

**Жиенғали
Тілепбергеноұлы**

ТАҢБАЛЫЛАР

ЖИЕНҒАЛИ ТІЛЕПБЕРГЕНҰЛЫ

1895 — 1933

Әл-Фараби атындағы Қазақ университеті қазақ әдебиетінің тарихы мен сыны кафедрасы және Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе университеті қазақ әдебиеті кафедрасы.

ЖИЕНҒАЛИ ТІЛЕПБЕРГЕНҰЛЫ

1895—1933

ТАҢБАЛЫЛАР
(таңдамалы шығармалар)

Ақтөбе — 1997

Жинақты құрастырушылар:

профессор Т. Қәкішев,

Ғ. Ниязова, Н. Жиенғалиев.

Ғылыми түсініктерін жазып
баспаға әзірлеген Ғ. Ниязова.

1997—300

Жиенғали Тілепбергенұлы «Танбалылар» 2 бөлімнен тұратын шығармалар жинағы — Ақтөбе «Полиграфия».

I б. Повесть, роман, пьеса, әңгімелер. (Жауапты шығарушы Ғ. Ниязова. 1997—300 бет. (Әл-Фараби атындағы Ұлттық университеті қазақ әдебиеті кафедрасы және Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе университеті қазақ әдебиеті кафедрасы)

Ж. Тілепбергенұлының 2 бөлімнен тұратын 1-кітабына 1915—1933 жылдар арасында жазған шығармалары енген.

ISBN 5-7667-4373-4

Ақтөбе — 1997

Көрнекті қаламгер

«Ілияс, сенің жіберген хатыңды алып, бірсыпыра бойым көтеріліп, науқасым сергіп қалғандай болды.

Бейімбет «арықтаса» арықтаған шығар. Өйткені ол хат жазуын тоқтатты, Бәлкім «бір түнгі еңбегіне жабысып бәле қылар» деп басын алып қашып, бойын аулақ салғысы келген шығар. Сенен гөрі екеуміз жақындау едік, қазір ол құдай ұрғанға сәлем айт, олай қорықпасын, хат жазарлық достығынан айырылмасын! Тағы да хат жаз! Істеп жатқан күрделі істеріңді айт, ең болмаса өлгенімше естіп жатайын. Жайкүйінді айт!».

Қазақ әдебиетінің классиктері «жаңа мәдениетті өрге сүйрелеуші Ілияс Жансүгіров пен Бейімбет Майлинге осынша еркін сөйлеп, жүрек жылылығын танытып жатқан кім? Өнер жағынан алдарына жан салмайтын майталмандарға өктемдік жасап «үйт-бүйт» деп бұйырып жатқан кім? Ол-Жиенғали Тілепбергенов. Оны білетіндер қазір аз, білмейтіндер көп. Өйткені насихаты жетіспей жүрген дарынды таланттың бірі осы - Жиенғали.

Ж. Тілепбергеновтің өнерпаздығымен таныстырардан бұрын Ілияс Жансүгіровке 1933 жылы 30 қаңтарда қайтарған осы жауабындағы адам жаны түршігетін жайға назар аудара кетейін.

«Отыз үшінші жылдың гинуарының басынан бері тағы төсек тартып жатырмын. Қан түкірем, жөтелем, еңтігем. Әлі де өмірден дәмете берем.

Бәрінен де маған қиын соғып тұрған жері—аурудан өлмей, аштан өлу. Тырмысуға дәрмен жоқ, табылса жеймін, табылмаса жоқ, біздің хал осылай жолдас-құрдас!» дегені қайғылы қасіреттің көрінісі ғой. Жан азабы аздай аштықтың жағадан алып, тән азабын қосарлағанын байқаймыз. Тепсе темір үзетін шағында, яғни 38 жасында «мені жазушылардың бірі деп танысаң, өлгенше қайыр сұрамайтын, аштан өлмейтін етіп, Жазушылар Одағы атынан, оның қорынан, соның күшімен маған дүниелік жәрдем қолдарыңды созыңдар. Өлгесін қатын-балама қарасам дегендеріңнің маған қажеті жоқ. Қарасандар, қазір қарасыңдар! Бұған дейін бұл сөзді айтуға да арланып, «өлсем-жайыма өлейін» деп жүр едім. Одақ басында сен отырғасын айтып жатқан әрі сырым, әрі мұңым ғой. Айыптамассың!»

Қазақ елін қынадай қырып, жартысына жақынын, яғни 49 процентін 2 миллион 200 мынын жер жастандырып, 25 процентін босқындыққа ұшыратып жатқан аштықты көзімен көріп отырған Ілияс Жиенғалидың мынадай жай-күйін білгеннен соң қандай күй кешті екен деп тіпті қазірдің өзінде қатты қиналасың. Жаның түршігеді. Иманың қасым болады. «Өткен өтті» деген өксіктің өзі қаламына тежеу жасағанымен, талант тағдыры еріксіз алға сүйрелейді. Айтып, жазуыңды қалайды.

Жиенғали Тілепбергеновтің жарық дүниеге келгеніне 100 жыл толуын туған өлкесі атап өткелі жағыр. Еңіреп өткен ерін елеген елдің жұлдызы әр қашан биік қой.

Тілепбергенов Жиенғали 1895 жылы Ақтөбе облысы Темір ауданының бұрынғы 47-ауылында Әділ деген момын шаруаның жанұясында туған. Әлсіз атаның тұқымынан болған соң маңдайға жазғанды көрмек болып, байларға жалданып жүрген жерінен жадидшіл мұғалім нағашысының «азғыруымен» Орынбордағы «Хұсайиния» медресесіне түседі. Онда болашақта атакты ғалым болатын Құдайберген Жұбановпен бірге оқиды да, онан әрі Уфадағы «Ғалия» медресесіне жалғыз кетеді. 1918 жылы жана үлгідегі мұғалім атағын алып, елге оралады. Қандыағаш мектебінде сабақ беріп, 1920 жылы Қонжарда төрт айлық мұғалімдер курсың ашады. Онда қазақ тілі мен оқыту әлістемесінен дәріс береді. Кейін Темір оқу бөлімінің әуелі нұсқаушысы, кейін менгерушісі болады. Бір жағынан мектепте сабақ беруін тоқтатпай жүрген Жиенғали 1925 жылы Қазақстанның озат ағарту қызметкерлерінің бірінші съезіне делегат болып келгеннен кейін облыстық «Кедей» (қазіргі «Ақтөбе») газетіне жауапты редактордың орынбасарлығына ауыстырылады.

РКП (б) Өлкелік Комитетінің шешімімен 1926 жылы қазіргі «Солтүстік Қазақстан», бұрынғы «Бостандық туы» газетіне жауапты редактор болып тағайындалады. Қазақтың тамаша дарындары басқарған дәстүрі мол газет болатын. Мұқан Әйтпенев, Сабыр Айтқожин, Әбдірахман Айсарин, Мұхаметжан Бейсеновтерді айтпаған күннің өзінде әуелінде Мағжан Жұмабаев, кейіннен Сәбит Мұқанов сынды ұлыларымыз жетекшілік еткен алтын ұяда қызмет атқарудың өзі. Жакын Сыздықов, Ғалым Малдыбаев, Шахмет Хұсайынов сынды көрнекті ақын-жазушылармен достасып, дарын қуатын шындауы Жиенғалиды шығармашылық дариясында ер-

кін жүзуге мүмкіндік берген еді. Білімді кадр зәрулігін жою қажеттігі Жиенғалиға әуелі Қызылжар педагогика техникумын, кейін Қызылорда ағарту институтын басқартты. Журналистік айбынды қаламның күш-қуаты Жиенғалиды қайтадан баспасөз өңіріне тартып, «Сыр бойы» газетінде, Қазақстанның мемлекеттік баспасында, Темірдегі «Социалистік майдан» газетінде редакторлық міндетті атқартты.

Жиенғалидың қаламгерлікке орала беруінің алғашқы бастауы әрі құнарлы, әрі мөлдір еді. 1915-1918 жылдары «Ғалия» медресесінде оқып жатқан талапты қазақ жастары Бейімбет Майлин, Жиенғали Тілепбергенов, кейінірек Хажым Бәсімовтың басшылығымен қолжазба «Садақ» журналын шығарып, өздерінің өнімді де алғыр қаламдарын басықтырып алғандары шығармашылықтың ұлы арнасынан шығармай қойған болатын. Сөз өнері дерттің ең үлкені екенін сезген, оған жетер байлық жоқ екендігін айқын білген Жиенғали Тілепбергенов қазақтың социализм дәуіріндегі әдебиетінің қаз тұрып, үлкен адыммен өрлеуге өзінің үлесін қосты.

Халықтың жаңа ұрпағы өсіп-жетілгенше, жан-жағына қарап, оңы мен солын танығанша қытымыр коммунистік идеологияның уысынан жырылып шығу оңай болмады. Көбін ұмытып үлгердік. 1954 жылы Жиенғали Тілепбергенов жөнінде «Әдебиет және искусство» журналында көлемді мақала жариялағанымда «қайдағы біреуді қайдан тауып алып жүрсің, алаш шығар өзі» деген мәңгірт тарихшылардан Жиенғалидің жерлесі академик Сақтаған Бәйішев қорғап қалмағанда, бүгін қай сайда жүрерімізді бір құдайдың өзі әзер шамалар еді.

Дер кезінде уәлі ауыздан алған жәрдем-қолдау арқасында Жиенғалидың азды-көпті еңбегі «Қазақ әдебиеті тарихының» 1967 жылғы үшінші томында, кейіннен кейбір зерттеулер мен оқулықтарда ішінара аталып келіп, менің құрастыруыммен 1969 жылы «Жазушы» баспасынан «Ізбасар» деген атпен таңдамалы шығармалары шықты. Оның үстіне медресе «Ғалия» шәкірттері шығарған қолжазба журнал негізінде қазақтың интеллектуалдық қуатын іздеген «Садақ» атты эссе-хикаямның басты кейіпкерінің бірі Жиенғали болды. Осымен менің парызым орындалған шығар дегендіктен емес, өмір мен ғылымның өзекті де тартымды салалары өзіне тартып кеткендіктен Жиенғалидан көп жыл көз жазып қалғаным рас. Жиенғали дүние салғанда іште қалған, Ташкенттің

өнер институтын бітіріп талай жыл режиссер, мәдениет саласындағы әкімшілік қызметте болған, қазір әрі ұстаз, әрі зейнеткер Нұраш Жиенғалиев онша көп жәдігерлік таныта қоймағанын базына қылып айтуға тиістімін.

Әдебиетке келгендердің бәрі бірдей генерал бола бермейді. Ол жасақтың офицерлері, сержанттары да, қарапайым солдаттары да болады. Әрқайсысының сіңірген еңбегіне қарай әдебиет тарихы өзінің бетінен елеп-екшеп орын береді. Солардың ішінде Жиенғали Тілепбергеновтің әсем орны, биік сөресі бар.

Жиенғали қазақ прозасын өркендету саласында қайраткерлік көрсетті. Қарапайым суреттемеден повеске дейінгі қарасөз жанрларының бәрін игеріп, көркемдік шеберлік танытқан дарын.

«Садақ» журналы мен «Қазақ», «Алаш», «Бірлік туы» газеттерінде жарияланған он бес шақты хабар-ошарлары мен суреттемелерін былай қойғанда, 1918 жылы «Абай» журналында басылған «Қайран, елім-ай» атты көркемдік жағынан бүгінгі күннің ашы шындығын қанық сорғалата айтып-жазып берген сыншыл реализм дәстүріндегі тамаша әңгімесін айрықша атауға тиіспіз. Аумалы-төкпелі заманның қазаққа әкеле жатқан сорының алғашқы хабаршысы сұсты суреттелді. Оны еске алғанда «1918 жылы Түркістан қазақтары ашаршылыққа ұшырады. Ақтөбе, Орынборға қарай босып кетті. Ашаршылықтан ісіп-кеуіп қырылып жатты. Пысықтардың аштарға істеген айуандық ісінен, қыз-қатынмен алыпсатарлық еткені жайынан бір әңгіме жаздым. Мұны бай құлақтар мен саудагерлердің айуандық ызасы еріксіз жаздырып еді» дегенін ескерер болсақ, әңгіменің шындықтан туғанын біліп қана қоймай, Жиенғалидың азаматтық және қаламгерлік позициясын айқын аңғарамыз.

Ж. Тілепбергенов жаңадан канат қағып келе жатқан қазақ қарасөзінің майталман шебері деңгейіне көтерілгенде прозаның шағын түрлерінің ешқайсысын аттап өткен жоқ.

Қай шығармасы болмасын Жиенғали өте бір қызықты детальдан бастап, үлкен ойға жетелейді, болмашының өзін кесек көрініске айналдырып жібереді. Сол кездегі өмір шындығынан туғандықтан кейде нақты кісілердің аты аталып қана қоймай, жанды кейіпкерге айналып кететіндері жиі кездесті. Тіпті одан автор зардап та шеккен кездері болды.

Жиенғали жаңадан өркен жайып келе жатқан драматургия саласында да өнімді еңбек етті. Оның қаламынан

туған «Тендік», «Күнжан—кедей қызы», «Еңбек ата» «Тілші», «Перизат—Рамазан» пьесалары 20-жылдары өнерпаз жастардың ауылдық сахнасында ғана емес, қазіргі М. Әуезов атындағы академиялық драма театрының репертуарында болды. «Тілші», әсіресе «Перизат - Рамазан» талай уақыт сахнаға қойылып, елге көрсетілуі, сөз жоқ авторы үшін, зор аброй болғаны өзінен өзі түсінікті.

Осы реттен келгенде біздің қазіргі режиссерларымыз өткен дәуірде туған шығармаларды әрқашан елеп-екшеп отырмайтындары өкіндіреді. Әсіресе қазақ каламгерлері өрсі биік репертуарлық дүниелерді едәуір жасап кеткен болатын. Ақтөбе театры «Перизат - Рамазанды» Жиенғалидың мерейтойына қоймақ талапта көрінеді. Иллаһимда, қадамдары сәтті болып, Алматы, тағы басқа жерлердегі театр ұжымдарына үлгі болса, ой салса екен.

Жиенғалидың артында қалған елеулі мұрасының негізгі кейіпкері - Қалман. Оның өнегелік сипаты бар. Егер өзімен бірге медресе «Ғалияда» оқыған Бейімбет Майлин поэзияның қуатты да сикырлы күшімен Мырқымбайдың жанды образын жасай бастаса, Жиенғали оны көрмей, білмей оқымай отырған жоқ. Сол өнімді тәсіл оған әсер етіп, Жиенғали өз прозасының негізгі кейіпкерін іздеді. Тапты. Кейіпкердің жан-дүниесін әр қилы кезеңдерде ашып отырудың амалын тапқаннан кейін қазақ әдебиетінде Қалман бейнесін едәуір өрелі биікке жеткізіп, оқушының таныс-бейтанысына айналдырды. Оған мықты көркемдік дәлел - Жиенғалидың 1930 жылы жарияланған повесі «Танбалылардың» негізгі кейіпкері—өзінің бар іс-әрекетімен, жан сырымен көрінетін Қалман.

«Танбалылар» - ауыл шаруашылығын ұжымдау дәуірінде шыққан көлемді де мәнді шығарма. Повесте еңбекші бұқараның ұжымдық шаруашылыққа мойын бұруы, колхоз қозғалысындағы партия саясатын шолақ белсенділердің бұрмалағандықтары суреттеліп, ақырында басталған істің тиянақталғандығы көрсетіледі.

Автор жалаң баяндаудан безіп, кейіпкердің ішкі жан сырын ашуға ұмтылған. Сондықтан да көптеген психологиялық иірімдер өте орынды да тартымды суреттелген. Қалманның түрме есігін ашардағы келбеті, алай-дүлей болған сезімдері ойлану процесі арқылы берілген. Осы тәсілдің өзі жас прозамыздың сапалылық дәрежеге көтеріліп жатқан кезеңін аңғартқандай. Өйткені 20 жылдардың бас, орта шенінде жазылған әңгімелер көбіне мазмұнның маңыздылығымен көрін-

се, баяндау басым болса, енді оқиға сырын жан тебіренісі арқылы ашуға, оған катысушы кейіпкердің ішкі дүниесін психологиялық нанымдылықпен көрсетуге талаптану толыса бастаған қаламгерліктің дабын танытады.

Жиенғали пейзаж жасауға шебер. Оның әңгімелері мен повесінде кейіптердің көңіл-ауанын ашатын, сезім қылын дөп басатын пейзаждық көріністер жиі кездеседі.

«Таңбалыларда» лирикалық шегіністер көп қолданылып, оның мотивировкасы дұрыс табылып, даму, өсіп-өрлеу логикасы үзілмейді.

Осы повесте негізгі идеяны ашуға септігін тигізетін Ақмырза оқиғасы қазақтың детективтік прозасының алғашқы үлгісі деп есептеуге жарайды. Әрі-беріден соң оқушы көпшіліктің «ұрының өмір қорытындысын» мөлдіретіп айтып беріп отырған Ақмырзаға іш тартып кететін сәті де аз емес. Бір өкініштісі, осы «Таңбалылар» повесі кейбір кейінгі «өзімшіл қиқым классиктердің» кесірінен 1969 жылғы жинаққа кірмей қалды. 1930 жылдан кейін қайта жарияланған жоқ. Мұндай көркем шығармаларды есімізді енді жинап жатқан кезде архив шаңынан аршып алып, ел-жұртқа ұсынуымыз керек.

Қазақстан жазушылар Одағының ұйымдастыру комитеті 1933 жылы 28 сәуірде жазған азасөзінде «Жолдас Жиенғали жаңа әдебиетіміздің жақсы қаламының бірі еді. Жиенғалидың өлімі бізге ауыр жоғалту болды» дегенін республиканың аға газеті «Социалды Қазақстан» редакциясы Алматыдағы ақын-жазушылар мен журналистерді жинап, Жиенғалиды еске түсіру кешін өткізіп жана дәстүр бастаған еді. Ал мұндай құрмет кім көрінгенге жасала бермейтіні белгілі.

Сонымен Жиенғали Тілепбергенов қазақтың социализм заманындағы жаңа әдебиетінің туу, қалыптасу дәуірінде өнімді еңбек етіп, профессионалды сөз өнеріміздің іргесін қалауға өзінің қомақты үлесін косты. Азамат ретінде жаңа қоғам құру ісіне белсене араласса, қаламынан туған шығармаларды сол дәуірдің өзекті мәселелерін өрелі көркемдік шеберлікпен суреттеп берді, әсіресе қазақ прозасының өркендеуіне, маркаюына көмектесті. Артына өшпес мұра қалдырған әлуетті дарын әрқашан әдебиет тарихынан өзіне лайық орын алары хақ.

Тұрсынбек КӘКІШЕВ,
Халықаралық Жоғары мектептер ғылым академиясының
Құрметті академигі профессор.

ТАҢБАЛЫЛАР

Қалман түрменің есігінен кіріп келе жатқанда мықтап қорықты. түрмені ол суық сарайдан да суық шығар, неше түрлі азаптың ұясы шығар деп ойлайды. Түрмеге қарағанда кешегі жиырма шақты кісі қамалған суық сарайды оған кірерде өкілден жеген таяқты, Жұмат белсендінің түнімен төбесіне құйып тұрған суық суын—ол ойыншық есебінде ойлады. Ол өзін су түбіне кеттім деп ойлады. Бастап жабыларда, үйінен келіп милиция айдап кеткенде, бұрын мұндайды көрмегендіктен қатын-баласының шулап жылағаны есіне түсіп, өзі де жылағысы келді. Ауылға келген өкіл сияктанып, бірдеме десе, қасындағы қалалық милиция салып жіберетіндей, бас салып сабайтындай көрді. Сондықтан көзінен жас шығармасқа, түсін бұзып, жүрісін өзгертпеске тырысты. Кең қораның ішіндегі бір үйге кірді. Үйдің алдыңғы бөлмесінде түрменің кеңсесі екен, оған кіргенде ондай қорыққан жоқ. Өйткені, ол бұрын талай қаланы, талай кеңселерді көрген. Олардың бәріне де барып талай арыз айтқан. Талай кеңсе бастықтарынан жылы да сөз естіген, талайынан жәрдем де көрген, бұрын милициялардың да талайымен шұрқырасып сөйлескен. Оларға да өзінің мұның талай айтқан. Бәрінен де қорықпаушы еді. Өзінің осы күнгі кім болса содан қорыққанына, үріккеніне таң қалғысы келді. Бірақ ондай таңданған жоқ. Кешегі көрген қорлық-зорлықтары әлі есінен шыққан жоқ. Сондықтан қорықпасқа болмайды.

Қасындағы милиция қолындағы қағазын түрме бастығына көрсетті де, бір-екі ауыз ғана қысқа-қысқа орысшаласты да, Қалманды әрі қарай алып жүрді. Түрменің қараңғылау коридорымен алып келе жатқанда тағы қорқу кірді. Бұл сапардағы қорқу—кешегі өкілдердің «белсенділердің» азуы батқандығы емес—Қалман бұрын түрмені көрген жоқ еді. Сондықтан ол түрмені пәлендей нәрсе шығар, іші сондай болатын шығар деп, әзірше ешбір шамалаған емес еді. Оған ақылы жетпейтін еді де, әйтеуір бір азаптың ұясы шығар деп ойлайтын да қоятын. Ана жылы алты ай түрмеге түсіп шыққан Иманбай қарақшы ұрынын:

— Ой, түрме дегенің әншейін-ақ бір үйден айырмасы жоқ. Өзіміздің үйлерімізден артық. Мезгілімен тамақ береді, мезгілімен далаға серуенге шығарады. Тіпті бөтен ештеңесі жоқ. Тек түрмеде жатыр деген атағы, одан соң басында ерік

жок,—деп түстеніп отырып Құрманбайға айтып отырғанын естіген. Бас жағын жуып-шайып жеңілдетіп айтса да, аяқ жағын қабағын кіржитіп, көңілсізденіп, жаратпаған пішіммен айтқанын көріп «әй, несі жақсы болсын?» деген пікірге келген. Иманбай қаракшының жеңілдетіп сөйлегеніне себеуінің бір себебі—баяғы Николай заманындағы айдауға айдалып, түрмеге түскен кісілердің жайларын кейбір шалдар ертегі сияқты сөз қылғанда:

— Аяғыңда кісен, мойныңда бұғау, қолыңда қолеткі болады екен. Тырнақ, шашын алғызбайды екен, күніне бір кесе қара су мен жарты тілім нанның күйігін береді екен.—дегендерін талай естіген. Әсіресе түрмеде жатып өлетін Батақтың Сарысының өлеңін жұрттың бәрі айтады, оның өлеңіндегі:

«Баласы мен Батақтың атым Сары,
Құрысын мендей болса жұрттың бәрі.
Он екі ай абақтыда жатқанымда—
Қара шай бір қайнатым болды дәрі...»

деген сөздері түрменің халінін нашар екенін, ондағы өмірден өлімнің артық екенін сипаттайды. Қалманның көңіліне де осындайлар елестеп қорқып келе жатқаны еді. Қоркумен қабат бір жағынан ыза көрнеді. Өзіне теңдік әперген, өзінің сеніп, арқасын тамға сүйегендей болып жүрген кеңес үкіметінен мұндайды көргенінің мәнісін түсіне алмады.

— Не де болса, тәуекел! Басқа түскенді көрермін,—деп қайратқа мінсе де, бір жағынан тамақ келіп есіне түсті. Аштан өлмесем болар еді деп қайғырды. Астық науқаны кезінде астығын жасырғандықтан түрмеге түскен Құрманбайдың інісі мен баласы қалаға кезек барып тамақ беріп тұрды дегенді естіген, соған қарап өз тамағы болмаса, тамақ бермейтін шығар деп ойлады. Қалтасында ақшасы да жоқ. Үйінен тамақ әкеліп беріп тұратын туған-туысқаны да жоқ. Қатыны болса жалғыз, кішкене бес жасар Ақырабы мен бір жасар Құнтуғанын асырап отырса да аз емес. Бір жағынан қаладан 50 шақырым, жер қашық.

Жеген таяқ, көрген қорлық, азап алдындағы қорқыншыты түрме, тамақ, қатын, бала... барлығын аз ғана уақытта ойланып болды. Оларды тек ойлағаны болмаса, алдын болжап қайсысына да шығыс таба алған жоқ. Одан әрі терең

ойлап тұруға уақыты да болған жоқ. Коридордың екі бетінде жабулы есіктер көрінді, соның арғы түбіндегі бір есікті ашып, Қалманды соған кіргізді.

Қалман кіргенде түрмедегілер үйір-үйір болып отыр еді. Біреулер бір кісіге құмалақ салдырып, бірсыпырасы өздерінің жайларын әңгімелеп, бірсыпырасы ертеқ айтып, басқалары оны тындап, біреулер етігін, біреулер киімін жамап, біреулер біреуге қағаз жаздырып, біреулер газет, біреулер өлең кітап оқып, біреулер қу жігіттер күлдіргі әңгіме айтып...—әйтеуір бәрі де жайбарақат өзді-өзімен болып отыр еді. Бәрі де күлімдеп Қалманға қарай қойды. Түрмеге жаңадан біреу келе қалса, көңілденіп қалатын ондағылардың қашанғы әдеті еді. Жаңа кісі келсе, түрмеге де жаңалық кіреді, жаңа хабар естітеді: жаңа келген кісімен қашан танысқанша, оны кейбір қулар әжуа қылады, танысқан соң мәні-жайын естітеді, әйтеуір бірсыпыраға дейін ермек болып қалады. Бұлардың Қалманға күле қарағаны да сол еді. Болмаса, оның өздеріндей бір кісінің түрмеге түсіп, еркінен айрылғанын жақсы көргендік емес, яки Қалманды мысқылдап табалағандық емес еді.

Қалман алдымен осы толып отырған өңкей қазақты көрді. Бұрын өз ойынша, түрмеде өңкей қазақ емес, әлде кімдер, кісі жейтіндер, кісі өлтіретіндер, қан ішерлер, түсі адамға ұқсамаған әлденендей кісілер, орыстар, жөйттер, жүліктер, тағы сондайлар болатын шығар деп ойлап еді. Өңкей өзіндей қазақты, олардың күле қараған көздерін, ажар-жылы шырай берген жүздерін көріп көңілі көншіп кетті.

Бірнеше күн ауылда суық сарайда қамалып, жөнді тамақ ішпей қарны ашып, ыза мен ашу, қорқу, қайғыру бәрі қабатынан қысып, бір жағынан аяқ тоқсан—февральдің үскірік-ызғырығы жұқа-жыртық киімге күле кіріп, ішінде ойнақ салып тондырып, қалтыратып, жүзі көгеріп, бетінің қаны қашып, қабағы қатып, еңсесі түсіп, жақ жүні үрпиіп келіп еді. Бірден бетіне өң кіріп, ажарланып сала берді. Одан соң айнала қарап, үйді көзімен шолып өтті. Үй кәдімгі үй секілді. Бұрын түрменің іші қараңғы зындан шығар, азынаған көр сияқты шығар, ішінде құрт-құмырысқа, бақа-шаян бар шығар, ішіндегі адамдар ыңыранып азап тартып жататын шығар, сәуле-жарығы жоқ шығар, әлде от әлде судың ішінде жататын

шығар деп қиялданушы еді. Ол түгіл ауылдағы жатып шыққан суық сарайдай емес-кәдімгі үй. Айнала терезесі бар, кереге көз темірі барлығы болмаса, ауылдағы Құрманбай байдің терезесінен де жақсы. Жерге төселген тақтай, оның үстіне төсек салмай-ақ жата кетуге болмас па? Ішіндегілер ол тақтайдың үстінде де отырған жоқ. Тізе бойы сәкі төселіпті. Жұрт соның үстінде талтайып-ақ отыр. Кейбіреулері төсегін салып алып, аяқтарын көсіліп тұрып көлбеп отыр. Біреуінің де аяғында кісен, мойнында бұғауы жоқ, бәрі де тойға жиналған кісідей емін-еркін-ақ отыр.

Милиция Қалманды кіргізді де кетіп қалды. Қалман есіктен кірген күйі азырақ тұрып қалды. Түрменің мұндай үй екеніне, ішіндегі жатқан кісілердің өзі сияқты кісі болып, еркін отырғанына, милиция кіргенде оларға жәбір-жапа бермегеніне, олардың да милициядан айылын жимастан отырып қалғанына, үйдің ішінің жып-жылы болып, сәске түс кезіндегі күн сәулесінің терезеден кәдімгідей күле қарап түсіп тұрғанына таңданып, қуанған іспеттеніп, бір жағынан өз көзіне өзі сенбей, түрме туралы ескі ойы мен кәзіргі көргені арпалысып тұрғаны еді.

Милиция кеткесін сәкінің сол жақ шетіне таяу екі-үш кісіден жоғары етігін жамап отырған. орта жасқа келген сақалтай қара кісі басын көтеріп бір көзін қыса қарап мысқылдай күлімдеп:

—Е, неғып тұрсың? Біздің үйімізді менсінбей тұрсың ба, жоғары шық. Бері, өз қасыма кел!—деді. Қалман өзінің орынсыз тұрып қалғаны есіне түсіп сасыңқырап, азырақ езу тартып, әлгі қара кісінің қасына келіп, сәкінің шетіне артын қойып отырды.

Әр жердегі үйір-үйір отырған кісілердің ішінен жас жігіттер біріндеп келіп, Қалманның қасына жақындай берді. Ешкім үндемегесін Қалман да үндемей отырды. Кіржиген бір сары жігіт келіп:

— Мынау өзі кімге өкпелеп отыр, әй, неге үндемей отырсың?—деп бүйірге түйіп қалды. Қалман да бір кісінің тәлкегіне көне қоям, бір кісіден таяқ жей қоям деп жүрген жоқ еді. Балғадай бармақтарын бүріп, тоқпақтай жұмырығын түйіп:

— Е, маған құда түсейін деп пе едің?—деп қолын көтеріп алғанда, мына жағында тұрған қапсағай қара жігіт арт жағынан қолын ұстай алды. Қалман енді жұлқынбады. Мұндағы жігіттердің аузы бір екенін сезді де қайтерге білмей сазарып, үндемей тұрды. Орталықтағы ақ сақалды, имек мұрын, атжақты қара шалдың қасында отырған шоқша сақал ақты көз сары кісі, көзін ақырайтып қарап:

— Мынау өзі жүген-құрық көрмеген, енесін ұрған не қылған асау неме? Жігіттер, әрі-бері қамшылап алындар өзін-деді. Әлгі түкті сары жігіт тағы қойып кетті. Қалман кіржиіп:

— Ойбай,—деді де «маған кім жәрдем береді?»—деген кісіше жалтаңдап жан-жағына қарады. Әлгі сақалтай етігін жамаған күйінде күлімсіреп:

— Ау, біздің тауарышқа тимеңдер?—деп қыздыра түсті. Оның төменгі жағында көлбеп жатқан сары тонды жігіт Қалманға қарап ернін тістеп, көзін қысты. Қалман жуасып, қарсы тұрғысы келмеді.

Төрде отырған ақ сақал:

—Жігіттер, қоя тұрыңдар! Алдымен өзін сөйлетейік, болмаса сот құрамыз,—деді. Жігіттер ұрғанын қойып тұра қалысты, жұрттың бәрі де Қалманнан сөз-жауап күткендей Қалманның аузына қарай қойды. Қалман жұрттың денін анық танымаса да, әйтеуір бәрінің ойының бір екенін сезді.

—Ағалар, маған не қыл дейсіңдер? Осы келгенде көрмеген қорлықты көріп келіп тұрмын. Қалғанын сіздер толықтырмай тұра тұрыңыз, еш пендеге жазығым жоқ еді, әйтеуір осындай болдым ғой, маған не қыл дейсіздер? Істе дегендеріңнің бәрін де істейін, айтыңызшы!—деді.

Аксақал күлді.

— Е, бәсе! Жөні түзу жігіт шығар деп «қой» дегенім сол еді.—деп көңілденді де Қалманға қарап:

— Шырағым, атың кім?—деді.

— Атым — Қалман.

— Қалман, біздің жігіттердің жаңа келген кісілерден алатын жолы болады, соны бермесен сот құрамыз, онда жақсы болмайды. Жолыңа кәзір 10 сом ақша берсең жігіттерге қойдырайын.

— Қалтамды карасандар да ырзамын, бір тыйын ақшам жоқ, тұқым қорына деп көк тыйынымды қалдырмастан сауып келіп отырмын. Болса берер едім.

— Ендеше, үш күннен қалдырмай үйіңнен бір қой алдырып сойып, шүлен тарқатасын.

— Болады. Өзіммен бірге жатқан кісіден аямаймын, 25 қадақ бидайға сатылып кетіп жатқан қойды сіздерден несін аяйын, үш күн деменіз, ауылдан кісі қатынауға қараңыз, қалаға еріп келген кісім жоқ. Қатынаған кісі болса, өзіме де азық керек ғой, әйтеуір кідіртпейін,— деді Қалман.

— Е, болды, жігіттер, жіберіңдер енді! Шаршап келген шығар, тынығып демін алсын.

Жұрттың бәрі қарқылдап күліп мәз болып қалды. «Оңай құтылдым-ау» деген кісіше Қалман да мәз болып қалды. Әлгі Сақалтайдың сол жағынан 2 кісіге жалғас сәкінің үстінен орын алды. Жаман тонын шешіп, жеңілденіп, өз үйіне келгендей-ақ жайланды да қалды.

Қусынып отырған сақалтай қара да, ақырандап ақыратын ақты көз сары да бастап келген кезде түрменің тұрғын халқынан ақсақалдық билік сот құрылып, келістіріп киім киген кісілер еді. Соңынан осы жұмыста «белсенділік» көрсеткендігінің арқасында ақсақалдың оң тізесінен орын алып, орынбасарлыққа жарап еді. Әсіресе сақалтай қара қисықтық қылып, бұлардың әжуасына көнбеймін деп, түрме бастығына арыз айтамын деп таяқ та жеп, екі есе үкімделіп әрең жуасып еді. Надзирательге де, начальникке де бір ауыз арыз қылмасқа тәубе қылып еді.

Келген кісіні соттау әдісінің неше түрлі атасының ұлын білетін ақсақал. Түрме халқында одан озған кісі жоқ. Ақсақалға бұл түрме белгілі қоныс болған. Жазасын өтеп шықса да, түрмеге қайта келуі жылдам-ақ. Сондықтан оның бос жүрген өмірінен түрмеде жатқан өмірі көп. Түрме тұрмысында оның алған тәжірибесі мол, сабағы көп, сондықтан оның білмейтіні жоқ.

Ақсақалдың аты—Ақмырза, бұрын жас кезінде белгілі бауқеспе ұры болған, қайратты, қарулы болған. Қазір жасы 60-қа келген. Соңғы кезде ұрлықты қойып, қалаға келіп тұрып, бір жағынан жалдаптық, саудагерлік қылып, бір жағынан қалтаман-қарманшыларға (шпаналарға) батагөй болған. Осы «еңбегінің» арқасында түрменің түз-дәмін көп татқан кісі еді.

Түрменің бұл әдеті-ескіден келе жатқан әдет. Әсіресе сармарлық-қарманшықтардың дағдылы кәсібі. Содан біреуден-біреуге жұғып, мирас болып келе жатқан нәрсе. Осы әдеттің арқасында орыс-қазақ екі жақ болып, арасында алақөздік күшейген, ретін тапса орыс қазақты жүндейді, қазақ орысты жүндейді. Бірімен бірі итше ырылдасатын әдетке ұшыраған. Сөйтсе де соңғы кезде бұл әдетті жоятын шаралар істеліп, ондайды көп істейтіндер қарманшықтар камерасына (бөлмесіне) бөлек қамалып, сауатсыздық жоятын мұғалімдер үгіттеп, қызыл бұрыш (оқухана) бөлімінің бастықтары түрлі саяси үйірмелерге тартып, жоғарғы әдет азайтылған. Орыс—қазақ болған екі жақтық та жойылған. Әлгі ақсақалда ондай әдетті қойдым деп уәде беріп қарманшықтар камерасынан шығып осында жататын. Сондықтан жоғарғыдай жеңіл бітім мен ырымын істеп қоя салатын болған. Бұл әдет көбінесе, байлар келгенде ғана ет үшін істелетін болып қалған. Түрме халқы түрмеде жатқандығы болмаса «бай-кедей» дегенді олар да жақсы біледі. Сондықтан байларды, жуан қарындарды көбірек әжуалайды. Қалман сияқтыларға салынған үкім реті келсе орындалып, реті келмесе орындалмай да қалып қоя беретін.

Қалман шешініп отырғасын, жұрт елдің жайын сұрап білді. Қыстың жайын сұрады. Өзінің не жайлы түрмеге түсіп отырғанын қысқаша ғана сұрасты да, әркім өз әңгімесіне, өз жайына кетті. Қалман тонының жартысын төсеп, жартысын жастық қылып, үстіне шапанын жамылып қисайып еді. көзі ілініп, рахат ұйқыға кетті...

II

Қалман бір жұманың ішінде түрменің тұрмысына әбден үйреніп алды. Кезекке тұрып тамақ та әкелетін болды. Кезегі келгенде түнде дәрет еткен шелекті де төгетін болды. Серуенге шыққанда қызыл мүйіске барып газет оқығанды да тындады. Бір күні ұйықтап жатқанда суық тиіп жөтеліп шығып еді, сол түрменің больницасына барып дәрі алып, оны да көрді. Бірге жатқан кісілермен де шұрқырасып кетті. Ертегі, әңгіме айтудан да қалысқан жоқ. Әйтеуір түрме оған өзінің бұрынғы ойлағанындай құбыжық көрінген жоқ. Адам баласын түзейтін, тәрбиелейтін мектеп сияқты көрінді. Қалманға бәрінен де ұнағаны сауатсыздық жоятын оқу болды. Түрмеде жатқандарды—сауатсызын, шала сауатсызын екі

бөліп, оқытатын мұғалім бар еді, соған жазылып Қалман да жаңа әліппе оқи бастады. Оқығанның, хат танығанның пайдалы екенін бұрын да сезетін. Ауылға келген мұғалім талай «оқы» деп айтқанда жалғызділікті болғандықтан оқи алмай бармағын шайнап жүретін.

Бір күні түске жақындағанда, мұғалім оқытып жатыр еді, надзиратель келіп есікті ашып:

— Шатығұлов Қалман! Сені бір кісі жолығуға шақырады,—деді.

Қалман қуанып кетті. Өйткені бір жұмадан бері үйінен ешбір хабар, ешбір қатынаған кісі болған жоқ еді. Бөлмесінен шығып барса, өзінің ауылындағы Таңатар деген кедей көршісі екен. Ұзақ сөйлестірмеді. Амандасуға ғана рұқсат еткен. Таңатар өз шаруасымен қалаға келген екен де Қалман үйінің хабарын айтып, амандығын біліп кетуге келген екен.

Таңатар Қалманды көріп амандасты да, бір-екі ауыз сөзбен үйінің хабарын айтты. Оның бүге-шігесін сұрап тұруға Қалманда уақыт болмады. Қалман шошып кетті, түсі бұзылып кетті. Екі нығы солбырап камерасына қайта кірді.

Мұғалім кетіп, сабақ бітіп дежурный түскі тамақты әкеліп ортаға қойып, бөліп жатыр екен. Қалманның да сыбағасын бөліп берді. Жұрт жапырласып ішіп жатыр, жеп жатыр. Мәз-мәйрам болып қалжындасып отыр. Бірақ күндегі жарқын жүз Қалман бүгін ажарланбай отыр. Күнде тамақ ішкен сайын «пәлен байға тие берсін» деп бір байға арнап ішіп, жұртты күлдіріп отыратын еді. Бүгін бай жайына қалды. Қасық аузына әрең барады. Тұнжырап отырып тамақ ішкен болады. Ішкенмен ішкені ірің, жегені желім болып, жүрегіне ас батпай отыр еді. Тамағын ішіп бола келген Акмырза ақсақал бір кекіріп қойып, мандайының терін орамымен сүртіп жатып:

— Қалман, сен бүгін тамақты қай байға тие берсін деп іштің? Әлде ұмытып кеттің бе?—деді де Қалманның көңіліз отырғанын көріп:

— Әй, сен не қып тұнжырап отырсың? Айтқандай жаңа бір кісі шақырды деп еді-ау, кім екен, не айтады? Әлде бір жаман хабар айтты ма?—деді. Қалман капелімде үндей қоймаған соң:

— Ай, осы заманның жастары, не болса соған жаси қояды екен. Баяғыда біздер атқа мініп, ұрлық қылып жортуылда жүрген кезімізде астымыздағы атымызды жауға алдырып, жаяу қалғанда да жасымайтын едік. Аттанған сапарымыздан жолымыз болмай қайтқанда да қайғырмайтын едік...— деп, өзінің қиын-қыстау жерлерден құтылғанын, ерлігін, қайратын, істеген қулықтарын айтып жұртты бір серпілтіп тастады. Қалман да едәуір қайраттанды.

Ақсақалдың сөзін аяқсыз қалдырмайын деген кісіше, ақты көз сары:

— Ия, Қалман, сонымен әлгі жолыққан кісі не хабар, не жақсылық айтады?—деп Қалманнан тағы сұрады.

— Құрсын, жақсы хабар айтпады. Таңатар деген өзіміздің ауылдағы бір көңілдес кісіміз екен келген. Көп сөйлесе алмадым, айтқаны—менің үйімді, мүлкімді елге шыққан өкілдер саттырып жіберіпті. Аз ғана 5—6 қарамызды колхозға алыпты. Қатын-балам үйсіз, мүліксіз, азықсыз қалғасын өлгі Таңатар төркініне апарып салыпты. Басқасы не болса да құрсын, болар іс болғанды. Қатын-баламның далада қаңғырып қалмағаны әйтеуір жақсы болған. Соған қуанып отырмын,—деді.

Кейбіреулер «о несі» деді, кейбіреулер «күнәң күшті болған ғой» десті. Әркім өзінше жорыды. Төмен қарап ойланып отырған ақсақал:

— Осы мен саған түсіне алмай жүрмін? Не себепті түрмеге түскенінді анықтап айтшы?—деді. Тамақ ішіп жайланып алған жұрт жантайып жатып әңгіме тыңдауға жалықпайтынын білдірді.

— Неге түскенімді өзім де білмеймін. Менің түк жазығым жоқ, мені бассалып жазықты қылып жүрген Жазықбаев деген өкіл. Қалай жазықты қылып жүргенін де, оның мәнісін де білмеймін. Ол Жазықбаевтың қай Жазықбаев екенін де білмеймін,—деді де ақсақалдан насыбай атып алып, әңгімесін басынан айтуға кірісті.

III.

1930 жылдың февралының бас кезі еді. Күн бірде ашық, бірде боран, болмағанның өзінде теріскейден соққан жел лебі бет қаратпай қызыл шұнақ ысқырық болады да тұрады. Жарлы-жақыбайлардың жамаулы терезесі мен есігінен жел үілдейді де тұрады. Қыс аяғы жақындап, жұрттың жаздан

үміті болып, шөптің азайғандығынан аз ғана кара-құрасы да жүдеп-жадап жілігінің майы азайып тұр. Онымен қатар азық пен отын шағындалып, жуанның жіңішкеріп, жіңішкенің үзілуге таянып тұрған кезі. Қысқартып айтқанда—ел астық науқанын аяқтап, қыстың да ортасынан ауып, демін алған кезі.

Күн бата Қалман 5—6 қарасын, 10 шақты ешкі-лағын коралап жайғастырып болып, енді үйіне кірейін деп тұрғанда, Құрманбай ауылы жағынан салт атты біреудің Таңатардікіне келіп түскенін көрді.

— О кім екен? Не хабары бар екен, білейін,—деп Қалман да сол үйге барды. Қалман барғанда айналадағы үйден де 4-5 кісі әңгіме естуге келген екен.

Салт атты кәдімгі Орынбай екен. Қалман оны жаратпай қалды. Өйткені, Орынбайдың өз болғалы бір онды сөз шығып көрген емес. Айтатыны өңкей өтірік пен өсек. Әсіресе, соңғы кезде, оның ішінде науқан кезінде кедей-батрактар оған «байдың құйыршығы» деп ен таққан. Сөйтіп Орынбайдың өтірік-өсегі—байлардың өсегі екені жұртқа айқындалған. Өсек айту, көрмегенді көргендей, есітпегенді естігендей етіп қырық құлпырту, біреудің сөзін біреуге тасу, ауыл-үйдің арасына от салу оның қашанғы кәсібі, осы кәсібімен біреуге қонып, біреуге түстеніп тамақ табу да оның дағдысы. Осы өнерімен Құрманбайдан жылына бір тайдың майын мінеді. Тамағы мен тайынан басқа табатыны жоқ, үйінде малы да жоқ. Қатын, баласында бүтін көйлек те жоқ. Тек сол бір ауылдан бір ауылға жүргені—жүрген.

Төмен қарап жымия түсті де Орынбайға қарап:

—Е, Ореке, қайдан келесің, не естіп білдің? Жүрген жерің аман ба?—деді.

— Бөтен сөз жоқ,—деп бастады Орынбай. Орынбайдың өзінше маңызды көріп, бір әңгімені елеулі қылып айтпақшы болғандағы «Бөтен сөз жоқ» деп бастайтын әдеті еді. Бұл сапарда да сөзді жеңіл-желпі қылмай, бетіне салқын шырай беріп, «бөтен сөзім өтірік болса да, бұнымда жалғандық жоқ» дегендей дауысын қоңырлатып, шырт түкіріп қойып әңгімесін айта берді:

Бөтен сөз жоқ, Құрманбай кеше қаладан қайтып келді, Біржола құтылып келіпті, күнәсі де шамалы көрінеді. Өкіл болып келетін шашты қараның қонақасыға өкпелеп қаралағаны екен. 200 пұт астықты әуелден-ақ берем дегенін,

оған шыдамай жапқанын айтқан екен, босатыпты. Түрмеде болғаны 33-ақ күн жатыпты. 15 күндей қалада жұмысының жөнінен жатқан көрінеді. Жөн білетін азаматтың өзі округте көрінеді ғой. Соттың бастығы «Күреке» деп астына орындық қойыпты. Інісі мен баласы астығынан энеугіде-ақ құтылған ғой. Көшеде кезі келді, шашты қараның өзі де «Күреке, менен бір білместік болды» депті. Сонымен:

— Қойсаманов Құрманбай ағарды. Оны ешкім әурелемесін—деген қағаз алып қайтыпты.

Оттың аузында, қазандыққа сүйеніп отырған Ысқақ деген салпы ауыз жігіт ернін салпылдатып:

— Құрманбайдың энеукүні Малдыбаймен керіскенде «20 жылда да 20 пұттан артық астық төлемеймін» деп жатқаны қайда? Екі жүз пұт астықты не қып төлеген?—деп кекете күлді.

— Ой, обалы не керек, Құрманбай әуелде-ақ астық тартпаймын деген жоқ қой, ол сөз Малдыбайдың кәдімгі мазағы ғой,—деп Орынбай жаратпай қалды.

Орынбайдың сөзіне «дұрыс-бұрыс» деп жауап қайырмай отырған Қалман:

— Е, не болса да, түрмеден шығып келгені жақсы болған. Құрақан қаладан не хабар айтады,—деді.

— Бөтен ештеңе айтпайды,—деп Орынбай тағы бір әңгіменің иісін шығарды.

«Мынау тағы қандай өтірікті суша сапырар екен» деген кісіше жұрт тыңдай қалды.

— Бөтен әңгіме айтпайды, қаладағы үлкен әкімдердің бірсыпырасынан естіпті, әлгі Кәрімнің Балтабайынан естіпті: үкімет халықтың қолындағы бар астығын алып болды, енді малды тегісінен қазынаға алатын көрінеді. Жұрттың бәрін бір жерге иіріп, бір төсекке жатқызып, қазанды бірге асқызып, «сенікі-менікі» дегенді жоқ қылып, еншіні қостыратын көрінеді. Соған ауданнан ауылдарға өкіл кетіпті,—деп Орынбай сөзін тауыспай демін бір алды. Асығыс сөйлейтін әлгі салпы ауыз Ысқақ:

— Онда бәрінен де жақсы болған екен: Күрекеңнің бәйбішесі Тасбикеден ала қыстай бір қазы жей алған жоқ едік. Енді қалған қазысын бөліп жейді екенбіз ғой,—деп тағы күлді.

— Онда саған қазы жегізіп қоя ма? Тамақты қазынадан талонмен ішкізетін көрінеді ғой. Құдай сақтасын, рас болса, әйелге де иелік жойылып, оған да талонмен жатқызатын көрінеді,—деп Орынбай тағы шынымен қынжылғандай болды.

Бскактың күлкісін костаың дегендей, төмен отырған сары тонды Сарман деген:

— Мұнысы бәрінен де жақсы болған екен, Құрекендердің жас токалы біздің катыны өлген Құсайындікі десейші!— деп бұ да күлді.

— Солай сок, Ореке! Тағы қандай әңгімең бар?— деп Қалман мыскыл пішінмен төмен карап күлімсiреді.

Орынбайдың айтайын деген әңгімесі аяқталмаса да, жұрттың бәрі күлкіге шаптырып бара жатқан сыңайын байқап:

— Қайдам, әйтеуір естіген құлақта жазық жоқ: өзі бір келісі жоқ әңгіме, елге енші қосатын «кәлек» деген бір сұмдық шығайын деп жатыр, дейді,—деп Орынбайдың өзі де салқын канмен отырған дүзін өзгертіп, өтірік күлген болды.

Отырған жұрттың біреуі олай деп, біреуі былай деп, әңгіменің аяғын әркім әртүрлі кеңеске бұрып кетті.

Одан үш күн өтіп еді. Бүгін де күн алай-түлей боран еді. Жаңа жауған жұмсақ қарды аспандатып, қатқан қарды үгіп алып, қиыршықтатып жермен боратып қора-қопсының қуыс-қолтығына тығып тұр еді. Арықтаған малға да, жыртық-жамау киімге де дұрыс ықтасын бермей, оған шара көруге шаруаға мүрсат бермей тұрған күн еді.

Сәске болып, жұрт малын шығарып, малын азын-аулақ шөбін салып жатқанда, борандатып, шабуылдап Құрманбай ауылы жағынан бір кісі келіп, есік алдында Қалманға жолықты.

Құрманбай ауылында жиналыс бар, ауданнан келіп жатқан өкілдер мен ауылнай бар, комсомол мен белсенді бар. Соған осы ауылдан үй басына бір еркек, бір әйелден жинап барасын. Мұны орындау осы ауылдағы белсенді— Таңатар екеуіне міндет. Орындамасаң жазалысың, — деп түйдектетті.

Күннің борандығын, әркім басымен алысып, шаруашылығын істеп жатқанын, бір үйден бір кісі барса да болатын-болмайтындығын, оның жәй-мәнісін айтып, сұрап карап еді, Қалманның айтқанына ол жөнді құлақ аспай:

— Басқаны білмеймін, менің де басым екеу емес, бұл бұрынғымен тең емес, бұны шығарған мен емес, оны тексеретін сен емес,—деп қысқа-қысқа тойтармалы жауап берді де, келген кісі бейне бораннан кем емес, үй жығатын дауылдай, атын борбайға бір салып құйындатып ала жөнелді.

Қалман малына шөбін салып бола салып, Таңатарға барып осыны айтты. Шақырушы аптықса да, Таңатар оған саса қойған жоқ. Сөйтсе де, оны аяқсыз да қалдырған жоқ. Екеуі кеңесіп, сол ауылдаы 10 шақты үйдің адамдарымен сөйлесіп, 5—6 кісі Құрманбай ауылына қарай жүріп кетті...

Түске дейін борандатып әр ауылдан оннан, бестен кісілер келіп, ауылнай қол асты тегіс жиналып болды. Құрманбайдың кең қорасының ішіне жұртты жинап қойып, үйден қонақтар Күрекенмен бірге шықты. Ауылнай мен комсомол ере шықты. Қолында кара былғары дорбасы бар, белінде байлаған мылтығы бар, жылтыр кара етігі бар өкіл ортаға келіп:

— Жиырмасыншы ауылдың жиналысы ашық деп санаймын,—деді. Жұрт ұйып тындай қойды. Бұл жиналысты әркім өзінше әртүрлі ойлады. Біреу былай, біреу олай жорыды.

— Елден мектеп ашатын шығар.

— Елдің астығын алғасын шай-шекер беретін шығар.

— Әлде тағы алым алатын шығар.

— Әлде су басқаратын мұрап сайлайтын шығар, жаздың қамын түсіндіретін шығар.

— Әлде бір үлкен мейрам болып, соны түсіндіре келген шығар.

— Әлде... —деп ішінен ғана ойлағаны болмаса, «шырағым, не жайлы жиналыс жасап тұрсын» деп сұраған ешкім болған жоқ. Құлаққа ұрған танадай тым-тырыс болды. Өкіл керілінкіреп тұрып:

— Жолдастар!—деп дауысын қаттырақ шығарып, сөзін бастады. Өкіл көп сөйледі. Оның сөзінен жұрттың түсінгені мыналар болды:

— Бір үй қалмастан барлық мал-мүлікті ортаға салып, коллектив болып енші қосасыңдар, оған кірмеген кісі жер-судан айрылып, өзі конфиске болып, жер аударылады. Үкіметке қарсы болады.

— Егінді былтырғыдан екі есе, үш есе көп саласындар, оның үшін бір түйір дән қалдырмастан үй басына тұқым қорына астық жиясындар, үйге салынған тұқым астықты төлемеген адам тағы жазалы болады.

— Егін салатын машина алуға сайман пұл, трактор алуға ескі-құсқы, сүйек-саяқ, үй басына коллектив пұл, облигация пұл, үй басына пішен пұл, үй басына газет пұл, жан басына кооператив пұл... жиясындар.

— Жиятын нәрселерді ауылдық кеңес пен комсомол, белсенділермен отырып үй басына саламыз, өзіне түскен нәрсеге ешкім бір ауыз сөз айтпастан орындайды, орындамаған кісі—жазалы.

— Ауылдың жартысы Қызылқұмда көшіп жүрген көшпелі. Оларды осы айдың ішінде көшіріп әкеліп мал-жанын ортаға салу керек: әлгі жиятын нәрселерді өндіру керек. Ол үшін ауылдық кеңес кісі жібереді.

— Бүкіл бай біткенді құртамыз, малын колхозға алып, өздерін айдаймыз.

— Бұл сөзге «бұл қалай» деп ешкім ешнәрсе сұрауға болмайды. Айтылған сөз сөзсіз орындалады.

— Ауданға округтен дөкей өкілдер, тығыз бұйрықтар, екпінділер, жедел бригадалар келіп жатыр. Олар да осында келіп осы жұмыстарды орындасады...

— Осымен мәжіліс жабық деп санаймын, — деп өкіл үйге кіріп кетті.

— Шырағым, бәріміз қазақтың баласымыз, мынау біз бұрын естімеген жаңа жұмыс екен, мәнісін түсінейік те?!— деп бірер шаруа сұрағысы келіп, түсінгісі келіп күңкілдеп еді, өкіл үйге кіріп бара жатып, артына қарай қолын бір-ақ сермеді.

Жұрт «бұл қалай» деп, таң-тамаша қалып, иықтары салбырап, жүндері жығылып, аттарына әрең мініп, салы суға кеткендей тамсанып, ауыл-аулына тарады. Бұл айтылғанға біреу нанды, біреу нанбады. Өйткені—бұрында талай жиын, талай жиналысты, талай өкілдің сөйлегенін көрген. Ол түгіл астық науқанын да өткізген. Бірақ мұндайды көрген жоқ еді. Түсінбегенін сұрайтын еді, ойналағысын армансыз айтатын еді. Өздері қаулы шығарып, өздері бірігіп істейтін еді. Өкілдің де бұндайын, әңгіменің де ондайын көрген—естіген жоқ еді. Сондықтан көбі нанбады. Таңатар, Қалман сияқтылар:

— Мынау дені сау кісінің сөзі емес, бір есерсок шығар, дұрыс біреуі де келер, кезінде анығын ашармыз, — деді де қойды.

— Бұдан бір жұма өтпей-ақ әңгіме, хабарлар күнде бір жаңарып, ауыл-ауылға түрлі-түрлі болып тарай бастады. Барған сайын құбылып, негізі шынданып барады.

— Пәлен байды, түген байды конфискелепті.

— Қызыл құмдағы ауылды көшіріп келуге сабаудай сегіз кісі аттаныпты.

— Пәлен ауылдар, арқан түтіп, аттын құйдығын, жалын кесіпті. Сиырдың жүнін жулыпты. Ит сойып, арық малын сойып, өлімтігін қазынаға беріпті. Үйінің құрым киізін, шұлғауларын жинап беріпті.

— Пәленшені, түгеншені қамапты. Астық таппағанын аяқ-табағын саттырыпты.

— Ергежейлінің тұқымын асылдандыруға, қазақтың қыздарына салыпты. Пәленшенің қатынын түгеншеге алып беріпті.

— Ораза ұстағанға, намаз оқығанға штраф салыпты, пәлен мешітті жауып, молданы айдап кетіпті.

— Пәлен бай мен түген бай қашып кетіпті.

— Пәлен ауыл еншісін қосып, қырық құлаш көрпенің астына жатыпты...

Міне осы сияқты хабар күнде дүңкілдеп жатты. Ауылда күнде шабуыл, күнде жиылыс болды да жатты. Өкілден сон өкіл келді, бірімен қабат бірі келді. Біріне бірі ере келді, бірінен бірі асып түсті. Бірінен бірі екпінді келді. Тепкенде темір үзіп, түсі қашыңқы, қабағы жабыңқы келді. Қайраты қарша борап, қарқынды келді. Аттан ат қалмады, астан ас қалмады, мінілді, ішілді...

Осылардың ішінен жұрттың саралап қолға ұстап, анық түсінгені мынау болды:

— Мал-мүлікті ортаға салып жаппай коллектив болады. Қолдағы барлық астықты тұқым қорына деп ортаға жинайды. Ескі-құсқы жинайды, жүн жинайды. Түрлі-түрлі пұл жинайды. Жаз шыға егінді бірігіп көп салады. Әйтеуір жұрт осыларға анық сенді.

Бір күні тағы жиналысқа шақырды.

— Ауданның ең үлкені Жазықбаев деген келіпті. Бидайықша қуырып барады. Ауылнайлар сасулы, — десті. Қалмандар 5-6 кісі болып тағы барды.

Жиналысты Жазықбаев өзі ашты.

— Жазықбаев деген аудандағы ең үлкен, ең күшті жайсаңның мен болам!—деп сөзін бастады. Бірден жиналған жұртқа ашуланып, қаһарланып, ұрса бастады:

— Сіздер әлі айтылған сөз, шығарылған қаулыдан басқа іс жүзінде түк бітірген жоқсындар, тұқым тағы басқа нәрселерді әлі жинап болған жоқсындар. Сіздердің бәріңізді шетіңізден жауып қоюға болады. Әсіресе ауылдың белсенділерін жауапқа тартуға болады. Ендігі айтылатын сөз мынау: сіздер тұқымды, тағы басқа нәрселерді үй басына дұрыс бөлмей кем бөліп, кем салыпсыңыз, оны біз ауылнайлармен бірге отырып, қайта бөлдік. Әркім өзіне түскен нәрсені 24 сағат ішінде, ертең түсте бесінде жинап әкеліп тапсырады. «Жоқ» деп сылтау айтуға болмайды, жерден қазса да, үй мүлкін сатса да табуға міндетті. Бірақ мал сатуға болмайды, ол мал қазынаныкі. Кім де кім орындамаса, үкіметке қарсы деп есептеліп аяусыз жазаға тартылады.

Осылайша сөзін бітірді де, тұқым, тағы басқа нәрселерді үй басына бөлген тізімді оқытты. Ауылнайлардың хатшысы оқып шықты.

— Қалиға, Әли мен Оспанға, Асан мен Үсенге, Тана-тар мен Аязбайға, Ералыға, Сералыға, тағы-тағыларына— 5 пұттан тұқым, бір пұттан сүйек, жарты пұт қыл мен жүн, бір пұттан құрым, 25 сомнан түрлі пұл.

— Қалманға 35 пұт тұқым, 3 пұт сүйек, бір пұт қыл, 3 пұт құрым, бір пұт көне, 150 сом түрлі пұл.

— Құрманбайға 50 пұт тұқым, 3 пұт сүйек, бір пұт... —деп тізімді оқып шықты.

— Сөйлейтін кісі бар ма?

— Мен сөйлеймін,—деп Қалман қолын көтерді.

— Ал, сөйле, бірақ қысқа сөйле!

— Біздер —кедейлер, жалшылар үкіметтің қандай ісінен де бастартпаймыз. Өйткені кеңес үкіметінің өзіміздікі екенін, қолымызды теңдікке жеткізгенін жақсы білеміз. Өз басымызға түскен нәрсені ғана емес, белсенділік етіп, қандай науқанды жұмыс болса да бітірісуге жәрдем етіп

келдік. Астық науқанында да өзіміздің азын-аулақ артылған астығымызды бергеннің үстіне, елден астық жинастық. Талай байлардың жасырған астығын тауып бердік. Бұдан біз әлі де тартынбаймыз. Үкімет пен партия бізге «коллектив пайдалы» деген екен—коллектив боламыз. Бірігіп істесек, шаруамыздың көркейетінін әнеугіден бері жақсы түсіндік! Ортаға салуға қимайтын малымыз жоқ. Тұқым десек, ол—өзіміз жазғытуры егу үшін өзімізге жинайтын нәрсеміз. Барлық астығымызды беруден бастартпаймыз. Бұндайдан қашса—байлар қашар. Өйткені олар бізге, біздің кеңес үкіметіне дос емес.

Бірақ, мына жасалған тізімде дұрыстық жоқ. Мәселен өзімді алсам, өмірімде байдан қорлық көріп, кеңес үкіметінің арқасында әрең теңдік алып, әрең үй болып отырған жалшымын, маған байлармен қатар салыныпты. Мен әнеугі жиылыста-ақ айтқанмын! Үйімде бес пұт астығым бар, ішпесем де соны тұқымға саламын. Қазір әкеліп бер десек, кәзір әкеліп беремін. 35 пұтты мен қайдан табамын? 150 сом ақшаны қайдан табам? Барлығы да артық салынған. Жоқ та болса, өзіммен қатар кісілермен бірдей тартсам арманым болмас еді, жұрттан ала-бөле не жазығым бар?—Барға барша, жоққа—жокша салынсын,—деді.

Отырған жұрт:

— Дұрыс-дұрыс! Қалманға орынсыз артық салынған, дұрыстап қайта салу керек. Бар астық жиналсын да, жоқты тап демесін!—деп шулады.

— Тише, жолдастар! Енді ешкімге сөз берілмейді. Қалман сияқты бұзық адамның сөзіне ермей, 24 сағат ішінде орындаңыздар. Жиылыс жабык!—деді Жазықбаев.

Жұрт тарады...

Жұртпен бірге Қалман да үйіне қайтты. Айтқаны ем болмай, орынсыз астық пен ақша, құрым мен қыл тартпақшы болып, қалай табарға білмей сасып келді.

Үйіне кіргені-ақ сол еді. Іле-шала бір милиция кіріп келіп:

— Қалман, айда!—деді.

Қалман:

— Қайда?—деді.

— Сен арестовать боласың, үкіметке қарсы болдың, айда!

— Не жазығым бар?

— Жазығынды Жазықбайдан сұра!

Қатын-баласы үрейі ұшып, шулап жылап қоя берді.

— Қорықпаңдар, мен қайтып келем, менің жазығым жоқ қой, әншейін шақырған шығар,—деп Қалман қатын-баласын жұбатты да милициямен бірге Құрманбай ауылына қарай жүріп кетті.

Қалманды Жазықбаев өзіне жолықтырған да жоқ. Суық сарайға қаматты да салды. Көп ұзамай бір байды әкеліп үстіне тағы қамады. Баймен дәрежесі бірдей болып, бірге қамалғанына ыза болып жатты. Кешке қарай бір «белсенді» шақырып алып:

— Қанша астығың бар? Шыныңды айт, жасырған астығыңды айт!—деп қамшымен жонын жостырып та алды.

«Түнде ұйықтап қалмасын»,—деп бір «белсенді» төбесінен әлсін-әлі суық су да құйды. Айтысып қараса да, көнбей қараса да болмады, өйткен сайын азабы аса берді.

Сол сарайда үш күн, үш түн жатты. Жөнді тамақ та бермеді, тонып та қалды. Құрманбайдың токалы ұрлап тамақ бермегенде өліп те қалар еді.

Үш күннен соң ешбір жауапсыз, іштеңесіз Қалманды қаланың түрмесіне жіберді де, байды ауданға жіберді. Бір күндері әлгі суық сарайда 20 шақты кісі жатса да, олардың бәрі де ертеніне босатылды.

— Мені де босатар,—деп дәмеленсе де болмады. Үйіне жолықтырмастан қаланың түрмесіне айдап жіберді. Өзінің жазығының анық не екенін, Жазықбаевқа не жазғанын біле алмады, сол білмеумен түрменің табалдырығын атады... Көрген-баққаны осы ғана еді.

Қалман түрмедегілерге әңгімесін айтқанда міне, осыларды айтты...

IV

Жарты ай жатқанда Қалман түрме тұрмысына әбден жаттығып кетті. Ондағылар өзара бір ауыл, бір қауым сияқты болып кетті. Қалман да ондағылардың қадірлілерінің қатарына барып қалды. Қазынаның тамағы жетерлік болса да, қазақ сүт құйған қою қызыл шайды жаратады. «Бес бармақ» деп жейтін етті жаратады. Сондықтан онда жатқандардың көбіне ауылдарынан, үйлерінен азық келеді. Ақшасы барлар шай, сүт сатып алып тұрады. Темекі, насыбай алып тұрады. Ондайды сататын түрменің өзінде

кооператив дүкенінің бөлімі бар. Бірақ, Қалманның азық сатып алатын ақшасы да жоқ, азық әкелетін үйі де жоқ. Солай да түрмеде жатқандар—бауырмал, аузы бір келеді. Көбі қолына түскенін бөліп жейді. Біздің Қалман да олардың күн сайын біреуіне қонақ болады. Олардың үйлерінен келген шай-суын бөліп жеп, бөліп ішеді. Барған сайын олардың арасында Қалманның қадірі артып барады, өйткені Қалман отырған жер көңілді. Өйткені Қалман көңілді әңгімені көп біледі. Өйткені Қалман әңгімені көп біліп қана қоймайды, майын тамызып, бабын келтіріп айта біледі. Өйткені Қалман жас ортасына келмесе де, тұрмыстан алған тәжірибесі мол, тұрмыстың ащы-тұщысын, ащысынан да тұщысын, тұщысы емес-ау ащысын көп татқан. Тұрмыс талқысына көп түсіп, оның соққысын көп көрген; көп көрген емес, жеп көрген. Қойшы болып жүріп, қойшы мен қасқырдың айтысқанын, жетім қалған қара лақпен өзінің айтысқанын біледі. Жылқышы болып жүріп, жылқышы мен құрықтың айтысқанын, жылқышы мен ұрының айтысқанын, бай мен жылқышының айтысқанын, алты тазшаның алпыс ертегісін, жеті кемпірдің жетпіс ертегісін, қалашының қырық ертегісін біледі. Әсіресе өмір ертегісін көп біледі. Көрген білгенді бек біледі. Жалшы-малшылардың қиын-қыстауда тапқан амалын, көрсеткен қайратын, істеген ерлігін, олардың неше түрлі қуақылық әңгімелерін бәрінен де жақсы біледі...

Сондықтан түрмедегі тұтқындардың түнде біреуі, күндіз біреуі қонақ қылып әңгіме айтқызады.

Бір күні ойда жоқ жерден түрме халқы бір үлкен әңгімеге жолықты, екі-үш күндей қызығына молықты. Сабак беретін мұғалім келіп кетіп, қызыл мүйіске барып, газет сөзін тындап келіп, кешкі шайын ішіп болып, жұрт көңілденіп, ертеңгі сабақтарына дайындалып жатыр еді. Етбеттеп дәптеріне жазу жазып жатыр еді. Түк сары жігіттің үндемей істейтін қулығы бар, сонысы ұстады ма, әлде көзі көргесін көңілі қызығып кетті ме? Әйтеуір жоқ жерден бір күлкі істеді: бір жаман қағазды алып ширатты да, бір ұшын Қалманның шекесіндегі жарықтың қуысына тығып, бір басын жоғары қақайтып қойды. Оны Қалман қағаз жазып жатып сезбеді де, Қалманға білдірмей шырпы шағып қағаздың басын жандырды.

Өзі кейін шегініп тұрып:

— Қалман, қағазды көзін көрмей, басыңа шам жағып қойғаның ба? Қолынан келген кісі шамды қайда жағайын десе де, еркі бар емес пе?—деді.

Жұрт жалт қарап, ду күлді. Қалман жұрттың неге күлгенін білмей дағдарып қалса да, қатардан қалғысы келмей басын көтеріп күле бергенде, шекесі қызып бара жатқасын, шошып кетіп ұшып түргеліп, қолымен қағып кеп жіберді. Сонда барып не екенін білді. Жұрт та күлді. Шынымен Қалман да күлді.

Күлкі басылғасын ақсақал:

— Қалман, басыңды кіммен төбелесіп жарып жүрсің?—деді. Қалман басын сыйпап қойып:

— Бұл бас не көрмеген бас. Жеті жыл жыңды болып, сегіз жыл сергелдеңге түскен бас. Жасымда байларға жалшы болып өмірім өтсе де, баймен ұстаспай жүрген жылым шамалы ғой. Бұл—сондағы байдың салған мәңгілік таңбасы ғой. Басымдағы таңба сүйегіммен кетсе, байға қарсылығым өміріммен кетеді. Таңба жоғалмаса, байларға дұшпандығым, кеңес үкіметіне достығым жоғалмайды. Тек Жазықбаевқа жазып тұрмын,—деді.

— Өзінің түрмеге түсіп отырып, үкіметті жақтағышын қарашы!—деп сақалтай қара мысқылдай күлді.

— Жазықбаевқа жазықты болдым, деп үкіметтің бәрін де жамандайын ба? Асықпасаң кімнің ақ, кімнің қарасы ашылар, оны үкімет те көрмей қоймас,—деп Қалман сақалтайды бастырмалатып тастады. Қапсағай қара да, үрпек сары да, сары тонды да:

— Қалмандікі дұрыс, түрмеге түстік деп үкіметтен күдер үзіп отырғанымыз жоқ. Жазықты болсақ, жазығымызға қарай жатқан шығармыз, нақақ болсақ, оны үкімет көреді деп, күнде арыз айтып отырғанымыз жоқ па?—десіп бұлар да сақалтайға дүрсе қоя берісті. Ақсақал тұрып:

— Басқаны қойыңызшы, бәрінен қызығы: Қалманның қай жерін бассаң, сол жерінен бір жаңа әңгіме шығады. Бұның тұла бойының бәрі тұрған бір өзі сөйлейтін грамофон. Сіздер басқаны қойыңыз, Қалманның енді шекесін сөйлетейік,—деді. Жұрт:

— Болады, болады, ал Қалман!—десті.

— Ой бұл шекемнің әңгімесі, ұзақ сонар, үлкен оқиға, 13 жыл бойына созылған жұмыс. Бұның әңгімесі қызық болғанмен бір мезгілде біте қоятын әңгіме емес, — деп Қалман күрсінді.

— Ой, бәлденбей айта берсейші. Көп болса, бірнеше күнге созылар, қайта ол бізге ермек болар, онсыз да істеп жатқан жұмысымыз шамалы емес пе?—деді ақты көз сары.

— Айта бер, ерінбейміз,—десті өзгелер.

— Бәлденіп не қылайын, айт десеңдер, үш күнге созылса да айтып берейін, —деді Қалман.

Қалманның бір соны әңгіме айтуға кіріскенін естіп, бір бөлек қолдан жасап карта ойнап отырғандар, картасын төсектеріне тығып, құлақтарын түрді. Түрме бастықтары карта ойнауға рұқсат етпейтін. Кейбіреулер оған болмай-ақ қағаздан карта істеп алып ойнайтын. Қалман оларға «ойнамаңдар» деп айтпаса да, ойнағанын жаратпайтын. Сондықтан олар карта ойнай қойса, Қалман оларға қас қылып бір күлкі әңгіме айта қоятын. Сонсың олар картасын еріксіз тастап, әңгіме тыңдайтын. Бұл жолы Қалман әңгімесін олар үшін айтпаса да, карташылар тыңдауға кірісті. Жұрт айнала Қалманды қоршай отырып алды. Кейбір сәкіге сыймағандар, сәкіден түсіп, түргеліп қарсы тұрды.

Қалман терең сырлы төрт сүйектің әңгімесін еже басынан бастап кетті...

V.

Қалман туғаннан-ақ жұмысқа қайым шокпақ қара болып, омырауы есіктей, ойынды еті бесіктей болып туды. Осы елдің ішіндегі кірме қыпшақ деген аз рудан еді. Оның үстіне әке-шешесі өліп бала жігіт күнінде жалғыз қалды. Сол елде белді атаның ұлынан, әрне келген қолынан, азуы алты қарыс Тұяқбай деген бай болды. Төрт түлігі сай болды. Не тілесе де соны істеп, көңілі оның жәй болды. Аз аталы қыпшаққа айтқанын істетіп, атқанын тигізетін болды. Бір үйді Сыр бойында қалдырып, оған егін салдырып, өзі құмға көшіп, малын айдайтын еді, туу қызылдың құмын жайлайтын еді. Тұяқбай бай осы айтқаны болып, атқаны тиіп жүрген кезінде, аз аталы қыпшақтан Мәрия деген қызды тоқалдыққа алды. Дәндеген қарсақ құлағымен ін қазып, дәндеген Тұяқбай қыпшақтан Бибігүл деген қызды кіші то-

қалдыққа тағы алды. Сөйтіп қыпшаққа қатым-қарыс қатынап жүргенде Қалманға кез келіп:

— Өзім қатын алып берем, басыңа үй көтеріп берем,— деп алдап-сулап жалшылыққа оны алды. Қалманның 10 шақты ешкісі мен жалғыз атын қоса алды. Тоқалға толысып, малайға мастанып, төрт жағы құбыла шаттанып, Тұяқбай Қызылқұмды жайлай берді. Қалман да бай шаруасын өз шаруасындай жайлай берді....

Бұл бүгінгі кеңесті заман емес—кешегі кесірлі заман; кешегі емес—бәз-баяғы патша кезіндегі бұзық заман. Күндерден күн өтті, жылдардан жыл өтті. Қалманның оған жүргеніне он жыл өтті. Сонымен күнді күн қуып, айды ай қуып, жыл артынан жыл жетіп, бағзы ел ауа болатын, ат басына күн туып, ауыздықпен су ішетін, ер басына күн туып-етігімен су кешетін 1916 жыл жетті. Міне, сол ауырмалдық жылы арамдық пен адалдықтың алысатын, бай мен малайдың арасына жік түсіретін кішкене ғана бір іс болды, ол іс Тұяқбай мен Қалман құлдың арасына тартыс түсіруге туыс болды.

Ол жылғы патша жарлығы—елге ылаң болды, ел арасы бұлан-талан болды. Ел мал қамын ойламады, бас қамын ойлады. Шаруашылық адыра қалды. Қора-қора қой бағусыз қырда қалды. Ел сөйтіп әбігер болып жатқанда, Қарақалпақ елі Әлмен ұлы дегеннің 70 қойы желдеп кетті. Желдей-желдей 90-ға жетті. Тоқсан қой тобымен келіп, Тұяқбайға тап болды, Тұяқбай оған шат болды. Тұяқбайдың окопқа баратын баласы жоқ, жұрттың не болғанымен жұмысы жоқ, Қызылқұмын жайлай берді; тоқсан қойын қосып алып айдай берді. Тұяқбайдың түпсіз бұзық екенін көрсе де, Қалман амалы жоқ бай шаруасын үндеместен жайлай берді.

Күндерде бір күн, окопқа баратын азаматқа да құрбандық шалуға қой керек, әркім әр жерге иесіз кеткен малын іздеді. «Ел құлағы елу» деген, біреуден біреу хабарланып, 90 қойдың иесі Тұяқбайға келді. Қасына бір бек пен бір молданы бетке ұстап ертіп келді.

— Тұяқбай бай, 90 қойымды бер!—деді. Тұяқбай оған:

— Ойбай көргеніміз жоқ, міне иман, міне жан!—деді. Бұл сөзімде күмән жоқ, шүбәсіз оған нан!—деді.

— Ендеше ант бересің!

— Ал, берсем—беремін, кімді ұстайсың?

— Ата қуаламай-ақ қоямын, антқа Қалман шықса тоямын Күнәмді сенен жоямын — деді қой иесі

Тұяқбай, аналардың ата қуаламай. Қалманды ұстағанына катты қуанды. Келіп Қалманға қолқа салды:

— Осы қоймен саған қатын алып беремін деп жүр едім, ештеңең кетпес, антыңа шыға қой, сөйтіп оларды ырза қыла ғой!—деп өтінді, жалынды. Бірақ, ақ ниет, адал жүрек Қалманның қайырымы оған келмеді, намысы оған сенбеді, айтқанына көнбеді, нақақ антты бермеді, алдағанына ермеді...

Амал жоқ, қой мойынға түсті. Сөйтсе де Тұяқбайдың амалы одан да күшті. Бек пен молданың ауызына 400 сомнан тығын тықты, сөйтті де теңдік бермей құтылып шықты. Бірақ Қалманның қаттылығынан дұшпанға таба болды. Қойды төлемегенмен бір талай шығын-қаза болды. Осыдан бастап Қалман мен екі арасы суысып сала берді.

Міне, әңгіменің түпкі тарихы осыдан басталды.

VI.

Осы 16—жыл.

Ауыл азан-қазан көшіп жатыр, түйелер бақырып-шақырып. Тұяқбай бір жағынан ақырып, інген боздап, бота шырылдап, уық-кереге сарт-сұрт, жүк артылып жатыр. Қом қомдалып, тең теңделіп, тарту тартылып, байлау байланып, жүктің үсті балаға жайланып жатыр. Мұрнынан шаншылып малай, қара тер болып қатын, тыным таппай тоқал жүр.

— Ана ботаны жайластырып сал!—деп Тұяқбай байдың ат үстінен ақырған әмірі Бибігүлге бұйырылды. Жаңа аяқтанып келе жатқан жас ботаға, екі көзі тостағандай нар ботаға, бір кісінің шамасы келу де қиын. Сөйтсе де құдайдан, байдың бұйрығынан күшті емес; Бибігүл ботаны жығып, жабуға орап, түйенің үстіне көтеріп сала бергенде бота жерге торс етті. Бірақ, балдырған сүйек жас ботаның ештеңесі кеткен жоқ. Ештеңесі кеткен-кетпегеніне қараған да жоқ:

— Қыпшақ біткеннің бәрі қас, сен де Қалмандай қастық қыласың, сен қыпшақтардан-ақ өлетін болдым-ау! — деп Тұяқбай бай жерде жатқан бір қазықпен тас төбеге салып кеткенде Бибігүл бірден құлады.

Ол құлап, басынан, қолаң шаштың астынан қара қан ағып жата берсін. Онымен ешкімнің ісі болған жоқ, болайын десе де мұрсаты болған жоқ. Басына жастық, аузы-

на сусын болатын кісі табылған жоқ. Сөйтіп жатқанда жүк артылып болып, бір түйеге ботаны, бір түйеге Бибігүлді салып көш жөнеліп кетті. Көшті апарып қондыруды Қалманға тапсырып, бай бошалаған түйелерінің соңынан, торы жорғасын тенселтіп жүріп кетті.

Бибігүл талмаусып жүре алмады.

Жайын сұраған Қалманға айтты:

— Мен көш жөнекей өліп те кетермін. Халім азайды, көшті осы жерге тоқтат, үйді қондыр, ағайын-туған сүйегім ағам едің, қорлықта жүрген мұңдасым едің!—деп жалынды, жалынышты ақтық сөздерін әрең айтты.

Көш баратын жеріне жетпей қонды... Бай келіп:

— Бұл жерге неге қонды?—деп ат үстінен ақырды.. Қаны қарайып отырған Қалман:

— Мына соғымның жүре алмады,—деді. Бұл «соғым» деген сөзді естіп байдың бойы мұздай болды. Өмірінше қатты сөзді қарсы айтып көрмеген Қалманның тіке айтуы да отқа құйған тұздай болды. Бай оған қарсы ештеңе демеді. Сол жұртта 7-8 күн жатып, қыршын Бибігүлдің жазықсыз жас жаны жай тауып, кіршіксіз денесі қомағай қара жердің қойнына кірді..

Осыдан бастап, Қалман мен Тұяқбайдың арасы алыстады. Бұндай кісімен дәмдес болып, одан жақсылық дәметуге Қалманның дәті жетпеді.

— Кетем, еншімді, ақымды бер!—деді. Бұл «кетемнен» бай қатты қорықты, «әне-міне» деп алдарқатып жібермеді. Сонсын өзінің еншісін, еңбегін, келгенде әкелген ешкілері мен атын да—бәрін де байда қалдырып, Қалман қара басы Тұяқбайдан 1919 жылы қашып құтылды.

Міне, бұлда оқиғаның тууына үлкен себеп болды.

VII.

Екеуі күн еңкей, Қызылқұмның қалың құмының арасындағы, қара бұйраттың жағасындағы үңірейген, көрдей азынаған түлкі қазғанға келді. Екі атты айқастырып түйіп тастап, екеуі белсеніп түсе қалды.

Бұл екеуі Қалман мен Тұяқбай еді.

Қалманның Тұяқбайдан қашып кеткеніне 2—3 жыл болған. 1922 жылдың ноябрінің 22-сі еді.

Қалман салт атпен артына бөктерген қоржынымен сәске түс кезінде Ерсейіт қожаникіне түсе қалды. Еңбек кісігіне үйретпейді. Қалман Тұяқбайда 13 жыл жалшы болып жүріп

тұрмыстың ащы-тұщысын көп татқан. Байдың бедеулерін, асауларын үйретіп жүріп жүген, шідер түйю, өрім өру сияқтыларды үйреніп алған. Тұяқбайдан айрылғасын, осы қолының мәсекерлігін машықтап, жыртығына жамау ететін болған. Қоржындағысы—сол өзі түйген жүген, шідер еді.

Қалман үйге кіріп келсе, Ерсейіт қожаның төріне талтайып, тояттаған тұйғындай танауы таңқиып, үйген омақадай бір аумақ жерді жалғыз өзі алып, бет-аузын жүн сақал басып Тұяқбай бай отыр. Қалман:

— Бұл залымға қайдан тап болдым,—деп жаратпаса да, Тұяқбай түсіне түлкінің ажарындай ажар беріп, қуанды да қалды, шұркырай түсті:

— Уа, Қалманжанбысың? Денің сау, үлкен жігіт болып жүрсің бе?—деді.

— Шүкір.

— Қалманжан, мен жаңылдым, жаздым, адасқан екенмін, «алтынның қолда барда қадірі жоқ»—қадірінді білмедім. Сен кеткен соң мүлдем қолым кесіліп қалды. Еңбегің де көп еді, қатын солай деп еді. Қарағым, үйге жүр, еншінді берейін, әрі ақ батамды берейін, үйге жүр!—деп Тұяқбай Қалманның асты-үстіне түсіп бәйек болды да қалды.

Өйткені—бұл кезде елге төңкеріс әсері тие бастаған. Әлсіздің әлдіден теңдік алу ойына түсе бастаған, шет жағалап бола да бастаған. Баяғы байғұс Бибігүлдің төркіні аз аталы қыпшақтықты былай қойып, басын көтеріп, Тұяқбайдан құн сұрамақшы болған. Оны Тұяқбайда құлақтанып естіген. Естігенде «қашанғыны қазып жүрген Қалман» деп ойлап, Қалманға қаны қарайып, тісін қайрап, бір жағынан үкіметтен қорқып жүрген. Тұяқбайдың Қалманға жалпылдауы не оймен болса да сондықтан еді. Қалман Тұяқбайдың не оймен жылмандап отырғанын айыра алмай үндемей отыр еді.

— Бар, шырағым, байсең «батамды берем» деп шақырғасын, барғаның мақұл. Азды-көпті бергенін алғаның мақұл,—деп Ерсейіт қожа да бір жағынан камшы бола кетті.

— Барайын,—деді Қалман.

Екеуі түс ауа Тұяқбайдыкіне келді. Үйге келгесін де Қалманға бай «қарағым» деді, бәйбіше «шырағым» деді. Сөйтіп үй іші тегіс көңілді болғасын Қалман да сенді. Көңіліндегі күдігін сенімі жеңді: өз үйіндей жайрандап өзіне өзі келді. Не айтса соған көнді. Бәйбіше олар келісімен құрт қатқан көжені ысытып берді. Ішіп отырып Тұяқбай:

—Апырай, ертеңгісін бұйратқа бір түлкі індетіп, әрі бері қазып ала алмай кетіп едім, ертеңге дейін шығып кетеді-ау, — деді.

Бір сенгесін шынымен сенген ақ көңіл Қалман ыңғайына барып:

— Ендеше екеуміз барып кешке дейін қазып әкелейік, — деді.

— Өзім де соны ойлап айтып отырғаным ғой, — деп Тұяқбай тағы жылмаңдай түсті. Екеуі кіші бесінде аттарына міне салып, қолдарына бір кетпен алып, түлкі қазғанға жүріп кетті.

Екеуінің ойда жоқ жерден кездесіп, әлгі түсіп жатқандары сол еді.

Қалман аттан түсісімен, аттарды анадай жерге түйіп тастап, шапанын шешіп тастап, екі қолды сыбанып, кетпенді қолға алып, шалбаршаң ін қазғанға секіріп түсе қалды. Ін бұрын белден қазылған екен, одан әрі тереңдетіп Қалман қаза бастады. Мұндай жұмыс Қалманға жұмыс па? Топырақты түйдегімен лақтырды. Қаза-қаза кісі бойы қолұсыным қып тереңдетті. Тап сол кезде күн ұясына жақындап, көзінің нұры кашты, төңіректі күнгірт бұлт басты, теріскейден ызғарлы жел теріс соғып, шөп бұтаның басын ызыңдатты. Бейнебір табиғат қара салынған қатынның, қайғылы жүректің қасіретті күйін тартты. Бейнебір ызғарлы жел аят оқып үшкіріп, суық қолымен шымшып алып Қалманның үстіне топырақ салды.

Ін тереңдеді. Онымен де түлкі көрінбеді. Бір соқыр ін пайда болып, ол жоғары кетті. Оған Тұяқбай селеу жұлып беріп тықтырды. Тұяқбай үстінен төніп тұрып:

— Тазы жіберейік, енді інді үңгі, — деді. Оның ол айтқанын Қалман екі қылмады.

— Енді кетпенді маған бер, мына шыбықты алып інді шұқы, түлкі жақын ба екен? — деді. Қалман кетпенді Тұяқбайға беріп, шыбықты қолынан алып, інді шұқып, қайта басын көтере бергенде:

— Сен қыпшақтан-ақ өлдім ғой! — деп Тұяқбай кетпенмен керіліп тұрып басқа салып кетті. Кетпен 3—4 тигенде Қалманның басы 3—4 жерден жарылып, есінен танып құлап кетті. Қалман жығылған соң:

— Бәлем күл, өз көріңді өзіңе қаздырдым ба?—деп шақшасын кетпенге қағып, насыбай атып, демін бір алды. Сөйтті де өзі інге түсіп Қалманның басын үңгірге тығып, бір қолын ілгері, бір қолын кейін жіберіп ұзыннан салды. Батырға да жан керек, кісі өлтіріп жату оңай болсын ба? Жаушы-жәлем, аяқ жағын топырақпен көмесалып. Қалманның атын жетегіне алып, шапанын артына бөктеріп, кетпенді беліне қыстырып, ымырттатып Тұяқбай үйіне қайтты...

Еңбекпен шыныққан еңбекшінің жаны сіріден де берік емес пе? Қалманның жаны шықпаған екен. Бір кезде Қалман оянды. Үстін бірдене басып-жаншып, өкпесін сығып, тынысын тарылтып барады. Басы қаңғырып ауырып барады... Көпке дейін не екенін білмеді. Түс көріп бастығырылып жатырмын ба екенмін-деді. Ешнәрсені ойлап, ой жүгіртуге шамасы келмей әрі-бері жатып, бір кезде өзіне өзі келді. Көрген-білгені ақырындап бір-бірлеп есіне енді, Тұяқбайдың кетпенді сілтегені, ондағы шекесінің дың ете қалғаны есіне түсті... Бұрынғыдан да гөрі тынысы кеңі түсті. Кеудесі мен басын қимылдатқан сайын бос топырақ ақырындап астына түсті. Сөйтіп, жан дәрмен бір-екі сағаттай жанымен алысып, топырақпен арпалысып жатып, тәлтіректен түрегеліп іннен шықты. Сыртқа шыққанда көзі қарауытып, дүние шайқалып теңселіп бара жатқандай болды. Оқиганың бас-аяғын тегіс тексеріп тұрмаса да, мәнісіне жаңа қанды. Баяғы өлім халінде жатқан Бибігүл көзіне елестеді.

Жаңа аяқтанған жас ботадай аяғын апыл-тапыл басып, Қалман батысқа қарай жүрді. Жүргенмен қайда бара жатқанын анық білмеді. Қарайған бұта көрінсе, Тұяқбай емес пе екен деп көңіліне қорқыныш кірді. Әйтеуір оның ауылынан басқа жақ шығар деп жүріп келеді. Келе—келе бір үрген ит дауысымен бір ауылға таң ата келді.

Ауыл адамдары қараса, бет-аузы қап-қан, үсті-басы шаңшаң бір жан.

- Уа, жаным, неткен жансың?
- Сұрамаңыз, бір сорлы болған жанмын.
- Кімдікін іздейсің?
- Әлмұқандікін.

Одан әрі сөйлесіп тұруға ауыл адамдарының дәті жетпеді. Адам баласы аяғандай қалпы жұрттың батылын барғызбады. Ол ауыл түйемен Әлмұқандікіне, Әлмұқандікі Әлмендікіне апарып салды. Әлмендікіне барып Қалман ыңыранып жатып алды.

Әлмен Қалманның көңіл таныс адамы еді. Әлмендікі болатком ағасының ауылының қасында екен. Әлмен болысқа айтады. Сол 22-жыл 23 ноябрь күні болыс протокол жасайды. Сол жерде аудандық сот бар екен, протоколды соған жолдайын деп жатқанда болыстың есігін ашып сәлем беріп, сұры қашып Тұяқбай кіріп келді.

Тұяқбай ертең ерте тұрып «соғымын» көріп, көңілін жайландырып қайтайын деп, атына мініп түлкі қазғанға барса, Қалман жоқ, кетіп қалыпты... Сасканынан болысқа қарай шапқаны екен.

— Е, байеке, жайшылық па?

— Несі жай болсын, отын қазайын деп кетпенмен қырғашықсам, Шатығұлов Қалман деген қарақшы залым, бір шұқырда қатынымды зорлап басып жатыр екен. Ашуланып кетпенмен бір ұрып едім, астына төселген шапаны мен мініп жүрген атын тастай қашты. Мінекей шапаны, энекей аты! Таксыр осыған жолыңызды істеп, зорлықшыл залымнан зәбірімді алып берсеңіз екен,—деді Тұяқбай.

Болатком ағасы оған да протокол жасады. Екі протоколды да сол күні аудандық сотқа тапсырды.

Тұяқбай бұны естіп сотқа шапты.

Аудандық сотымыз—Қайыпназар деген азамат еді.

—Отағасы, жоғары шык!

— Қарағым, аман ба?

— Шүкір, байеке, жайшылық па?

— Несі жайшылық болсын? Өздерің секілді атқа мінген азамат інілеріне арқа сүйеп, ағаң осындай бір істі істеп тастады... Осылай да осылай еді, ендігісін өзін біл, бәріміз бір атаның баласы едік, менікі—сенікі еді, сенікі—менікі еді. Қалман құсаған қыпшаққа қор қылма! Маған өзің қазы, өзің кожа бол,—деп жалынып Тұяқбай бай барын сот інісінің алдына салды.

— Отағасы, саспа!—деді сотымыз. Тұяқбайдың қолын алып, ырза қылып аттандырды.

Тұяқбай аңын аулап, шаруасын жайлап жүре берді. Сот та бұл етпестен, екі протоколды бүктеп қойып, өз күнін өзі көре берді...

Қалман Әлмендікінде іріп-шіріп екі айдай ауырып жатып әрең жазылды. Шекесінен шетінеп түскен екі сүйекті қалтасына салып, бұл соттан күдерін үзіп:

— «Туғанды би» тексермесе де, «туғансыз бір би» табылар,—деп ауылына қайтты.

VIII.

Одан 4 ай өткен. Қыстың ызғары қайтып, жаз нышаны жеңіп, күн шарықтап жоғары шығып, өткір қызу сәулесімен жердің бетін ұялтып, терлетіп-тепшітіп тұрған марттың (наурыздың) бас кезі еді. Тұяқбай түн қатып, күн қатып, қосшы-қолаңымен Жезаққа келді. Қарны ашып отырған қасқырдай Тұяқбайды Жезақ қаласы құшағын жайып, қойнын ашып қабыл алды. Қол қусырып, «қош келді» дегендей болды. Қосшы-қолаңын, айдаған малдарын басқа пәтерге түсіріп, өзі Жақып деген азаматтың үйіне барып түсе қалды. Жуанның-жіңішкеріп, жіңішкенің үзілуге тақалып тұрған шағы болғандықтан ба, болмаса Тұяқбай сияқты баймен таныс болуды теріс көрмегендік пе, әйтеуір Жақып үйіне келген қонаққа көңілсіз болған жоқ. Төрінен, төрт қабат көрпенің үстінен орын берді.

Жақып сол уездік қаладағы оқыған қазақ азаматтарын біледі, беделдісінің біреуі жауапты орында қызмет етеді. Тұяқбаймен жүз таныстығы болмаса, ішкі таныстығы жоқ еді. Тұяқбай аман-саудан кейін-ақ, әлде келгенімді жаратпай қала ма, деген кісіше қалтасынан соттың беріп жіберген хатын Жақыпқа ұстата берді. Оқып қараса ішінде жазылған сөзі мынау екен:

«Құрматлу Жақып жолдас! Көп-көп дұғай сәлемнің мәбағдында айтар сөзіміз ушбудүр: мынау Тұяқбай деген ағанды саған жібердім, таныс болуыңа жарайтын, біздің Қызылдағы елдің инабатты, беделді, қолы ашық, адамшылығы мол ақсақалдың бірі. Өзінің үлкен жұмысы бар, оны өзінен қанарсың, ісін өз қолыңа аларсың. Тұяқбай қолыңда тұрғанда Қызылдың елін уысында деп білгейсің. Елге келетін жұмыс болса, бұл жағы менің міндетімде болар.

Ел күйлі, соғым семіз... Қош, ағаң Қайыпназар».

Бұл кішкене хатты Жақып ішінен оқыды да, төс қалтасына тыға салды. Бет-ажарын оған өзгерте қойған жоқ. Жүрегіне қандай әсер еткенін сыртына шығара қойған жоқ. Өйткені Жақып жас жігіт болса да бас жігіт, лауазым мен оқуға мас жігіт, әңгімені көп көрген қу жігіт.

— Ақсақал шешініп, жайланып отырыңыз! — деді де ана жаққа кетіп, шай-су беру жайында келіншегіне бірдемелер сыбырлап жатты...

Келгенде Тұяқбай тегіндікпен келген жоқ еді.

Қалман елінде бірсыпыра қаңғырып жүріп, Түркістанға келген. Ондағы З. аудандық сотқа арыз берді. Арызымен коса басынан түскен екі сүйекті де берді. Екі сүйек қағазға оралып, 23-жыл 14 февральдан бастап «Делоның» арасында тұншықты. Сот ол арызды сол Түркістандағы 2-аудандық тергеушіге берді. Тергеуші жан-жаққа повестка жазып, өзінше іс жүргізіп әуреленіп жатты.

Әлқисса—енді баяғы еңіреген екі протоколға келсек, олар да қарап жата алмады. Қалманның қаңғырып Түркістан барып, арыз беріп жүргенін естіп, әлгі екі протоколды Жезақтағы 3-аудандық тергеушіге жіберген еді. Тергеуші протоколдың түрін көріп шошып кетті. Жалма-жан істі ходқа жіберді. Қағаз үстіне қағаз, повестка үстіне повестка жазды. Айыпкер-майыпкерлерді шақырды. Елде әңгіме көтерілді.

— Повесткенді кесеміз, — деп бір жағынан ауылнай болыстар дінкілдеп мазаны алды. Сонымен сот екеуі кеңесіп, Тұяқбайдың Жезаққа жол жүріп кеткені еді. Жақыпқа келгені, Жезақтан Жақыпты тандап тапқаны—Жақып басқа жылмандығының үстіне уездік ел билеу бөлімінің бастығы Қантөремен тамыр-таныс еді.

...Жақып пен Тұяқбай Қантөрені қонаққа шақырды. Қонақтық үшін шабылды, шаншылды. Қазан-қазан ет асылды, бөтелкелер алынды. Күрең-күрең сөйленді. «Алыңыз-алыңыз» «есендікке, саулыққа» делінді.

— Бұйымтайымыз осы... осылай да осылай, осыны өзін бірдеме қыл!—десті Қантөреге.

— Құр аяққа бата жүрмес деген, шырағым!—деп Тұяқбай бір жағынан ниетін түсіндірді. Бұл жерге келгенде көпті көрген Қантөре:

— Сақ болмаса болмайды, ретің табу керек,—деді.

— Ой тәңірі, жалғыз көргеніміз бұл ма? Мен ретін таптым,—деп Жақып батыршылық етті.

— Қалай?

— Не қалайы бар, мына менің жесірлік жирен атымды сатып алған болып ал; байекеңнен өзім ала жатармын,—деп жылмандатты Жақып. Сонымен олар келісті. Келіскені сол—Жақыптың жирен атын 600 сомға сатып алған кылып Қантөре алды. Тұякбайлан жирен ат үшін Жақып бір түйе, бір семіз бие алды. Үстіне деп бірнеше үйткен қойды тағы алды. Қантөре жирен аттын көзін милиция отрядындағы торы атқа алмастырып жіберді. Осылайша алыс-беріс те бірсыпыра шырмауық болып ізін бүркелі...

Бұлардын бүйтіп жатқанымен жұмысы жоқ. 3-тергеуші Жұмаділда өз жұмысын істей берді. Тұякбайдың Жезакта жүргенін естіп, түрмеге жауып тастады. Тағы басқаларын іздеп, тергеуді қыздыра берді.

23-жыл 15 март еді. Күн шуақ. Жұрттың көңілі шат еді.

«Шақырады» дегесін тергеушіміз Жұмаділда Қантөреге барды.

— Бабас ұлы Тұякбайды босат!—деді.

— Неге? Оның қылмысы күшті. Тергеу жақсы бара жатыр. Оны босатуға мүмкіндік жоқ.

— Не болса о болсын. Босат деген соң босат!

— Болмайды.

— Болмасаң мен де болмаймын. Сен оны босатпасаң, мен сені орнынан босатамын.

Сонымен Жұмаділданың жағы байланып, сөзі қысқарды. Сол 15-март күні Тұякбайды түрмеден кепілге босатты.

Жұмаділда жеңіллі. Тұякбайды босатарын босатса да, карап отыра алмады. Жақып пен Қантөреден көрген жәбірін айтып, олардың пара, қылмыстарын айтып, Самарқанның облыстық мемлекет прокурорына шағым арыз жазып жіберді. Прокурор арызды облыстық аға тергеушіге берді. Аға тергеуші ашуланды. 9-майда қаулы кылып, ол істі тергеуді Жезактағы 1-участка тергеушісіне жіберді.

— 1-тергеуші орыс еді.—Қазақ азаматтарының осы сасық әдеттері құрысын да!—деп қатуланып, қабағын түйіп, іске шындап кірісті. Жұмаділдадағы істі алды. Өзінен жауап алды. Сол 23-жылдың 23-майынан бастап істі ходқа

жіберді. Жирен ат жағын да, сүйектер жағын да—бәрін де қабатынан тексерді. Ешбір азаматпен тіл қатпады. Босандықты былай тастады. Милицияларға бұйрық үстіне бұйрық берді, повестка үстіне повестка жазды, қағазды қарша жаудырды. Июль ішінде Түркістанның 2-тергеушісіндегі істі алдырды. Ондағы бастан түскен егізсүйекке еңіреп көрісті. Сүйектердің сыртынан қапталған қағаз бұрынғыдан да қалыңдай түсті.

Бастығы Бабасов Тұяқбай қылып, қосшысы Қантөре мен Жақып қылып қамай отырып, 5 айға бет бергенде, сол 23-жыл 13 октябрьде тергеуді түгесті. Айыптау қорытындысын Самарқан облыстық сотына жіберді.

Ендігі кезек соттарға келіп, істің созылуына солар себеп болды.

Облыстық сот қорытындыны бекітті. Бұндай істі көрнекті жұмыс қылып бітірмекші болып сол 23-жылы ноябрь ішінде—яғни оқиғаның болғанына жыл тәулік болғанына бір жыл толғанда, Жезакқа көшпелі сессия (көшпелі сот) жіберді. Келе істі қолға алды, қолға алғанда мол алды. Көшпелі соттың даңқы жер жарды. Қылмыстылар дірр етті. Ел іші қым-қиғаш шабуыл болды. Бір-біріне ұран салды. «Ағайын, қарындас» деп айқай салды.

Сот құруды 24-жыл 10 февральға тағайындап, жан-жаққа тығыз бұйрық пен бір-бір жапырақ повестка жазды. Айтылған күнге шақырылған 20-30 адамның көбі келмеді. Іс екінші рет 15-мартқа тағайындалды.

Бұйрық та—бұйрық, повестка да—повестка...

Айтылған 15-мартқа сот ашылды. Біреу ауырып қалыпты, біреудің басының сақинасы ұстап қалыпты, біреу қалаға шығып кетіпті, біреудің қайда екені де белгісіз... Әйтеуір ауылнай-болыстардан адам орнына бір-бір жапырақ қағаз келіпті.

— Ендеше 5-майға «отложить» десті...

Бірақ, оған да келмеді. Сот құрылмады. Сот шаршап, Тұяқбайды подпискамен босатты. Өздері қайта көшті. Тұяқбай аман-есен босанып алып, еліне келіп мерейі өсті.

Сөйтіп жүргенде оқиғаның болған жерінің болысы Сырдария облысына қарады. 24-жылдың 15 майында Са-

маркан соты істі Сырдария сотына жіберді. Бұл сот та істі бірнеше «назначить» етіп қарады. Бірақ, аяғы өңкей «отложить»-пен тарады. Сырдың облсоты губсот болды. О да сөйтті. 25-жылы бір рауаятпен бұл іс Ташкент оралып та қайтты. Міне сол 25-жылдан бастап сот та, іс те шаршап демін алды. Жылына бір рет «отложитьпен» ақырындап аяндап ілгері жылжи берді. Маңдайын бұрмастан, еш жерде сүрініп мүдірместен жүріп отырып, 1929-жылға аман-есен келіп жетті. Тұяқбайлар тіпті ұмытып та кетті. Сырлы сүйектің сырының басы Совет үкіметінен бұрын туып тұрып, соттардың салқамдығынан, үкіметпен үзеңгі қағысып осылайша аяндай берді.

Әлде құр қалмайын деді ме? Әлде сол жылы «Еңбекші Қазақ» газетінде басылғаны қамшы болды ма? Әйтеуір ойда жоқ жерден осы қалың іске 29-жылы февраль ішінде Қазақстан жоғарғы сотының алқасы бақылау ретінде тап болды.

— Бұл іс неткен қалың іс?

— Бұл іші кепкен іс.

— Қашанғы іс?

— Төнкерістен екі жас үлкен іс

— Астағыпыралла!?

Шошып кетіп, шындап барады. Шамданды, қаһарланданды, қабағынан қар жауды. Шынын айтқанда ұялды. Ұялғанда пролетариат тобынан, жалшылар жағынан ұялды. Ұялмады, қорықты. Қарап жіберіп қаулы қылды:

— ...Бұл іс Қызылорда окрсотына берілсін, бір срок ішінде қарасын. Орындамасаң олай да, бұлай болсын. 24-жылдан бері бітірмей жүрген соттар — бәрі де жазалы болсын...— деді.

Ендігі сын Қызылорда окрсотында қалды. Алдыңғы қарқынға іс қайта мінді. Начальник милицияларға:

— Өлсе—өзін, тірі болса—көзін алып кел!—деген бұйрықтар будак-будак борап жатты.

Сонымен сентябрьдің сегізінде сот болды. Кейбіреулер бар болса да жоқ болды. Қалай да сот ісін аяқтады. Бұны көрген кейбіреулер жалшыларға той қыл деді.

Сот үкімінде Тұяқбай, Қантөрелерге 10 жылдан, Жақып сияқты жалмауыздарға 3 жылдан үкім кесілді. Бірақ

не керек ана кешірім, мына кешірім, бәрін де ескеру керек, сонымен жаза жоқ болды. Қалманның қақы тақырыпты «өткен өтті, қалған салауат» деді. Қалманның басынан-басынан емес-ау шекесінен екі сүйек түскен кездегі есалаң болып жүретін кезі бар. Сол кезде 75 процент денсаулығын жойған екен. Сол кезге айына 14 сомнан өндіріп бермекші болды. Әйтеуір Қалман аяқсыз қалмады. Тұяқбайдан тендігін алды...

Міне, Қалман үш күн ұдайынан түрме халқына жыр қылып осы әңгімені айтты.

Төбеден түскен сүйектің әңгімесіне түрмедегілердің таңданбағаны жоқ. Бірсыпырасы:

— Ойпырмай!—десті. Бірсыпырасы:

— Бұл не деген атаңа нәлет еді, бұл не деген қан ішер залым еді,—десті. Кейбіреулері:

— Байдан бұзық адам дүниеде кім болады, — десті. Әйтеуір бәрі де өздерінше байға бар пәлені үйіп төкті. Шынын айтқанда бәрі де байға дұшпан болып шықты. Өздері түрмеге түспей отырған ап-адал кісіше кейбіреулері:

— Ондай қанішер байларды жақтаған Жакып сияқтыларды, оған салақ караған соттарды әлі күнге өртеп жібермей жүрген Кеңес үкіметінің де кешірімі кең-ақ ғой,— деп оларға берілген жазаға тоймай қалысты.

— Рас,—деді Ақмырза ақсақал, —рас, бұл бай дегеннен мейрімсіз, кара жүрек адам болмайды. Бұл жерде жасыратын ештеңе жоқ, бұзықтықты менен көп істегендерін кем шығар. Мен ұрлықтың неше атасының ұлын істедім. Жан қысылған жерде найзаның ұшын да қандап жүрдік, ат үстінен ұрысып талайларды аттан түсіріп кетіп жүрдік. Талайлардың жел жетпесін мініп, жесірлік шал-құйрықтары жетелеп те келіп жүрдік. Талайларды ай далада жаяу қалдырып, жарлының жалғызына дейін жалмап-жұтып жүрдік. Біз осыларды істегенде тун қатып, түсіміз қашып енбектеніп істейтін едік. Найзаласқанда, сабаласқанда өзімізді қорғау үшін амалсыздан істейтін едік, өзімізге қиыншылық келмеген жерде ешкімге қастық ойламайтын едік. Іздейтініміз мал еді. Шынын айтқанда бізді ұрлыққа үйреткен де байлар еді. Баяғыда жас кезімізде, — деп бір сөзді ақсақал бастағысы келді де, насыбай атты.

Қалманнан бұрын жұрт әңгіме тыңдағысы келгенде ақсақалдың аузын бағатын. Өйткені ақсақалдың әңгімесінің көбі—жұрттың қайратын арттырып, жігерін қоздырып, ерлігін өсіріп жіберетін әңгімелер болып келеді. Бұл ретте де, сондай әңгімені күткендей жұрт тегіс құлақ қойды.

— Баяғыда жас кезімде салқам өскен сал жігіт болдым. Бозбалалықтың буымен, жігіттіктің мастығымен ұрлыққа қалай кіріскенімді білмей де қалдым. Мына Шалқар төңірегіндегі шектіде Бердібек деген бай болды. Өзі азулы атаның баласы, туу дегенде түкірігі жерге түспейді. Айтқанын күшпен де, іспен де, арамдық, еппен де істейді. Бір қағынан Бердібек байлық пен салтанатты қабатынан келтірген кісі. Ақтылы ғой, алалы жылқы дегеннің төс айыр, бір туған, шал құйрық, аруана—комы астаудай түйе дегендерің сонда болды. Сегіз қанат ақ ұй, бес қанат ас үйінің іші бау-басқұр, кілем-көрпе, крестеп жиналған жүк. Өңкей сырлаған сандық, оюлаған кебеже, сүйектеген кровать, саба аяқ, сықырлауық, ең аяғы піскегінің басына дейін, шөмішінің сабына дейін оюлап, сырлап тастаған —осылардың барлығы соның үйінен табылады. Күмістеген ер-тұрман, шашақты шақша, үкілі домбыра —о да содан табылатын еді. Сол Бердібектің біріне-бірі тете өскен үкідей үш қызы бар еді. Ұмытпасам соның үлкен қызының аты Ұмсындық еді. Ұмсындық керім кербез еді. Сұлулығынан, оның кербездігінен тазалығы, сөзге ұсталығы, әзілге шеберлігі артық еді. Киім, моншақ, не тілегені табылып тұрса да, маңдайы терлеп, күнге күйіп, жаны қиналып жұмыс істемесе, жұрттың бәрі оны қошеметтесе, жақсы көрінбейтін, сұлу көрінбейтін қыз болмайтын көрінеді ғой. Қайта үлкенінен де ортаншысы сұлу еді, ілкі кезде оған жұрттың көзі түсе қойған жоқ еді.

Ұмсындықтан өтіп жұрт оған ұмтылған жоқ. «Мен жігітпін» дегендердің Ұмсындықтан үміт етіп, қолынан бір шай ішпегені заманында кем болған шығар. Нағашыма қатынап жүріп, жолым түсіп бір рет түскенмін. Содан бұл үйге таныс болып кеттім, жоқты сылтау қылып барғыштап жүргенім—сол Ұмсындық. Апырмай, жас кезде адам дегенде ес болсайшы!

Бердібек те, оның қатыны Қаныш та кең пейілді-ақ. «Неге келдің, не қып жүрсін» деген оларда болмайды. Бүгін жаттың, ертең жаттың—ауырламайды. Сөйтіп қыл-

жақтап жүріп ол үйде ай бойына, апта бойына жатып кететін болдым. Жатқанда атыңды жүгенін сыпырып алып жылқысына қоя бересін, оның бір бедеу байталын мініп аласың. Жылқыдан атыңды ұры алар деп ойыңа да келтірмейсің. Өйткені Бердібектің маңынан ұры жүре алмайды. Байқамай бір ұрының құрығы Бердібектің жылқысына түсе қойса, тігерге тұяқ қалдырмай оны шауып алады. Өмірде оған теңдік бермейді. Бердібектің қызына қылжақтап жүретін жігіт жалғыз мен емес, толып жатыр. Бәрін де ауырламайды. Олар не қылған жігіт деп тексеретін біз емес, әйтеуір жата береміз.

Бір күні сәскеде жылқы құлап, бие байлап жатқан кезде Бердібектің үлкен отауынан шай ішіп болып насыбай атып, келіндерімен ақты-көктіні оттап қалжыңдасып отырғанымызда:

— Бай шақырады,—деген соң сыртқа шықсақ, бай үй артындағы дөңнің үстінде, сақал, мұртын тарап жалғыз отыр екен. Алдымен Төрәлі деген жігіт пен екеуміз бардық. Төрәлі де мен сияқты Ұмындыққа қылжақтап жүрген. Жалғыз басты сүркия жігіт, екеуміз барған соң, тағы бір екі жігіт келді. Ауылдың адамынан біреуі де жоқ. Азырақ отырған соң, Бердібек айтты: Ақмырза, сен білмесең білмейтін шығарсың, бұл жақтың жерін мына Төрәлі жақсы біледі. Мына Мұғалжар тауының аржағында Жем деген қала бар, оның аржағында Ойыл бар. Сол Ойылдың бойында. Қалмаққырған деген жерде шүрен деген ел бар. Осы жерден жүріп кеткен кісіге, аты жарамды болса, екі қонып үшіншіге жай жетеді. Сол елде Құлбатыр деген бай бар. Баяғыда сонымен құда боламыз деп араласып жүріп аяғында келісе алмай айрылғанбыз. Сол Құлбатырда бір жылқының дерегі кетті, соның келіні түскенде көрімдікке балалар берген екен. Одан соң айрылып кетті. Әркімнен сәлем айтсам, жөнді жауап бермейді. Соған қатты намыстанып жүрмін, қайтіп кегімді аларға білмей жүрмін. Егер ренжімесендер, соған жұмсайын деп едім,—деп қарап отыр.

Мен ондайды машық қылмағандығымнан ба, не дерге білмей үндеген жоқ едім. Төрәлі тұрып—Е, оның несі бар? Ақмырзамен екеуміз барамыз да, бір айғыр үйірін айдаймыз да келеміз,—деді.

— Ендеше сөйте қойындар. Төрәлі мен екеуің қастарына тағы бір-екі жігіт ертіп барып барымта алып келсендер, аяғын көре жатармыз,—деді.

Төрәлі әлгідей дегесін, бай мынадай деп отырғасын, мен бармаймын деп айта алмадым. Бердібек үлкен үйіне ертіп келіп қымыз берді. Ұмсындықтың шашақты шақшасын сұрап алып бәріміз насыбай аттық.

Төртеүміз төрт атты байлап мініп, сол күні қонаға жүріп кеттік. Кетерде Бердібек:—Білсе барымта дерсіндер, білмесе ештеңе демей-ақ қойыңыз!—деді, не болса, о болсын, жауабын Бердібек береді, бізге бәрібір. Үшінші қонаға барып жеттік. Бір торып, жылқысының өрісін біліп алып, төртінші қонаға жылқыға тидік. Жылқышыны найзамен киімнен шабақтап түсіріп тастадық та, бір айғыр үйірі жылқысын айдадық та жүре бердік.

Соңынан жылқының кеткен жақтарымен қуғыншы келіп еді, Бердібек маңына жолатқан жоқ. Жылқыны жылқысына қосып алып сіңірді де кетті.

Сол-сол екен, содан біржола Бердібекке еншілес болып кеттік. Әлгі жұмсағаны бісімлдасы екен, содан соң аттанын белгілі Бердібектің ұрысы болып алдық. Біз сияқтыдан 10 жігіттен кем жігіт ұстап көрген жоқ. Астымызда желжетпес, қолымызда көк найза, түлкі тымақ, сәнді киім. Малды қоралап аламызда келеміз, аламыз да келеміз. Бірең-сараң болмаса, көбіне теңдік беріп көрген емеспіз. Өйткені көбінесе малды алыстан жарамды атқа 4 күншілік, 5 күншілік жерден әкелеміз.

Әр жылдың ыңғайына қарай, әр жылы әр жақта жайлайды. Бердібектің елі көшпелі. Кей жылы Борсықтың құмын жайлайды, кей жылы Ырғызды, кей жылы Жемнің басынан әрі өтіп, Ор бойын жайлайды. Жайлаудан қайтарда сыпырып қайтамыз.

Заманында жайлауға көшудің өзі бір қызық нәрсе еді. Оның қасында айт пен тойың қызық емес. Бір жылы Жем басынан әрі өтіп жайладық. Жемнің басы Мұғалжар тауындағы Айрықтан жоғары Қызыл адырдан шығады, аяғы Құрдым құяда. Ордың басы Ақсу, Құласу, Миялы көлден шығады. Електің басы Жарықтан шығады, Ор мен Елек Жайық-

қа құяды. Міне, осы үш саланың ұштасқан басы—нағыз жер шұрайы. Орқаш, Көкнұра, Бестау. Көктөбе деген жерлер болады. Қанша ел жайласа да қайыспайтын кең жайлау. Ойылып жатқан бұлақ, кілемдей төселіп жатқан бетеге мен бөз, көкорай шалғын. Жатқан құлынның жамбасы жерге тимейді. Қарағанды жыра, Тобылғылы Нұра дегендерің сол жерлерде болады. Қөшпелі мал баққан елге ондай жайлы қонысты көргеніміз жоқ.

Май айының аяқ кезі. Көкнұраға жетеміз деп асыға көшіп, үдере қонып келеміз. Ертең Көкнұраға жетеміз деген күні кештетіп келіп бір жерге қондық. Сусын, тамақ ішіп алып, әрқайсымыз әр жерге ер, жүгенімізді жастанып, көкорай шалғынның үстіне жатып қалдық. Ат қағып шаршап келе жатқанында айдалада таза ауада, көк балауса шөптің үстіне көсіле жатып ұйықтаған ұйқыдан да тәтті нәрсе жоқ шығар. Шырт ұйқыда жатыр едім, «Ақмырза, тұр, жылқы келеді, ат ұстап алайық!»—деген Төрәлінің даусымен әрең ояндым. Таң алдындағы тәтті ұйқымды әрең қиып, көзімді зорға аштым. Торғай шырылдап, таң сарғайып әбден атыпты, жел жоқ, дүние тып-тыныш. Таң кезіндегі салқын леп, көк балауса гүл жапырақтың иісі жүрегінді шайдай ашады. Ауыл жапатармағай көшіп жатыр екен, уық-керегелерін сарт-сұрт еткізіп біреулер жүгін артып жатыр, біреулер артып болып, тартуын тартып жатыр. Біреулер түйелерін тұрғызып, ауғанын басып, бұраумен бұрап жатыр. Біреулер түйелерін тіркеп, көштерін жүргізейін деп жатыр. Біреулердің шаңырақты түйесі ауып қалып, түйенің иесі боктап, оған түйесі бақырып-шақырып, азан-казан жұрттан қалмау үшін асығып әбігер болып жатыр, Бердібектің Қанай деген қонысы бар еді, біз әншейінде байдікінде қонақ болғанда сол Қанайдың үйіне барып жата беретінбіз. Сол Қанайдың Жаңыл деген келіні болды, байы бір босаңдау жігіт еді де, өзі жазығы жарлының келіні демесең, бет біткеннің сұлуы еді, екеуміздің көңіліміз тәуір еді. Өзінің кішкене қараша үйін артып болып, байдың үйін артысып жатыр екен. Мен басымды көтеріп тұруға ерініп жатыр едім. Бір түйенің тартуын табан тіреп шалқайып тұрып, мойнын маған бұрып, дауысы саңқ етіп:

— Әй, Ақмырза деген көк соққыр-ау, келіп жүк артысайын демейсің-ау?—деп қалжыңдап сақ-сақ күлді. Жаңылдың «көк соққыр» дегені—сөзінің салуы. Оның қарғысы—

қарғам дегені. Бізге ол кезде қатынның қарғысы май болып жағып жүрген кезіміз. Апырмай, сондағы Жаңылдың сол қалжыңы, сол жүк артып, арқан тартып тұрған күйі әлі көз алдымда елестейді де тұрады. Мына жағына қарасам таң салқынымен қой ендеп жайылып жатыр екен. Көк орай, көк майса оралып жатқан көк шөптің, гүл-бәйшешектің арасында арқалары ғана әрең көрінеді. Арасында анда-санда лақ, қозылардың секіріп ойнағаны көрінеді. Оған енелерінің аузына шөп толған күйі барлығып, маңырағаны естіледі. Көк шөп белден шыққа малынған. Гүл жапырақтардың бастары бейнебір меруерт-маржанға бөленген, тойға баруға жасанған дерсің.

Мен тұрып киініп бола бергенде, көш те шұбап жөнеле берді. Батыс жақтағы адырдың үстінен қара жарға ұқсап қарауытып, жарланып келе жатқан жылқы да көрінді.

Шалдар, ақсақалдар аттарын арқандап қалып, біреулері қозы жатып қалар деп қойдың соңынан, біреулері қонаша қарауға көштен бұрын жүріп кетті. Жылқы келуін күтіп жұртта қалғандар—өңкей қыз, бозбалалар, жас жігіттер, жас келіншектер еді. Көш ұбап-шұбап қырдан аса бергенде жылқы да келді. Оңаша қалған соң ойын да өзімізде, қалжың да өзімізде, әйтеуір мәз-мәйрамбыз. Жылқыдан ұстап алып қыз-келіншектердің аттарын ерттеп беріп, одан соң өз атымызды ерттеп аттанғанымызша күн көтеріліп қалды. Тойға баратын кісіше заулатып жүріп кеттік. Біріміз бен біріміз ат үстінен аударыспақ ойнап алысып, ұрып қашып, әзіл-қалжынымыз жарасып келе жатырмыз. Бүгінгінің әйелі атқа мінуді біле ме? Ұмсындықтың астында төрт аяғын тең басқан тобылғы торы жорғасы бар, «шу» деп жөнелгенде теңселіп ала жөнеледі. Жорғасына шапқан ат ілеспейді. Аударыспақ ойнап алысқанда, жігіттің жігіті болмаса. Ұмсындықты ат үстінен аударып ала алмайды. Бердібектің ортаншы қызының астында жөны оқтаудай, омырауы есіктей, екі құлағы қиылып қойған камыстай тас төбесінде бір кет бедеу, жазығы сызығы бар демесең, байтал деп ешкім айтатын емес. Алдыңғы аяғы аяндап, артқы аяғы бүлкілдеп отырғанда басқаларымыз сау желіп отырамыз. Бұл қызы атқа Ұмсындықтан да мықты. Көшпелінің қызы аттың құлағында ойнап өседі ғой.

Сөйтіп келе жатқанда, маңдайымыз ауыңқырап кеткен екен. Күн сәске түс болғанда, қаптаған қалың көштің бүйірінен кеп шықтық. Сол кезде күннің көзін бұлт басып, әлгі шыжып келе жатқаннан көрі салқындап, азырақ жел тұрды. Келіп бәйбішеден жол сұрап Төрәлі маған қас қылам деген болып, Жаңылдан жолдыққа бұрышына ақша түйген бір шаршыны алды.

— Мүше-мүше!—деп шаба жөнелді, біздер жаппай қуа жөнелдік. Атқа мінген кісіде мүшеге шаппаған кісі қалған жоқ. Көштен ауысқан тайлақ, құнанша сияқты асау түйелерді бір тазша айдап келе жатыр еді. Астында еріндіктеп мінген асау торы байталы бар, оның үстіне түйенің жабуын күрмеп тартып мініпті. Құдайдың құдіретімен желікпесін қайтерсің, о да шаба жөнелді. Қалың көшті қақ жарып айнала шауып, біреуден біреу алып қуып жүрміз, бір кезде әлгі тазшаның жабуы бауырына кетіп, байталы тулап бір бүйріне кетті. Бір кезде байтал мөңкіп-мөңкіп баланы жықты да кетті. Біз де маспыз ғой, апырмай соған біреуміз қайрылмаппыз, қияннан жылқышы көріпті. Сол келіп байталын ұстап, баланы тұрғызып, мінгізіп жібереді.

Одан соң тағы бір қыздан жолдық алып шаптық. Сөйтіп келе жатқанымызда Көкнұраға келіп те қалыппыз. Алдымен Көкнұраның биігі бұлдырап көрінді.

Одан соң бауырындағы көк көрпесін жамылып, бізге қарсы сұлап жатқан бұлағы көрінді. Бұлақтың аяғындағы кең жайлау көрінді, шорқынды болып ойылып жатқан көлдер көрінді, былқылдаған балқаштар көрінді, қарағанды қопалы жыралар көрінді. Алдыңнан Нұраның қоңыр салқыны, самал жел есті. Айнала алысқа көз салсақ, бұлақ сайын жағалай қонған жайлаудың елі көрінді.

Біз де барып, сол кең жайлауға, оның мол қызығына сүңгіп кеттік... Менің айтайын деп келе жатқаным Бердібектің байлығы, салтанаты емес, оның қыздары да емес, оның жайлауға көшкен көші де емес, біздің онда жүріп істеген ұрлығымыз да емес, жарлының жалғызына істеген зорлығымыз да емес. Бұлардың бәрі де әншейін бір кезегі келмеген сөз арасында айтылып барады. Бәрінен де ол ұрлығы құрсын, абыройыңды төккенің болмаса, бір тиын тапқан пайдамыз жоқ. Одан соң қалтамандық та қылдым ғой, бұдан да пайда көргенім жоқ. Өзіңнен әлдеқайда төмен, өз шаруасында отырған момын шаруалар, ең аяғы жалшылар—бәрі де біз-

ден озып кетті. Жігіттер, ақылдарың болса ұрлыққа жолай көрмендер. Жә, бұ да тек сөзден шығып айтылып жатыр. Бәрінен де менің айтайын деп келе жатқаным әлгі Бердібек байдың бір айуандығы, шамадан артық бір бұзықтығы, жауыздығы еді.

Бердібектің білектей бес баласы бар, бәрі де шетінен қасқыр. Бәрінің де бөлек отауы бар, оның ең кішісі Кенжебек деген еді. Сол Кенже мырзаның Таразы деген келіншегі болды. Үкібас деген бір тәуір кісінің қызы еді. Қойдың түбітінен істеген аппақ отауы бар. Сол Таразы тым келбетті, келісті кісі болды. Дұрысын айтқанда, заманындағы бір сұлу еді. Түскеніне екі жыл болды. Оның байы Кенжебек байдың кенжесі демесең жібі босаң, бір ақылсыз айлаңкес еді. Байқаймыз Таразының Кенжебекке тақымы толмайды, менсінбейді. Бердібекті аяғына басып тастап та кете алмайды. Әрқайсымыз дәмеленіп қырындап қарасақ та, біреумізді маңына дарытпайды.

Бердібектің 5-6 жылдан бері келе жатқан Жәңгір деген сенімді қайратты жылқышысы болды. Жылқы баласының неше түрлі тілін біледі. Бердібектің мыңға тарта жылқысының бәрін де түстеп біледі. Қашағандарды, жүген-кұрық тимегендерді, нелер асауларды қалай болса солай жалғыз ұстайды. Құрық салып та, бұғалық салып та, құр қол құйрығынан алып та ұстайды. Аттан түсе қалып, иіріліп тұрған жылқыны жаяу аралап жүріп, ұстайын деген асауын құйрықтан алып тұра қалғанда аяғы тобығынан жерге кіреді. Асау қанша шыңғырып ышқынса да аяғын жылжыта алмайды. Азырақ солай шіреніп тартып тұрады да бір жағына қарай бұлқып кеп қалады. Сол кезде жылқы жерге дұрыс етеді. Бірден жүгендеп мініп алады да жүре береді. Біздер неше жыл ат үстінде жүріп ұрлық қылдық, ондай атқа мықтылығымыз жоқ.

Жәңгір онша ажарлы жігіт емес. Азырақ ән салады. Ал, енді домбырамен күй тартқанда күйқылжытып жібереді. «Ақсақ құлан», «Жошы хан», «Нар идірген», «Ақша ханның керілмесі», «Балбырауын», «Ақжеленнің» 62 күйі, тағы сондай атақты ескі күйлерді тартқанда есіңнен танасың. Домбыраға өзгеше жан бітеді, тіл бітіп сөйлейді. Өзі момын, жуас жігіт, онша қылжақ-сылжағыңды білмейді. Сол Жәңгір әр уақыт сәскеде жылқы құлап, бие байлаған соң, Таразының отауына келіп күй тартып отыратын еді. Ешкімнің

ойында бөтен ештеңе жоқ. Сөйтсек бәріміздің қолымызға түсіре алмай жүрген таразымыз оның қолына түсіпті. Екеуі келістіріп көңіл қосқан екен де, адамға сездірместен жүре береді екен. Үйтеді екен деген кімнің ойында бар? Ол жылы жаз жаңбырлы болып, борсықтың құмының батыс жағындағы көлденең жатқан қара шыңның астындағы Шағанның бойын жайлағанбыз. Біз бес-алты жігіт ұрлыққа аттанып кетіп Жем аяғынан, Сағыздан, Жылойдан жылқы алып қайттық. Жазды күні сирек аттанамыз. Алсақ алыстан, сондай жерден аламыз. Шын ұрлық маусымы күзгі қара қатқак, ұзақ түн, шық шылау, бұлтты, тұманды күн ғой. Ол кезде бізде түн баласында ұйқы деген болмайды.

Біз әкелген жылқыны шыңның бір қуысына байлап тастап сәскеде ауылға келсек, Бердібек үйінің қасында ауыл адамдары шоғырланып жиналып тұр. Түстері суық, бір жаман әңгіме, хабар бар сияқты. «Біреу өліп қалды ма, әлде?» деп үйге келсек, бет аузы көнектей ісіп кеткен, көйлек-дамбалы алба-жұлба жыртылған Жәңгір байлаулы тұр. Біз шошып кеттік. Кешегі домбыраны билетіп, асауларды шыңғыртып алысып, құлындай ойнап жүрген Жәңгірдің бұлай байлаулы тұрғаны бізге таң тамаша көрінді. Кіші отауға барсақ, онда Таразы сұлу байлаулы. Ойпырмай, жаным ашып кетті. Бірақ далада мықты болғанмен байдың ауылында қолымыздан не келсін. Бақсақ былай екен: сол күні түнде Кенжебек үнде жоқ екен де, жылқыдан түнде Жәңгір келіпті. Таразымен айқасып жатқан жерінен ұстап алыпты. Екеуін де көкала қойдан қылып сабап, байлап қойған екен. Үй сыртында Бердібек ауылдың шалдарымен кеңесіп отыр. Үйден қымыз ішіп шығып біз де бардық. Бердібек балалары өлтіреміз дейді. Бердібектің өзіне салса, ат қылып кестіріп жібермек. Ауыл адамдары да, біздер де оған ыңғай бермедік. Аяғында сауырына таңба салып, құл қылып алмақшы болды. Біз жаратпасақ та, ауыл адамдары көнген соң ештеңе дей алмадық. Шынына қалғанда, біз де құлағы кесік құл едік. Тобылғының шоғына тайға таңба салатын темірді қыздырды. Жәңгірдің қол-аяғын байлап қойып, құлынша шыңғыртып тұрып қып-қызыл болып қызған темірмен күйдіріп сауырына шек таңба салды. Жәңгір жылап, шыңғырып жатқанда төбе құйқамыз шымырлады. Қарауға дәтіміз жетпеді, теріс қарап кетіп қалдық. Мейрімсіз, қара жүрек залым екеніне, барлығын да өз пайдасы үшін істетіп жүрген арам екеніне әбден көзіміз жетті.

Бердібек онымен де қойған жоқ, Таразыны отқа қыздырған таба темірдің үстіне отырғызып, астын қарып күйдірді. Сөйтіп екеуі де бір айтай жатып әрең жазылды. Жәңгірді күл қылып алды. Теңлік сұрайтын оның ешкімі жоқ. Таразы сұлулы жіберетін шығар деп елік, жібермеді, үстіне Кенжебекке тағы бір катын алып берді...

Міне, осыдан соң көбіміз Бердібектен кеттік. Ондай қара жүреkte тұрғымыз келмеді. Қанша малды топ-тобымен әкеліп жүрсек те, кетерде тек болғаны бір тайдан мінгізіп қайтарды. Амал жоқ, кеттік. Сонымен бір айдан соң барып, Ұмсындықтың торы жорғасын, ортаншы қыздың кер белеуін, Бердібектің өзінің жанымен теңгерген текежаумыт тарлан атын-үшеуін ұрлап алып, Қызыл құмға асып кеттім.

Ұмытпасам, соның болатыны патша түскеннен бір жыл ма, екі жыл ма бұрын еді. Совет үкіметі болғасын Жәңгір одан босаныпты. Сөйтсе де одан осы кезге дейін жөнді теңдік ала алмай жүреді екен. Бұрнағы жылы конфиске болғанда, Бердібек конфиске болып, Қарқаралы кетіпті де, Жәңгір одан еншісін алып, оның үстіне Таразыны қоса алып қалыпты. Өткен күз отарбамен Шалқар барғанымда Жәңгір жолығып, мені таныды. Өзі шойын жолда жұмысшы екен. Пәтеріне ертіп барып қонақ қылды. Таразыны көрдім, үлкейіп сартабан катын болып қалыпты... Өзім неше түрлі бұзықтық істеп, талай ұры-қарға жолдас бола жүріп, бұндай қара жүректі көргенім жоқ. Ол жарлы-жақыбайға жолдас емес. Жігіттер, естерің болса, екі нәрсеге үйір болмандар! Бінеуі, ең перевай—бай да, екіншісі—ұрлық. Мен 50-60 жыл өмірімде осы екеуімен те табақтас болып көрдім, бірақ екеуінен де жақсылық көре алмадым. Тиындап тапсаң да, енбегінмен тапқан адал кәсіпке жетпейді екен.

Сонымен ақсақал сөзін аяқтады. Жұрт таң қалып тамсанды.

Х.

Марттың ортасыда жақындап қалды. Күн шарықтап жоғары шыққан, терезеден күліп қарайды. Жақсылық жақын дегендей болаты. Күндіз күн сәулесі күлімдеп түсіп тұрғанда, түрменің терезесін шалқасынан ашып қойғанда да үйге салқын кірмейті. Кәдімгідей жаз басталып қалғаны айтпай белгілі болып тұр. Аз ғана уақытта-ақ үйдің ішін жаздың таза ауасы жайлап барады. Түрменің иіс-қоңыс, көпшілік

жатқан бөлменің бұзылған ауасын сусыз-ақ жуып тұр. Көшеге шықпағанмен түрменің қорасының ішіндегі қарлардың іріп-шіріп таусылуға бет алғаны, далада қардың кетіп, судың тасып жатқанын білдіріп тұр.

Түрмедегілер дағдылы әдет, дағдылы қалыппен күнін өткізіп келеді. Қалманның жатқанына да бір айдай болып қалды. Түрмеге біреу жаңадан келеді, біреу шығып тұрады. Науқан тақырыпты келіп түсіп жатқандар бастапқы кезде болса да, соңғы кезде азая түсті. Түрмедегілер көбінесе елдің хабарын түрмеге түскендерден естиді. Хабарды тұрақсыз түрде әлденеше құбылтып естиді. Біреу жайшылық, жаймашуақ қылып келеді. Біреулер ақырзаманды жаудырып, аспанды жерге түсіріп келеді. Осындай ала қашқан түрлі-түрлі хабардан түрмедегілердің анық қолға ұстағандары:

Елді коллектив қылып, малды ортаға салып жатыр, тұқым жинап, оны машинамен тазалап, дәрілеп жатыр, соқасайманды оңдап жатыр, жаңадан қазынадан машина мен сайман беріп, арық ағыздырды. Күн қатып, түн қатып оңдатып су жалдарын дұрыстап, көліктерін сұрыптап жазғы егіске, оны көп егуге қатты әзірленіп жатыр. Ел ішінде қаптап жүрген өкіл, қаптап жүрген белсенділер, екпінділер. Кей байлар конфискеленген, кей байлар Қызылқұм, Қарақұмдарға қашып көшіп кетіп жатыр. Тұқым жинау жарлы-жақыбайларға кей жерлерде жеңіл, кей жерде ауыр тиген; кейбіреулер жазықсыз күйген. Кей өкіл жақсы түсіндіріп жүрген, кей өкіл темір істікпен үй тінткен... деген хабарлар еді.

Қалманның ауылынан әлі жөнді хабар жоқ. Өзінің ісі, өзінің жайы тақырыпты, үй ішінің халі тақырыпты әлі анық ештеме білмейді. Жакын арада прокурор түрмені аралап кеткенде аузымен де айтып, қағазға жазып та арыз берген. Онда прокурор: «ісіңді алдырып қараймыз»... деп қана кетті. Ол істі қашан алдырмақ, қашан қарамақ? Қалманға о да қашық сияқты. 4-5 күн бұрын, Қалман демалыста серуенде жүргенде қақпадан сығалап, сәлемдесіп кеткен өзінің ауылының бір адамды: «Таңатар қуынып кетті, сені босатуға сұранам деп ауданға кетті. Жазықбаевтың неге жапқанын білем деп кетті»... деген ғана қысқа-қысқа хабарын естіген. Қысқа болса да ауылда өзін жақтайтын ауылдасының бар екенін біліп, әсіресе, Таңатардың шынымен қуынатынына жақсы сеніп, жақсылық жақындап, түтіні көрінгендей-ақ қуанып қалып

еді. Таңатар Қалманға етжакын тума емес, 5-6 ата жама ағайыны еді. Қалманда я бірге туған, я немере, я шөбере ағайын, ет-бауыр жакын жоқ. Әуелден-ақ аз болған, болса да өліп таусылған. Таңатардың Қалманмен жакын болатыны—Таңатар да жоқшылықты көп көріп, жоқшылық басынан көп өткізіп, байлардан соққыны көп жеген. Талай баймен айтысып, Кеңес сотымен ақы өндіріп алып, байқұлақпен көп шайқасқан. Қазір жасы 40-қа келіп қалған. Соңғы кезде жалшылықты қойып, диканшылықпен күнелтіп, өзімен өзі болып отыратын. Әсіресе, Қалман Тұяқбаймен айтысып жүргенде оған куә болып, бірге айтысып, бірге қуысып былтыр бір тынған. Өйткені баяғыда 22-жылы Қалман өліп-тірілетінде Әлмендікінде екі айдай жатып, әрең жазылып отырған үстіне аржағынан келе жатып оған Таңатар тап болған. Қалманға жаны ашып; «далада қор болма, ауылға жүр, аяғын көрерміз...» деп ауылға бірге алып қайтқан. Ауылға келген соң да демдеп арыз бергізіп, оның соңына түсіп аяқсыз тас-татпай жүрген сол Таңатар еді. Қалман қатын алғанша соның үйінде жатып, өз үйіндей араласып кетіп еді. Сондықтан Қалман Таңатарға сенетін еді. «Таңатар қуынып кетті», деген хабарға сеніп, өзіне демесін көріп қалғаны да сол еді.

Қалмандар қызыл мүйісте ойын қоюға әзірленіп жатыр еді. «Қалман қатының келді!» дегенде, Қалман қуанғанынан қатып қалды. Ойынға дайындалып жатқандардың ішіндегі тәрбиешінің үйреткеніне басқадан гөрі алдымен түсінген Қалман мен қатқан қара жігіт еді. Үрпек сары кемпір болып, Қалман бай болып, қатқан қара жігіт ауылға келген төре болып ойнап жатыр еді. Тап сол кезде Қалманға сөз беріліп, байларша ұртын томпитып, қабағын қарс жауып, қатын мен малайларға ақыра сөйлеп жатыр еді. «Қатының келді» деген хабар оның сөзін пышакша кесті. Түрмеде әрі тәрбиеші, әрі мұғалім Қасен деген бір жігіт бар еді. Қасен түрмедегілерге: мен үйретейін, сіздер ойнаңыздар, әрі көңілдерің көтеріледі, әрі өздеріне ермек болады... деп талай айтса да, көбі надан кісі, оған көне қоймайтын.

Бастап жаңа көндіріп, жаңа ойнайын деп жүргенде ескілер шығып кетіп, жаңалар келіп, тәрбиешінің ойлаған жоспарын бұзып кете беретін. Көптен бері тәрбиеші «тағы ойнайық» деп айтса да көндіре алмай жүретін еді. Қалман келгесін Қалман тез көне қойды да, жас жігіттер де оған еріп ойынға араласқан еді. Өйткені Қалман қалаға көп қатынап

Бірақ Мағрипа бұл сапарда әкесінің үйіне кашпады. Тіп-тіке қалаға қарай кашты. Барып соттын өзіне жылап-мұнын шакқысы келді. Қорлық, азабын айтып, басына бостандық алғысы келді.

Жаяу кісінің жүрісі өне ме? Бірсыпыра жүргенше күн сәске болып қалды. Бұта-бұтанын апасымен бұға-бұға жүгіріп келе жатыр еді, бір мезгілде бүйірдегі қалың қамыстың арасынан, жалғызаяқ жолмен бір атты кісі шыға келді. Байқамай қалған екен, тұп-тура жақындап қалыпты. Мағрипа қорқып кетті де, сасқанынан бір арықтың ішіне бұға қалды. Әлде жау, әлде жолаушы екенін келе жатқан кісінің біле алмады. Қара басының тағы қандай қайғы-қасіретке ұшырайтынын біле алмады. Өзіне өзі, алдыңғы өміріне, оның не болатынына да сене алмады. Састы, қорықты, қалтырады. Бар қолынан келгені бұғу, жасырыну ғана болды.

Ескі арықтың етегі, жапырылған тиегі, кетілген кенересі оған сол жерде үлкен пана болды. Аждаһадай ақырған Омардың дауысы, күйектей қалың сақалы, таңырайған танауы, көнектей қырық қырыс беті, түксиген жар қабағы, талтандаған аяғы, қолындағы қайың таяғы, күбі шелектей семіз қарны, оның барлық суық, ызғарлы денесі алдына келіп төніп тұрғандай, албастыдай басып, есейін деп тұрғандай. Күйек сақалы тұншықтырайын деп, қайың таяқ басында ойнайын деп, қолаң қара шашын талдап жұлайын деп тұрғандай, залым тырнағы бүрейін деп тұрғандай болып сезіледі.

Онан жаман бұға түсті, қалтырай түсті, өз денесі өзіне ауырлай түсті. Кенеттен бұлт астынан күн шыққандай, Мағрипа оянып кетті. Қайраттанып кетті. Батырлық, ерлік, жүректілік келді. Өйткені өзінің құтылмақшы болып кашып жүргені ойына келді. Тар жерде тал қармап, қиын қыстаудан шығыс табу керек екені есіне түсті. Алдындағы құтылу үміті, бақытты тұрмыс, қызықты өмір елестеді.

Келе жатқан кісінің маңдайы ауды ма екен, қандай пейілді кісі екен, білейін деп, арықтың бауырын өрмелеп сығалап еді, кісі тұп-тура үстіне қарай келеді. Тіпті тақалып қалыпты, бұрынғыдан жаман қорқып кетті.

Бірақ енді қорқуға, тасаланып кашуға жол қалған жоқ. Қалай етсе де сол кісі көрмей қалатын емес. Сонсын тар жерде тапқан амалы-орнынан тұру, оған жолығу, жолығып жалбарыну, басқаға айтпа, жөніне жүре бер деп жалыну

болды. Өйтпесем қорлық, зорлық көрермін деп ойлады. Өйткені ол кісінің Омар емес, яки отаныныкі де емес екенін көзі шалғаннан-ақ байқады. Ойы осы жерге келіп дәйектеді де қалтйып орнынан тұрды. Арықтың кемеріне шықты.

Мағрипа өзімен өзі қанша арпалысып жатса да, келе жатқан кісі өз жайына жайбаракат келе жатыр екен. Алдынан ойда жоқ жерден пайда болған әйелді көріп өзі де, астындағы аты да селт етті. Жайына келе жатқан көзі Мағрипаға қадалды. Мағрипаның да көзі біреуге я жалынып, я қорқып, я елжіреп қарағандай бұрынғы дағдысынша жасаурап, бұрынғысынан да мөлдіреп, кірпігін қакқан сайын ортасындағы қарашығы төңкеріліп, ботакөзденіп жолаушыға сыйпатты, аянышты, сүйкімді түрде қарап тұрды. Қасына келе беріп, атының басын тежей беріп:

— Ау, жаным, неткен жансың?—деді.

Жолаушының сөзінің онша тік емес екенін байқады ма, —әлде оның әуелден-ақ айтпақшы сөзі сол ма еді, әйтеуір жолаушыға көңілді, жалынышты калыппен:

— Мен бір мүсәпір болған жанмын, мені сұрап қайтесің, аузыңа ие болда, жөніне жүре бер!—деді Мағрипа.

— Көп болса қорлық көріп қашып келе жатқан шығарсың, менен қысылмай-ақ жөніңді айта бер. Мен де өмірімде қорлықты көп көрген кісімін,—деді жолаушы. Жолаушының бұл сөзі Мағрипаға бір түрлі жылы, жайлы тиді. Сөйтсе де бірден жөнін айта қоймай, жылы шырай беріп жолаушыға қарады. Қарағанда әлдене ойына келді.

— Аға, осы сені қайда көрдім, жүзінді шырамытқан кісі секілдімін,—деді.

— Мен де,—деді жолаушы,—әсіресе көзің маған таныс көз сияқты.

— Бәсе, — деді Мағрипа.

— Менің руым—қыпшақ. Атым—Қалман,—деді.

Мағрипа күліп жіберді.

— Бұрынғы жылы өліп-тірілетін Қалман емессің бе? Мен мына Омар деген байдың токалы боламын.

— Я, я жаңа білдім! Білдім, Мағрипа екенсің ғой!—деп Қалман да күліп, торы байталдың ауыздығын алып, шылбырынан ұстап, отқа қосты. Қалман 22-жылдың аяғында, Тұяқбайдың тоқпағынан жаны қалып, Элмендікінен Таңатар екеуі қайтып келе жатып үш күн боранда Омардікінде жатып

кетіп еді. Қалманның жайын естігенде жағасын ұстамаған, оны аямаған кісі сирек болып еді. Сонда Мағрипа да аяп еді. Одан соң былтыр жазды күні қалаға жауапқа барамын деп, Омардікіне бір қонып кетіп еді. Онда Мағрипамен аз ғана қалжындасып та еді. Соның бәрі бұл екеуінің де ойына түсті. Аттан түсіп, екеуі мән-жайларын сұрасып, бірсыпыра әңгімелесіп отырды. Қалман да сол жұмысы тақырыпты тағы қалаға бара жатқан еді, Мағрипаның бармакшы болып бара жатқан қаласы сол болып шықты.

Мағрипаға қарағанда, Қалман көпті көрген көне, қаланың кеңселерін, әкімдерін, түсетін пәтердің де бәрінің жайын білетін көсем болып шықты. Сонымен Мағрипаны қалаға Қалман ала бармакшы болды. Қолынан келсе, жәрдем де етпекші болды. «Отынды көтере алмаған қосып арқалайды» деген, Қалман бұрынғы өз жұмысының үстіне отынды қосып арқалады. Торы байтал да екеуін қосып арқалады. Қалман Мағрипаны қалаға алып барды. Жезактағы өзінің бұрынғы түсіп жүрген таныс пәтеріне түсті. Ашық хат сұрап сотқа арыз берді. Бірақ, жұмысы бірден біте қоймай, «Ертең бір күнмен» қалада жатыр еді. Бір күні кешке Қалман Мағрипаның қасында жантайып жатып, күлімсіреп ақырын ғана: «Мақыш» деді.

Бұрын Мағрипа Қалманнан «Мақыш» деген сөзді, мұндай жылы, жұмсақ үнді естіген жоқ еді. Сөйтсе де оған Мағрипа шошыған жоқ. Бұда күлімсіреп, өткір кара көзінің қиығымен қарап:

— Әу!—деді. Бірсыпыра уақыт тіл қатыспай бір-біріне отты көздерімен күле қарап отырысты. Жүректеніп Қалман айтты:

— Токал болып, күн болып сен де байдан қорлық көрдің. Малай болып, күл болып мен де байдан қорлық көрдім, екеуміз мұндаспыз. Ашуланбасаң, саған бір сөз айтайын деп едім:

— Екеуміз бірігіп байлардан теңдігімізді бірге жоқтасак, бірге алсақ деп едім.

Сөздерінің басы осы болды да, аяғы құшақтасып сүйісумен тоқтады. Сөйтіп екеуі мұндастық, тілектестік күресте денелеріне байдың салған таңбасымен, күрдастықпен қосылысты. Бірақ, оған Омар бай үндемей қойған жоқ. Әкімдерге кісі салып, айырып алмақшы да болды. Бір күндері Мағрипаны айырып алып, қаладағы бір сәудегерге 4 күнге кепілге қойып та жүрді. Үйткенімен ол кездегі Қалманның жұ-

мысы тақырыпты келіп жатқан көшпелі соттың күшінен сескеніп, Мағрипаны босатқан. Сондағы Мағрипа кепілден құтылып, Қалманға қайта қосыларда бірін-бірі сағынып көрісуі, ондағы бір біріне қараған көздері екеуінің сүйіспеншілігі бұрынғыдан да күшеюі осы кезге дейін екеуінің де есінен шықпайтын...

Түрменің қызыл мүйісінен шығып, Мақышқа жолығуға келе жатып, бір-біріне көзі түскенде Қалманның есіне келгені осылар еді. Мағрипаның қасына жақындай беріп:

— Ой, көзіңнен, Мақышжанбысың?—деді Қалман. Мағрипаның көзінің күткені жалғыз осы сөздей-ақ, іркіліп тұрған жастарын моншақтай қылып домалатып жіберді. Өзі Қалманды құшақтап, өксіп жылап алды. Екеуі аз ғана сөйлесіп, амандықтарын білгеннен кейін Мағрипаның айтып келген хабарларын естігеннен кейін, милицияның:

— Енді уақыт болды,—деген сөзімен отырған орындарынан тұрып, Қалман Мағрипаны қақпаға дейін шығарып салып, өзінің камерасына қайтты.

XI.

...Түрмедегілер Қалманнан жақсылық жаңа хабар естіндей, төрт көзімен күтіп отыр еді. Келісімен бәрі Қалманды ортаға алды. Тұс-тұсынан сұрауды жаудыра бастады. Бір жағынан Қалманның көңілденіп, арасалаңдап күліп келгенін көріп, одан сайын ентелей түсті. Қалман алдымен олардың қайсысына, қай сұрауға жауап беруге білмей, орнына келіп отырғанша, түк сары жігіт қабағын түксітіп, ұртын бұлти-тып, өкпелеген кісіше:

— Мен әлі, Көкеңнің тұжырнайымен, надзирательмен сөйлесіп, оларды көндіріп қойсам, сенің оған бармағаның не?...—деп бір жағынан ол қысты. Жұрт сұрауын тоқтатып, әңгіменің аяғын күлкіге шаптыра, түк сарының сөзіне бұрды.

Қатқан қара тұрып:

— Бәсе, оның не?—деді.

Сақалтай тұрып:

— Оңаша кухняға апарып құмардан бір шықпас па?—деді.

Жұрттың қалжыңынан күр қалмайын деген кісіше, салмақты сөзбен ақсақал да:

— Бәрінен де сағынып келгенде келінге обал болған екен,—деп күлді. Біреу олай, біреу бұлай деп бәрі де тәтті қалжыңды айтып жатыр. Бәрі де күліп жатыр. Еңбегі босқа кеткендей түк сары әлі ұртын томпитып жүр. Жұрттың қалжыңы саябырлай бергенде, Қалман алдымен осы қалжыңға жауап берді, бергенде жауапты ақсақалға тірей берді:

— Келініңнің іздеп жүргені сол болса, онда достығы шамалы болғаны-тағы. Ол іздесе, қайдан табылмайды? Мен аз ғана уақытта оны олжа көргенім жоқ, қайта сөйлесіп мауқымызды басқанды артық көрдім,—деді.

Сақалтай тұрып:

— Ой, қойшы!... Оны кім жек көреді дейсің? Өзіміздің еліміз қашық болып, кемпіріміз келе алмай жатыр. Егер келе қойса тегіндікпен жібермес едік,—деп тағы күлкіге айналдырғысы келіп еді, ақсақал оның планын бұзып кетті.

— Қалжыңға айтамыз, аман болса келін қайда қашар дейсің? Басқаны қойып, оның айтқан хабарын айтшы,—деді.

— Келінің жаман хабар айтпады,—деп бастады Қалман. Бәрінің тағдыры осы хабарда тұрғандай-ақ, бірден жұрт көңілденіп, күлімсіреп:

— О, не дейді?—десіп ентелей түсті.

— Жаман хабар айтпады. Әнеугі айтқан сөз рас екен, аз ғана малымызды алып, үйімізді саттырып жібергені, өзін Таңатардың төркініне апарып салғаны рас екен. Содан соң айтқаны: жақсылық болайын деп жатыр, жұртты қорқытып, үркітіп жүргендерге тыйым салып жатыр дейді. Әсіресе Мәскеуде әлгі-әлгі Ленин марқұмнан соңғы Сталин деген үлкен көсем бар ғой. сол газетке жазыпты дейді. Жұртты зорламаңыз депті, дейді. Сонымен осы күні ел ішінде уәкілдердің бүлдіруі азайыпты. Әнеугі мұғалімнің «газетке жазыпты» деп жүргені рас көрінеді. Көшпелілерді колхоздан босатыпты. Жатақ егіншілерге, колхоздан шығамын, кіремін дегендерге ерік беріпті. Осы күні біреулер кіріп, біреулер шығып жатыр дейді. Одан соң өзінің келгені Таңатар: «Қалманды қамаған себепін аштым, жақында босататын шығар. Қалаға келе берсін, бержағынан мен де барамын» деп хабар айтқан екен, сонымен келген көрінеді. Таңатар әзір келмеген көрінеді... Бұдан артық мән-жайын шұқылап сұрауға уақыт болмады. Әйтеуір жаман сөз айтпады,—деді.

— Бәсе!—десті жұрт.

— Өзіміз түрмеде жатсақ та шынын айтайықшы, Совет үкіметі болғанға 10 шақты жылдан асып кетті, содан бері мұндайды естігеніміз жоқ еді. «Осынысы қалай?» деп өзім де танданып жүр едім, бар бәле қаладағы үлкендерден емес, «дүмше молда дін бұзар» деп, елді үркітіп жүрген басына шәпке кигенге мәз болып, бола қалдым деп мастанып, ойына келгенін істеп жүрген ауыл, аудандағы соғылғандар ғой,— деп ақсақал дұрыс кісімсіп, билік айтып салды.

Жұрт та бұл сөзді мақұлдап қалды. Науқан себепті жатқандар болсын, басқасы болсын—бәрі де Қалманның себебімен ертең босап шығатындай-ақ болып қуанысып қалды.

Жұрт сөздің аяғын байсалды әңгімеге бұрып, әлгі қалжыңды ұмытқандай болса да, түк сары Қалманның қатынын сөз қылуын қоймады:

— Өзің қандай қорлықпен өмір өткіздім десең де әйелдің шандозын алыпсың ғой,—деді.

— Солай ма екен? Келін сұлу ма екен? — деп көптен үндемей отырған ақты көз сары да сөзге қосылды. Тағы бір жаңа әңгіме шығар ма екен деген кісіше:

— Тұяқбайдан ғой былтыр құтылды. Келінді қайда жүріп алып едің?—деп, ақсақал Қалманға салмақпен сұрау қойып, аналардың сөзін аяқсыз қалдырмады.

Қалман оларға Мақышты қашан алғанын, қалай алғанын, қашан балалы болғанын, алғандағы көрген, білгенін, үйлі болып өз алдына түтінін түтеткеннің қаңғыма өмірден артық екенін, алайда оның мақсаттарын, қиыншылық жерлерін, өзінің басынан өткен «Едігенің ескі кек» ескі жырларына байланыстырып әңгіме қылып, ол күні кешке дейін көз ұйқыға кеткенше ермек қылды...

XII.

Түрме халқы тағы бір жаңа қонақты болды. Жұрттың көбі ертең-бір күн шығамыз деп жатқанда келген бұл жаңа қонақ түрмедегілерді ойға да қалдырмай қойған жоқ. Өйткені камераға күн сайын түрме начальнигі келіп кетеді. Өзі ашық жүзді арсаландаған қалжыңшыл жігіт. Әрі қазақша судай біледі. Түрме халқының әкесі секілді. Бәрінің де хал-жайын сұрап, не тілектерінің барлығын сұрап кетеді. Ол келгенде жұрт қойша шулап, түрлі сұрауды

жаудырады. Әр камераның сайлап қойған старостасы болады. Тәртіп бойынша жұрттың арызын жинап алып, жалғыз сол айтуға тиісті. Алайда начальник келгенде жұрттың көбі ол тәртіпті былай қойып, әркім өз бетімен айтып кетеді. Өйткені, начальник шытырлаған ашуланшақ, қылдан қия баспаймын дейтін жігіт емес. Кейде жұрттың қасына да барып, әркімге тіке жауап беріп, кейде олармен қалжындасып, жұртты көңілдендіріп те кетеді. Кеше келіп кеткенде өзгеше көңілдендіріп кеткен. Науқан тақырыпты жатқандарға:

— Сіздер, енді 2-3 күннен қалмай шығарыласыңдар,— деп, басқа ұсақ қылмыстыларға:

— Сіздер ұзамай шықсаңыз керек,— деп жұрттың көбінен сүйінші сұрағандай болып кеткен. Содан бері жұрттың көпшілігі өзгеше көңілді еді. Сондықтан түрме енді қауымын азайтады деп жатқанда көпшіліктің тілегіне қарсы түрмені толықтыруға келген жаңа қонақтың жұртқа таңсық болмайтын, жұртты ойға қалдырмайтын орны да жоқ еді. Бір жағынан қаудыр тон, қара шекпен де емес, ұзын шапан кең қоныш та емес, сеңсең тымақ, елтірі бөрік те емес, селдір сақал, сербек мұрт емес, қаба сақал, қалың мұрт та емес—келген қонақ тым сыпайы, басқа жұрттан түрі өзгеше жаңа келген кісіге жұрттың жабыла қарай қоятын жалпы дағдысы болса да, жаңа қонақты жаңағы түріне қарай жұрт бұрынғыдан бетер бағжия қойысты. Жаңа келген қонақ та есіктен кірген бойы жұрттың бәрін айнала шолып, бағжиып қарап тұрды. Бұрын бұндайларды талай көрген кісімсіп жүрсе де, Қалман да бұл жаңа қонаққа, екі көзін өзгеше қадады.

Мұндай жаңа кісі келгенде бір көзін қыса қарап, мысқылдай күліп, жұрттың алдын бермейтін сақалтай бұл «құрметті» қонақ келгенде де сөздің алдын бермеді:

— Уа, төре келді, төре келді! Біз де бір бөлек халықпыз. Не қып бізді бір төресіз қойды деп едім-ау! Қош келдің, төре! Төрдің төбесі сенікі. Жігіттер, мына төренің киімін, төсегін салып құрмет етіңдер!—деді.

«Мына сөзіңе нанайын ба, нанбайын ба» деген кісіше төре ыржиып күлген болды. Жаңа келген кісіні бұрынғы дағдысынша, түрмедегілері әжуә қылайын десе де «қой-

койлап» жуытпайтын Қалман еді. Бүгін қайдан желіккенін қайдам, соның арасынша, орнынан ұшып тұрып, екі қолы төренің жағасына жабыса қалды. Қалман оған шап берген соң, үрпек сары да, қапсағай кара да тап беріп қасына барып қалды. Төре Қалманға қатуланып, асаулық қылып, жұдырығын көтеріп алғанда, арт жағынан екі жігіт екі қолын ұстай алды. Кішкене бұлқынайын деп еді, басынан шәпкесі ұшып түсіп, көктемдегі сиырдың көк жапасынша жерде жабысып жатты. Төре енді тулай алмады. Қалманның бір қолы төренің жағасын бүріп, бір қолы көсеудей саусақтарын, тарамыс-тарамыс қылып жұмып, төреге қарай көтеріле түсті де қайта төмендеді.

Қалман тістеніп тұрып:

— Жазықбаев деген жайсаң төре сен емесісің?—деді. Төре жалыншықты дауыс, бәсең жеңілдік үнмен:

— Я, мен!—деді.

— Сен болсаң, мені танимысың?

— Жоқ, сен кім едің әлі? —деп Жазықбаев өтірік күлімсіреп, түлкі әдіске салды.

— Сені жабатын жайсаң осы ма? —деп ақты көз сарының көзі шатынап, шыдамсыздық қылды.

— Я, осы Жазықбаев!—деді Қалман.

— Ендеше оның жонын жазып салмай неге карап тұрсыңдар, құда түсейін деп тұрсыңдар ма? — деп жігіттерді қайрай ақырды.

— Я, осы ма? Ендеше өзіміздің төре екен ғой, өзіміздің көзіміз екен ғой, оған кім тисін? Жігіттер, тимендер!—деп сақалтай баяғы мысқылына салды. Жұрттың соңын ала сөйлейтін ақсақалдың әдеті, жұрт бірсыпыра қарқындап алғаннан кейін түк сары сияқты сабырсыздау жігіттердің жұдырығы бірлі-жарым тиіп те қалғаннан кейін:

— Балалар, тұра тұрыңызшы, алдымен өзін кішкене сөйлетіп алайық!—деді. Жұрт ақсақалдың аузына қарады.

Сенен бір жәрдем болмаса деген кісіше Жазықбаев та көзі жаутаңдап ақсақалға қарады. Ақсақал сөзінің аяғын жалғастырды:

— Сен ғой, Жазықбаев деген төре болып шықтың?

— Я!

— Мына біздің Қалманды жапқан Жазықбаев сен екенің рас па?

— Анық есімде жоқ. Бәлкі жапсам жапқан шығармын. Ауданнан, жоғарыдан «жап» деген бұйрық келсе, кімді жапшайсың? Командировкеде жүргенде талай кісіні жаптым. Мұның қай Қалман екенін қайдан білейін?—деп Жазықбаев тағы бұлтарысқа салды. Не көрмеген ақсақал, не асауларды үйретпеген ақсақал, не бұлтарма сөздердің ізін кесіп көрмеген ақсақал дейсің? Төренің сөзінің төркінін таныды, шамданайын деді:

— Балалар, мұнда әкеліп отырғызыңдар! Бұл Жазықбаевты босқа жазалағанша келістіріп сот құрып, аудара қарап, ақтара тексеріп, күнәсіне қарай жаза берейік,—деді. Дірдектетіп Жазықбаевты ақсақалдың алдына алып келді. Ақсақал сотты бастауға кірісті.

— Жазықбаев жауапкер, Қалман айыпкер, мынау айыптаушы (прокурор) деп ақты көз сарыны, мынау ақтаушы деп сақалтайды, мынау екеуі — сот орындаушысы деп үрпек сары мен қапсағай қараны көрсетті. Өзінің сот екені айтпаса да белгілі болып тұрды. Қағаз, қалам сытырламағанмен, милиция мылтық асынбағанмен сот кәдімгідей-ақ басталуға айналды. Ақсақал Ақмырза байсалды калыппен тергеуге кіріспекші болып:

— Кәне, Жазықбаев жайсан!—деп сұрауды бастайын деп келе жатқанда, көлденең көңілсіздеу болып отырған Қалман ресми түрде қолын көтермегенмен, ыңғаймен байкатып бірауыз сөз айтуға оқталды.

— Қалман, сен бірдене айтайын дедің бе?—деп ақсақал сұрауын үзді.

— Ия,—деді Қалман, —осы Жазықбаев жайсанды сот құрып жазаламай-ақ қояйық деп едім. Бүйтіп қол күшпен өш алмай-ақ қояйық, үкіметтің әділ соты өзі-ақ жазасын берер. Бұл заман бұрынғы емес, бұл заман түгіл ол заманда да жауыздан теңдік алғанбыз. Оның үстіне «келген кісіні соттауды қояйық» деп әнеугіде өзіміз уәде қылып едік қой. «Жігіт өз төресін өзі бұзбайды» деген. Оны енді Жазықбаевқа бола бұзбайық,—деді.

Жанынан күдерін үзіп отырған Жазықбаев селт етіп басын көтеріп алды.

«Осындай жаман кісінің аузынан да жөнді сөз, кеңінен толғанған келісті сөз шығады екен?» деген кісіше таңданып, бетіне жылы шырай кіріп Қалманға қарады. Одан көзін бұрып алып:

«Енді ақсақал не дер екен» деген кісіше жалтандап Ақмырзаға қарады.

— Қалман, шын айтасың ба?—деді ақсақал.

— Шын айтам.

— Шын айтсаң онда қойсақ қояйық. «Енді қоялық» дегеніміз де рас еді. Бірақ мынаның мына қылығына ыза болғаннай қызығып кетіппін,—деді.

Ақсақал қатесін мойнына алғанда, сот құруды қоюға айналды.

— О несі! Ең болмаса өзінің істегенін өзіне істеу керек!—деп ақты көз сары өнешін созды.

— Дұрыс, ең болмаса төбесінен суық су құйып, дүре соғу керек,—деді үрпек.

— Оның үстіне айып салмаса, оған төренің өзі де ырза ғой!—деді мысқылшыл сақалтай.

Әркім өзінше үкім жобасын айтқанмен, Қалман мен ақсақал ыңғай бермегесін, олардың сөзі аяқ асты болып қалды. Сот құрылмай жазадан азат болды.

— Егерде, жөн білгенсіп, орысша білгенсіп надзирательге, яки начальникке айта қойсаң, біздің бірлігімізге іріткі салмақшы болсаң, үлкен сотталу сонда болады, — деп Жазықбаевты шегеледі. Қалман мен ақсақалға білдірмей басқалары қорқытып ондап, бестеп ақша алысты. Ондай шығынға Жазықбаев қайғырған жоқ. Өйткені ол есіктен кіргенде-ақ әсіресе Қалманды көрген соң жанынан күдер үзіп еді. Оның үстіне түрмеде осындай дәстүрдің болатынын бұрын да естіген еді. Сондықтан жазасыз құтылғанына Жазықбаев қатты қуанды. Күреңітіп бетіне ажар кірді. Бұрынғы төрелікті былай қойып, асты-үстіне түсіп, майпаңдап кетті. Қоғамдағы үстем, күшті кісіге құйрық бұлғағыштығын көрсетті. Көпшіліктің сағы сынып, салы суға кетті... Сонымен Жазықбаев Қалманнан үш кісі төмен орын алды.

Жазықбаев жайланғасын, Қалман өзінің неге жабылғанын, неге жапқанын шұқылап сұрап қараса да, «жоғарыдан бұйрық келді» дегеннен басқа ештеңе ашып айтпай, Жазықбаев Қалманға құйрығын ұстатпады.

Келген күннің ертеңіне Жазықбаев шалқасынан түсіп ұйықтап жатыр еді. Қалман оның басына барып, бетіне үйіліп, төніп отыр. Ақсақал басын көтеріп:

— Қалман, не қылып отырсың? Жазықбаевты үшкіріп жазайын деп отырсың ба?—деді. Жайбарақат өз жайларына отырған жұрттың бәрі де едірейіп Қалманға қарады. Қалманның түсі қашып кетіпті. Жазықбаевтың шашы дудырап кеткен, жастығы аласалау болғаны ма, басы шалқайып кетіпті. Танауының түбіне ғана бок жаққан құсатып қойған шолақ мұртының шеті танауының ішіне қарай тікірейіп, екі жағын көгертіп қырып, қысып келіп иегінің үстіне ғана қойған бір шок сақалы ешкінің сақалындай шошайып тұрып жатыр. Соның сол сақал, мұртын жаңа көрген кісіше Қалман үңіліп отыр. Жұрттың назары осылай ауғасын барып, Қалман өз жағасын өзі ұстап, таңданып, көзін алартып, артына қарап:

— Таңба! —деді. Басқа сөз айтпай тағы үңілді. Жас жігіттер жүгіріп барып олар да қарады. Орнында отырып ақсақал:

— Таңбасы не?— деді. Иегінің үстіндегі бір қысым сақалдың айырланып тұрған жерін сұқ қолымен нұсқап қапсағай қара:

— Мына сақалдың түбінде бір таңба бар екен, сол ғой дейім таңданып отырғаны. Оның несі таң?—деп Қалманға қарады. Қалман күрсініп орнынан тұрды.

— Мына таңбаны таныдым. Бұл маған таныс таңба. Егер бұл таңбаны танысам, бұл Жазықбаевты да танимын. Бұл таңбада үлкен сыр бар, үлкен жыр бар,—деп Қалман сөзінің аяғын айтпай тағы да ойға кетті.

— Байғұс-ау, осы Қалман не айтып отырсың, өзің мас болып отырған жоқпысың? Бет-аузында таңбасы бар кісі болмайтын ба еді. Сенің шекенде де, ақсақалдың шашында да, Құлсарының көзінде де, менің белімде де таңба бар!— деп сақалтай баяғы күлкісіне салды.

Қалман оның сөзін елеген де жоқ.

— Өзінің аты кім екен? Оятып сұрайтын екен! — деп тағы Жазықбаевқа қарады. Түк сары барып түртіп оятты:

— Әй, түр! О, түр! Түнімен қыз оятып келген жоқсың ба өзің? Әлде науқанға барып шаршап келдің бе? — деп жоқ жерден шығаратын қулығына салды. Екі көзі қанталап, құтырған иттің көзіндей болып Жазықбаев оянды. Өз үйімде шығармын деп аузын тамсанып, аяқ-қолын шіреңіп, керіле түсті де, жанындағыларды көріп, түрмеде екені есіне түсіп басын көтерді. Орысша тар шалбардың жыр-

машы ашылып тұр екен, одеялының шетімен жапты. Әркімге бір қарап, алаңдап тағы бірдеңе болып қалды ма деген кісіше «а, а не болды?» деп апалақтады.

Қалман оның қасына келіп, бетіне қадалып:

— Сенің атың кім, атың?—деді.

— Не қылды, «Жазықбаев» деп танып отырған жоқсыңдар ма?—деп атын айтудан тартына түсті. Оның айтқанына қараған да жоқ, оған шыдай алмай Қалман:

— Сенің атың Жақып емес пе?—деді.

— Я, не қылады?

— Бәсе, айтамын-ау, мына таңба тегін таңба емес,—деп,—белгілі кездегі, белгілі таңба сияқты еді-ау! — деп Қалман жерден жеті қоян тапқандай, қуанып қалды.

— Қалман, жоқ жерден танысты болып қалдың-ау! Бұл Жақыбың қай Жақып?—деді ақсақал.

— Бұл Жақыбым—баяғы менің шекеме таңба түсіп айтысып жүретіндегі Тұяқбай байдың таңбалы Жақыбы еді. Ұмытып қалған екенмін. Оған 5-6 жылдан артық болып кетті ғой,—деді Қалман.

— Я, сол Жақып осы ма, —десіп жұрттың бәрінің оқты көзі тағы Жазықбаевқа қадалды.

Қалманның бұнысы рас еді. Баяғыда 23-жылы Қалман өліп-тірілгеннен кейін Тұяқбаймен айтысып Таңатар екеуі Жезаққа барып жүргенде көрген сондағы Тұяқбайдың қолына ұстаған законшігі осы Жақып еді.

Тұяқбай осының түскеніне, осының үйіне келіп-кетіп жүргенде, екеуінің бірге жүргендерін, әкімдерді екеуі шақырып қонақ қылғандарын талай көрген. Тұяқбайдың жеңілдік алып, босанып жүргені—барлық бәле осынікі екенін сол кезде анық білетін. Көшеде өтіп бара жатқанда талай анықтап қараған, бірақ ол кезде Жақып сақал, мұртын қырып жүретін еді. Сонда әлденеше рет негіндегі ай таңбасын анықтап көрген еді.

«Жақып деген осы ма?»—деп Таңатар екеуі бір-бірінен сұрасқан. Оның «Жақып» деген атынан гөрі негіндегі ай таңбасы Қалманның жүрегіне үлкен орын теуіп ұялаған еді. 24-жылы барғанда да, 25-жылы да осы таңбалы Жақыпты көріп, талай тісін қайрап еді. Ол кезде «сені ме» дегендей Жақып та Қалманға талай қадала қараған еді.

Жакыптын таңбасы иштен туганнан болган емес еді. Жакып Жазыкбайдын Құракбайының кіші баласы еді. Құракбай заманында бай болган кісі болғасын Жакып ерке болган. Әркімнің алақанында болган. Бала күнінен ойына не түссе соны істеген. Бір күні жылкышының жаңа үйретіп мініп келген асау тайына мінемін деп, тай теуіп кетіп негіне таңба түсірген. Асау тайдың өткір тұяғының таңбасы негінде мәңгі қалған-ды. Әкесі Құракбай байлығының үстіне болыс та болган, елгу кожа да болган. Сөйтіп жүріп Жакыпты орысша оқытып, адам қылып кетіп еді.

Мына Жакып, сол Жакып болып шықты.

Бұрынғыдан өзгешелігі кәзір бармак басындай мұрт қойып, бір қысымдай сақал қойған.

Қалман әуелі өзін жапқан Жазыкбаев екенін таныса, соңынан негіндегі таңбасына қарап ежелгі дұшпан екенін білді. Кәзір неге жауып отырғанын білмесе де, әйтеуір анык жауына жолыққанын білді.

...Оның ертеніне тағы да жұрт Жакыпты әңгіме қылумен болды. Біреулер мазақтайды, біреулер әжуалайды, біреулер мысқылдайды. Әйтеуір байғұсты бәрі де ұры-бөріге алып болды. Біреулер өмірінде қанша пара алғанын сұрайды, біреулер қанша кісіге бұра тартқанын, біреулер неше кісіні жазыксыз жауапқа тартқанын, біреулер қанша қаріп-қасерлерді жылатқанын сұрайды. Біресе біреулер қолтығына етігінің қонышын қысып алып, басына шәпкі киіп, төре болып жүріп қарайды. Біреулер тонның жүнін жұлып, негіне шошайтып сулап жапсырып, танауының астына күйе жағып, Жакып болып қарайды. Біреу мүсәпірсіп арыз айта келеді. Оған төре болғаны ақырады, «ертең кел» дейді. Енді біреуі келіп қағазды ақша қылып жыртып, төреге пара деп берсе төре болғаны жымын етіп, «кісінді кәзір бітірем» деп қағаз жаза бастайды. Біреу бай болып талтаңдап келеді, төре болғаны оның асты-үстіне түсіп, бәйек болып қалады. Әйтеуір қыран-топан күлкі болады да жатады. Жакып оларға біресе ашуланды, ашуланғанмен ештеңе қыла алмайды, біресе өзі де қоса күледі. Біресе ыза болып қаны қашады Біресе өзінен өзі ұялып, қысылып, қызарып қалады.

Жакыпқа бастап келгендегі сот құрмақшы болып қорқытқанынан, мынадай ойыны мен соттағаны ауырырақ соқты: көптің талқысына қарсы қылар қайраны жоқ, қайран

кылатын бұрынғы дәурені жок. Бұлардан құтылар амал да жок. Жакыптың өзіне салса бұлардан жаман да жок. Төрелік дәуренін сағынып, ондагы өр көкірек күндері көзінен бір-бір ұшып, бармағын шайнайды-ау! Не қылсын, кезегі келіп, бұрын алдына бір ауыз арызын батып айта алмайтын «жамандар» басына секіріп болды-ау! Қайтесін. «құдайдан» болған шығар, бұны да бір көрсін деген шығар. Жакып өстіп өзі ыза болып отырғанда сақалтай қара бір көзін қыса, күле қарап:

— А, Жакып!—деді. Жакып оған «не дейсің» деп айтпаса да, бұрылып ала көзімен қарады.

— Құдай бақ берген сон төре болып талай кеңседе тұрдың ғой?!

— Я, тұрдық!—деп оған Жакып едәуір мақтанып қалды. Сақалтай сөзін соза берді:

— Басканын бәрі қалжың, оны қойып, нағыз құдайшылығыңды айтшы!

— Я, айтайын!— деп Жакып тағы әділсінді.

— Біз сияқтыларды ғой «ұрысың, бұзақысың, елге зиян тигізесің» деп ұстап алып, түрмеге жапқанда он қолдай болсаңыз да өздеріңіз пара, пайда алып, бізден де жаман бұзық болып тұрып қалай аталсынып, адамсынып жүресіңдер? Біз жасырынбай, ұрлығымызды бүркемей, ұры екенімізді біле тұра жүреміз. Сіздер қалай намыстарыңыз барып, өздеріңізді өздерін жасырып жүресіздер!—деді.

Бұл жерге келгенде тура жауап беруге Жакыптың беті шыдамады, батырлығы жетпеді, теріс қарай беріп:

— Қалай істесе де бұзықтың бәрі-бір бұзық тағы,—деді де жаянтая кетті.

Жұрт ду күлді.

— Өзін өз болғалы тауып айтқан бір сөзің болды-ау!— деп ақсақал сақалтайға қарап күлді.

Бұдан соң жұрттың біреуі іреп, біреуі сойып, әңгімені талай сакка жүгіртіп жатты.

— Сені біреу жолығуға шақырады, —деп Қалманды надзиратель ертіп кетті. Жакыптың кіргені жұртқа кәдімгідей ермек болды. Түрмеге едәуір жаналық кіргізіп, жұртты желпіндіріп тастады. Бірседен біреу әңгімені іліп әкетіп жатқанда Қалман қайта кірді. Жұрт әзіл-қалжынын тоқтатып Қалманға қарады.

Қалман бұрынғыдан бетер қуанып келді.

— О, немеңе? Әлде шығатын болып келдің бе?—деп ақсақал Қалманның қуанышын қошеметтеді.

— Бүгін шығатын да болдым, оның үстіне қуанышты болғандай бір қызық әңгімеде естіп келдім,—деп екі езуі құлағына жете түсті.

— Бұл Қалман әңгімесіз жүрмейді. Кәне, ендеше айта бер,—деп түк сары қасына такала түсті.

Басқа кісінің сұрауын күтпей-ақ, Қалман естіген-білгенін асыға-асыға айта бастады.

— Жолығуға келген Таңатар екен. Прокурорға жолыққан екен, мені, тағы науқан себепті жатқандардың көбін бүгін шығаратын болыпты. Оның үстіне менің түрмеге неге түскен, неге түсірген себебі ашыпты.

— Бәсе, айдан артық бірге жатып тұрып, неге түсіп, неге шыққанын білдірмей кете ме, деп жүр едім-ау!—деп ақсақал да көңілденіп қалды. Қалман қысқа-қысқа Таңатардан естігенін айтты.

Егіс науқанына дайындықтың жаңа басталған кезі. Февральдың басындағы бұрқақ күн еді. Шаруалар қыстың ызғырығынан қалтырап, байлар-қулақтар астық науқанының соңғы ызғарынан қалтырап, жаны мұрнының ұшында, табаны қылдың үстінде тұрған кезі еді. Астық науқанынан енді құтылдым ба десе де, бай-қулақтар түрлі суық хабарды құлақтанып «тағы қандай көретіміз бар» деп қармануға тал таба алмай сасып, қайтерге білмей дағдарып тұрған кезі еді.

Боран басыла бергенде, күн райы тәуірленіп ашыла бергенде, қызарып күн ұясына кіре бергенде, кештетіп екі қонақ ауылға келе қалды. Қосшы ерткен қонақ келе қалса, байлар бұрын сасып қалушы еді. Бұл жолы бұл байдікі келген қонаққа абыржымады. Төбесі қыстау, төсі жайлау, мәз-мәйрам болды да қалды. Шылбырына оратылып аттан түсірді. Жүгіріп жалшысы, бөбек қағып бәйбішесі, төркіні келгендей төбесі көкке жетіп бай жүр.

— Қатын, үйінді дұрыста, жалшы қонақтың атын жайла, тағы кімдер қайда?—деп апы кіріп, күпі шығып, көптен бері айтылмаған сөздер айтылып, қылынбаған қылықтар болып жатыр.

Бұл байымыз 19-ауылдағы Тұяқбай деген бай еді. Жолаушымыз Жакып еді, құрмет көріп жатқан қонағымыз да сол еді. Өйткені екеуі бірін бірі көптен көрген жоқ еді. Екеуі бұрыннан таныс болса да, Жакып реті келмей Тұяқбайдың

босағасын аттаған жоқ еді. Талай шақырса да қоныстың шалғайлығынан қонақ та болған жоқ еді.

Қошеметпен, әлгідей сағынысқан көңілмен далада көп кідірмей үйге кірісті. Көптен көңілсізденіп тұрған үйдің ішіне аз ғана уақытта өзге ажар, көрік кірген. Байлаулы жатқан теңдер шешіліп, ондағы төселмей, ұсталмай жатқан қалың кілемдер, түрлі текеметтер, жібек шайы көрпелер төселіп, үйдің іші шоқша жайнап қалған. Шамның мұржасы сүртіліп жағылып, үйдің іштері қағылып, сыпырылып бұлар да ондалып қалған. Қысқа-қысқа аман-саудан соң бай «бол, болдың» астына алды, қатыны қазанға жармасты, токалы қапқа жармасты, қызы самаурынға ұмтылды. Көмбеден ақ ұн алынып, сары бауырсақ істелді. Жасырып кейінге қалдырылған қазы мен қарталар қазанға түсіп, үй ішіне тәтті иісін жайып қайнай бастады. Сары самаурын бұркылдап төрге келді.

Дастарқан жайылып, бауырсақ төгіліп, бір жағынан күрт пен май да келіп қалды. Қантқа қосақталып қыздың қолынан шыққан кәмпиттер де дастарқанның төрінен орын алды. Жайнаған жасауды, тірелген жүкті, төбедей болып отырған Тұяқбайды, сарымай, нан, қою қызыл шайды, мына сияқты жайды, қызыл шайдан да қызыл қызды, оның шынашағы шошайып шай құйып отырған ақ саусақтарын, арқасындағы қолаң қарашашын, шашындағы сылдыр-сылдыр келген моншақтарын, төнкеріліп отырған көзін, анда-санда биязыланып сөйлеген сөзін, тағы басқа салтанаттарын көргенде Жакыптың жаны кіріп, көңілі кеңейіп кетті. Тамырды тапқан екенмін деп өзіне өзінің көңілі бітті. Шай мен май ауызға тиіп, мандайлар жіпсіп, тері кени бастаған кезде сөз де басталды. Келін, баланың амандығы, барлық-жоқтығы, кемпір-шалдың есендігі сөйленіп болғаннан кейін Тұяқбай өзінің қуаныштылығын білдірді.

— Көптен қолға түспей-ақ жүр едің? Өзіміздің ауданға келгенің мұндай жақсы болар ма!—делі.

Жакып баяғы Жезақта үлкен болып тұрғаннан кейін Тұяқбайдың түлкі қазған оқиғасы себепті дәрежесі кішірейіп қалып еді. Біресе түрмеге түсіп шығып, біресе Ташкентте, біресе Шымкентте тұрып, ол іс ескіргеннен кейін, негіне кішкене сақал қойып, азырақ түсті өзгертіп, қайтадан белсеніп қызметке кірісіп еді. Бұрын бөтен аудандарда, жауапты орындарда тұрып жүріп, жаңадан ғана осы ауданға келіп тұ-

рыпеді. Бұл сапарында жазғы егіске дайындық, жана колхозды ұйымдастыру науқандары тақырыпты 20—21, тағы бірнеше ауылға шығып еді. Жолдан Тұяқбай тамырына соғу үшін әдейі арнап бұрылып келіп еді:

— Сіздің елмен бірер жыл дәмдес болайын деп осы районға өзім сұранып келіп турып елім, болмаса біздерге қайдан да болса қызмет табылады ғой!—деп, Жақып бір жағынан Тұяқбайдың сөзін қостап, бір жағынан өзінің әлі де жеңіл-желпі, олқы кісі емес екенін білдірді. Бұның сонынан да осы сияқты сөздер айтылып, бірін бірі қостап, бірін бірі қошеметтеумен болды. Шай артынан көп кідірмей ет келді.

— Биыл жүргінші де көп болып, еттің де берекетін кетірді. Қалада тұрған өзің сияқты төрелерге лайықты басқа нәрсе қамдауға мүрсат та келмеді. Ертең де осында боласың ғой, балаларды қалаға жіберіп алмасам. Өзіміз де биыл жұмысты болып, нақаттан шатылып, күйіміз кашыңқырады. Бұйырғаны осы шығар, ала бер шырағым!—деп Тұяқбай өзінің қонақ асысына көңілі бітпеді.

«Мынаны олқысынып отыр, бұрынғы замандарда бұлардың қонақасысы қандай екен?» деп таңданған кісіше, Тұяқбайға қарап:

— Бұл заманда бұдан артық қонақасы бола ма? Осы болады ғой, әбден болады. Қарындасым, табакқа неге келмейсің,—деді Жақып.

— Кел қарағым, келе ғой. Мына ағаңа қызмет ет, етін турап бер!—деп бұл сөзді де қостады. Қызы сызылып келіп әкесінің қасынан, Жақыптың жанына табакқа отырды.

Жатуға айналғанда Тұяқбай қызына:

— Қарағым, қонағына қызмет ет, жайлап төсегін салып бер!—деп Жақыпқа жалпылдаумен болды. Тұяқбайдың әлі Тұяқбай болып отырғаны да осы қызының арқасы еді. Өйткені үкімет адамдары келгенде, осындай төрелер келгенде қызы жақсы қызмет етіп, қонағын күте білетін еді. Бұл қонақ басқалардан гөрі кәдірлі қонақ. Бұл төре басқалардан гөрі тамыр-таныс төре, өзі жас, өзі сый төре. Басқаға қызмет ете білетін қыз, бұл сапарда әкесінің сөзін неге екі қылсын, қайтып қонағын күтпесін? Жұрт жатқасында, елдің көзі ұйқыға кеткесін де аузын иіскеп, арқасын сыйпап, о жер бұ жерін уқалап, қонағының көңілін аулаумен болды.

Ертеңіне Жақып жайланып, ұйқысын қандырып тұрып, шай ішіп отырғанда Тұяқбай мұнын шақты.

— Шырағым Жақыпжан! Бұрын әйтеуір өздерін сияқты атқа мінген азаматтың арқасында ілініп-салынып ел қатарында келе жатыр едік. Биыл көрмеген қорлығым жоқ. Көргенде қорлықты алдымен өзімнің құлымнан көрдім. Өзіммен терезесі тең кісімен шайқасып жығылсаң да, жықсаң да айыбы бар ма? Бәрінен де мені қартайтқан осы Қалман деген құл болды. Былтырғы соттан кейін бірталай мал өндіріп алып, шығындар қылды. Тап оған өкінбеймін, сенің арқанда ол істі аз да болса жеті жыл созып келдім ғой. Оның бергі жағында кешегі астық науқанында жасырған астығымды тауып беріп, үйіме милиция ертіп келіп, бірталай штраф тартқызып, өзімді түрмеге түсіріп, көрмегенімді көрсетті. Төбеме әңгіртаяқ ойнатты. «Белсенді болдым» деп басыма үлкен бәле болды...

— Қорлық көрген дұшпаныңның болғаны сол Қалман ба? Ол болса, оның жарасы жеңіл ғой, оны құтылмайтын бәлеге салып, ұлын ұрымға, қызын Қырымға, малын бөліске, басын айдауға салу боқтан да оңай ғой! Тап осылай етсем көңілің біте ме?—деп Жақып құдыретінің күшті екенін көрсетіп, қыздың алдында мақтанып қалды.

— Ырзамын, шырағым, өзің сол ауылдарға шыққан болсаң, ол сенің қолыңнан келуін келеді ғой. Көрімді көрсетші өзіне!—деп Тұяқбай арқасын тамға сүйегендей көтеріліп қалды.

Бұл күні Жақып тағы қонды. Қыз бен қызыл шай, сары бауырсақ, сары қазы, жал мен жая, қалың төсек пен жылы көрпенің ортасында бөленді де жатты... Екі күн жатып, үшіншіге айналғанда қонағы аттанбақшы болды. Кетерде Тұяқбай Жақыптан:

— Алдымда не қауып-қатер бар, мына басталып жатқан науқандарыңнан қайтсек құтыламыз? Бар ақылыңды айтып кет, шырағым! Біздің сенен басқа досымыз шамалы. Бұл күндері басына шәпкі кигеннің бәрі жау. Бізден де құл-құтанның сөзін артық көреді!—деп ақыл, айла сұрады. Бұны сұрағанда Жақып бірсыпыра жабырқап, тұнжырап отырды, азырақ сөйлемей отырып, қайғылы пішінмен былай деді:

— Қазіргі науқанды біздің қолымыздан келер жәрдем, істер қайрат шамалы. Бұл науқанның беталысы—бай біткеннің бәрін құртамыз деп отыр. Малды конфискелеп, үй-ішінді

қанғыртып жіберуі мүмкін. Мал шығынымен бітетін жұмыс болса, бірдене қылып қарар едік, олай болмайын деп отыр. Менің де әдейі арнап келгендегі жұмысым, әуелі сәлемдесу, одан соңғы жұмысым осы жөнде кеңеселік деп алдын—ала келгенім еді!—деп сөзінің аяғын тауыспай тоқтады.

Үй іші үрей болып кетті. Қатындары жағасын ұстады. Тұяқбайдың түсі қашып кетті.

— Ал, енді қайтеміз?

— Ендігі амал жалғыз сол: 2-3 күннен қалмай Қарақұмға қарай қашып көшесің. Әркім де осындай біріндеген жанашыр адамдарын қашырып, көшіріп жатыр. Содан соңғысын бақытыңа қарай көре жатарсың. Жан-жаққа жанашыр жақындарыңнан қарауыл қойып, өкілдерге көрінбей көшу керек. Көшіп бара жатқанда қолға түссен, бәрінен де жаман!—деп Жақып сөзін тиянақтады.

— Ой, садаған кетейін, Жақыпжан! Осы айтқан ақылың дұп-дұрыс,—деп сасып отырған Тұяқбай қайраттанып кетті. Бұдан соң Жақып жүрмекші болды. Өзің ки деп бір тымақ, ішік, келін төсесін деп бір кілем, қонағың көп шығар деп бір соғым бие берді. Бұларды Жақып қасындағы қосшы жолдасынан үйіне жөнелтті. Тұяқбайдың өзімен, қызымен жаласып айрылысты.

—Осы достығыңды екі дүниеде де ұмытпаспын, — деп Тұяқбай еңкілдеп жылады.

Тұяқбайдікінен шыққан соң 20-ауылға келіп, бір-екі күннен соң Қалманды қамады. Қалман қамалған күні Тұяқбай да түнделетіп көшіп, Қарақұмға қарай асып бара жатыр еді.

Қалман жабылғасын Таңатар Қалманның қатынын төркініне апарып салып, бір жұмадан соң атқа мініп, Қалманды неге жауып жүргенін білуге Жақыптың соңына түсіп еді.

Ауылда Жазықбаевты Таңатар танымаса да, соңынан басқа өкілдерден, бригадалардан байқап жүріп, оның атының Жақып екенін біліп, санын бір-ақ соққан. Байқап қараса, бір қысым сақалының арасында баяғы ай таңбасы да тұр. Содан атқа мініп, 19-ауылға барған. Тұяқбайдың қашып көшкенін білген. Тұяқбай былай көшіп шыққасын, оның Ылияш деген жалшысы бір айғырын мініп, қашып келген екен. Тұяқбайдың пиғылының жаман екенін танып, өзіме де бірдеме қыла ма деп, сақтанып қашқан екен. Таңатар сұрастырып жүріп, сол Ылияшқа жолыққан. Одан

жоғарғы Жақыптың жайларын, екі күн жатқанын, ондағы не болған әңгіменің бәрін бүге-шігесіне дейін жоғарғы айтқаннан да анық қылып естіген. Ең аяғы, ол Ылияш түнде өзінің тындап жатқанына дейін, ондағы естіген қылықтарына дейін күліп отырып айтып берген.

Таңатар осылай деп ауданға арыз беріп, одан соң қателерді түзете шыққан, колхозға берілген жеңілдікті түсіндіре шыққан прокурорға арыз берген. Баяғы Қалманның өліп-тірілетін оқиғасына байланысты екенін айтқан. Сол жерде бірден Жазықбаев жайсаң жабылды.

Қалман Таңатардан осы әңгіменің төркінін қысқаша естіп еді. Оның айтқаны да, қуанып келгені де осы еді. Түрмеден шығудан гөрі өзінің дұшпанын тапқанын, оның мерт болғанын көріп қуанып еді. Әсіресе не себепті жабылғанын білгенге қуанды. Оның да себебі — өзінің қылмысы болмай, Тұяқбаймен ескі күресінің соңы екендігіне қуанды. Үкіметтің ешбір жазығы болмай, жазықтың бәрі ежелгі жауының ежелгі төбетінде екеніне көзі жетіп, кеңес үкіметіне сенімі күшейді. Мына сияқты байдың бөлтіріктерін жүндей түткісі келіп, кегі күшейді.

Түрмедегілердің барлығы да мына хабарды естігенде, Жақыпты өздерінің ішіндегі ең жазықтыларынан да жазықты көрді. Нағыз дұшпан көрді, ерік өздерінде болса, барлығы да сарсаң-кесек атып өлтіргісі келді...

Сол күні кешке қарай, түрмедегілерге қош айтысып, Қалман түрмеден шықты.

XIII

Апрельдің ортасы.

Таң сарғайып атып, торғай шырылдап, көк шөп шыққа белшесінен батып, күн шығуға таянғанда, Көкөзектің бойын жағалай көк түтін көлбей ұшты. Мұнартқан шықтың бойымен көк түтін араласып, оған жаңа шашырап шығып келе жатқан күннің сәулесі қосылып, Көкөзектің даласын қызыл майдан қылып жіберді.

Жағалай ұшқан көк түтін тегіндікпен ұшқан жоқ. Болмаса даладан өрт те шыққан жоқ. Болмаса да Көкөзекті жағалай қонған ауыл да жоқ. Әйткенмен Көкөзектің бойы ессіз де емес: қаптаған мал көк түтінге араласып жайылып жүр. Ішінде сиыр да бар, түйе де бар, жылқы да бар. Төрт түліктен тек қой ғана көрінбейді. Жағалай тігілген қос бар. Қос сайын жиылған астық бар. Арба-ызброй бар, машина-сайман бар. Бірі кіріп, бірі шығып, қыбырлап жүр-

ген адам бар. Таң рауанынан жағылып жатқан қос сайын от бар. Одан көлбей ұшқан көк түтін бар. От сайын қайнатылып жатқан шай бар. Қуырылып жатқан бауырсақ, жылытылып жатқан көже бар. Ерте тұрып істеліп жатқан әрекет бар—әйтеуір Көкөзек бойында асығыс, жапатармағай жанданғандық бар...

Бұлар көп ауыл да емес. Көш жөнекей қонып өтіп, үдере көшіп жатқан көшпелі де емес. Болмаса жәрмеңкенің ертеңгі базарына түсейін деп, сатар малын тойындырып салайын деп жәрмеңкені жағалай қонып жатқан алыстан келген қалашы да емес. Бұлар 20-ауылдың бір бөлек қауымы еді.

20-ауыл әуелгі қарқында қорқумен, үркумен жаппай колхоз болған, тұқымын да жинаған. Талай зиян да, талай шығын да болған. Талайы жабылып та шыққан. Талай асыра сілтеуді, талай бүлдіруді—бәрін де көрген. Бірақ соңғы кезде қателерді түзетуге ауданнан шыққан кей өкілдер:

— Бұрынғымыздың бәрі қате болған екен. Енді колхоз болмай-ақ тарзай берілдер! —деген сөзімен ауылдың бірі қалмай колхоздан тарап кеткен. Кейбіреулер оған қуанған. Кейбірі біреулерін табалап, мысқылдап күлген. Кей ауылдың белсенді батырақ кедейлері: «Екі-үш айғы еңбегіміз еш болды-ау»—деп өкінген. Содан жөнді егін де салынбаған. Бастағының не екенін, бұл соңғының не екенін жұрт толық түсінбеген.

Одан соң іле-шала округтен тағы өкіл келіп, жұртты жинап, колхоздарға берілген жеңілдікті, бұрынғы істеген қателікті, колхозға зорлап кіргізудің дұрыс еместігін, колхоз болғанда барлық мал-мүлік ортақтастырылмай, тек көлік, машина-сайман ғана ортақтастырылатын, жеке шаруашылықтан мұның пайдалы екенін, әсіресе әлсіз шаруаға пайдалы екенін, бұрынғы елді бүлдірген адамдардың жауапқа тартылатынын, орынсыз алынған мал-мүлік қайтарылып беріліп, орынсыз жабылған кедей-орташалардың түрмеден босатылып жатқанын, егінді көп салу керек екенін, баймен күресті босаңсытпау керектігін, тағы тағыларын толық түсіндірген. Міне, осыдан соң 20-ауылдағы қыпшақтан 40 ұй іріктеліп, колхозға қайта ұйымдасқан. Бұның бір мүшесі Қалман еді. Жаңағылар Қалман түрмеден шығып келгесін қайта табысты. Аз күнгі азаптамайық

әлектен тарап кеткен жұртты қайта ұйымдастыруға себепші болатын да Қалман еді. Сатылып кеткен үйін, мүлкін, конфискеленіп кеткен аз ғана малдарын қайтып алатын да Қалман еді.

Қырық үйлі колхоз қайта ұйымдасқаннан кейін жиналған тұқымнан үлесін алып, қазынаның берген машина-сайманып алып, өздеріне егістік жер бөлгізіп алып, егін салуға кеше кешкісін Көкөзекке қостарын көшіріп келіп еді.

Бұл Көкөзекке қырық үйлі қыпшақтың қосы қонып, малы жайылып, іргесі тию түгіл, оған егін салу түгіл, адам да аяғымен баса алмайтын.

Бұл Көкөзек 20-ауыл мен 19-ауылдың аралығындағы бір шұрайлы, егіске қолайлы, суы мол, шабындығы мол жер еді. Бұл кең майданға тек Тұяқбай мен Құрманбайдың ғана түрені тиіп, малы жайлайтын, игілігін сол екеуі ғана көретін. Сол екеуінің ғана жері еді.

Бұл екеуі жер түгіл, мал-басымен қайғылы болып, қолдан келер дұшпандығын істеп, кедей-орташа белсенділерді ұстап беріп, өздері Қарақұмға қашып көшіп кеткен еді. Қалман мен Таңатар бас болып, қуынып жүріп, осы Көкөзекті қырық үйлі колхозға қаратып алып еді.

Әлгі Көкөзектің бойындағы қыбырлап жатқан мал осылардың қосы еді. Бастап жер жыртайын деп, ертеңгі тамақтарын ішіп жатқаны еді.

Жұрт көліктерін жегіп, шыбыртқыларын қолына алып, қос артындағы егістікке шыға бергенде, күн тұсау бойы көтеріле бергенде, ауыл жақтан екі салт атты сылаң етіп көрінді.

Егіншілердің біреуі тұрып:

— Әне Қалмандар!—деді.

— Солар, солар!...—десті.

Жұрт егістіктің басына келіп, аналардың келуін күткенде, іркіліп, топтанып тұра қалды. Екі салт аттылар да бұларды көріп, бір желіп, бір шоқытып қатты жүрді. Салт атқа қара көрінім жер деген бұйым ба? Әлгідей болмай келіп қалды.

Бұл екеуі шынымен де Қалмандар еді. Біреуі Қалман да, біреуі Таңатар еді. Кеше ертеңгіде қосты көшіріп жатқанда округтік көшпелі сот келіп еді. Жазықбаев Жақыпқа ауыл ортасына әкеліп көрнекті сот құруға келген еді. Қалманды айыпкер, Таңатарды куә есебінде алып қалып еді. Бұлар егіншілерге:

— Сіздер маған қарамай қосты апарып Көкөзекке қондыра беріндер. Бүгін сотты бітірсе, түнделетіп болса да, ертең көліктерінді жеккенше, егісті бастағанша барып та қалармыз. Егіннен кенжелеп қалдық. Бәрінен де қосты тоқтатпаған олжа, — деп кеше көшіріп жіберіп, өздері сотта қалып еді. Қолхоздың егінші диқандары көшіп келген сотты да, милиция айдап келген Жазықбаев Жақып төрені де өз көздерімен көріп кетіп еді.

— Қап, ішінде болып қызық көре алмадық-ау! — деп арманда кетісіп еді. Сөйтсе де оны егіннен артық көрмей, қайрылуға мұрсаты болмай, мұрын сінбіруге уақыты болмай кетісіп еді.

Сондықтан соттың хабарын естуге ынтығып, бір жағынан қолхозды бастап, Таңатарлармен бірге егінді басқанын мақұл көріп тұрғандары еді.

Қалмандар да кеше күн ұзаққа сотта болып, ымыртта сотты әрең аяқтап, босанысымен түнделетіп жүріп кетіп келе жатқандары еді. Бұлардың күтіп тұрған ниеттерін байқап шабуылдап, қатты келе жатқандары еді.

Қалмандар қосқа қайрылмастан, тіп-тіке егіншілерге, егістіктің басына келді. Жақындай бергенде-ақ аман-сауды былай қойып, бір желікпе батырақ:

— Уа, сот қандай үкім қойды?!—деп айкай салды. Қалмандар мына көңілділігіне көңілі бітіп, аттан түспей-ақ сәлемге жалғастыра:

— Не қыласың, Кеңес соты кекті қайтарды, қолды теңдікке жеткізді, жауыздардың тамырына балта шапты, — десті.

— Неше жыл, неше жыл...—десіп жұрт жабырласты. Жауыздың жазасын есітуге асықты.

— Үш жыл түрме, үш жыл жер аударды. Малы конфискеленіп, біздің қолхозға берілетін болды, — деп Таңатар жұрттан сүйінші сұрағандай болды. Жұрт қуанып қалды.

— Кек қайтқан екен. Жазасы берілген екен! — десті. Енді түренді төсендер. Дұшпанның туы жығылған күні оларға салған мәңгі таңбамыз болсын, Көкөзектің көгалына борозданы тартындар!—деді.

Үштен, төрттен жегілген көліктер, олардың соңынан сүйретілген машина-саймандар, қайтқан қараша қаздай тізіліп қара жердің қыртысын айналдырып ала жөнелді.

1930

АТСЫЗ РОМАН Я ҚҰБАШ БАҚСЫ

Күздің майда жел шуақ күндері. Байлар қыстауларына келмесе де жарлы-жақыбай қыстауларына келіп, ол-пұлдарын түзеп, қыстай отыратын жылы орындарына кіріп те алған мезгіл еді.

Ишандар да медреселерін түзеу үшін қыстауларына келіп, жылдағы дағдысын бастаған еді. Ишан сәске намазын оқып шайларын ішіп бола бергенде:

— Ассалаумалейкум!— деп өзінің ағасы Жәкей есіктен кіріп келді.

Ишан да:

— Уағалейкумассалам, жоғары шығыңыз! — деп өзінің төменгі жағынан орын берді.

Жәкей:

— И, тақсыр, амандық па, мал-жан аман ба? Молда Құбаш, аман-есен жүрсің ба?

Ишан да:

— Шүкір, алхамдулилла, ұстаздарымның фатиха хайриясында. Өздерің де сәлемат тұрасыз ба?

Жәкей:

— Шүкір, шүкір алла,—деп жүрміз. Кеше Жақыптардың төбелесінің ...барып келіп едім.

Бір баласы:

— Молда ағам мында келіп кетсін деп айтты деп еді...

— Ойбай,... дұрыстап шай ішіп, қонағасы да жей алмадың-ау? Асқа да шаршап, басым ауырып келген соң, кеше келе алмадым. Жеңген... ерте тұра қоймаған соң, ертенгі намазды оқып алып, қойды өргізіп былай шықтым да, жана қойшыға барып, бүгін малдарды да қарай жүрерсің деп, бері қарай жүре бердім, — деп, осындағы түрлі әңгімелерді бірінен соң бірін жалғастырып соғып отырды. Шай құйып отырған Құбаш та ишанның ұсынуымен Жәкей қартқа шай құйды. Тағы бәйбішесіне айтып, өзінің жейтін, ақ ұннан істелген бауырсақтан да алдырып төкті. Ишан ішіп бола келсе де, терлеп, шай жаққан соң, қартпенен бірге әңгімесін соғып та іше берді. Қайтадан шай алдырып, ана жақтан бір шәйнек қайнаған су әкеліп, самаурынға құйды, еселетті. Қанша ішкені белгісіз, самаурынның таусылуы шарт. Ол самаурынды да тауысуға жуықтап, еңсеріп, тойғанын ұмытып кетті.

— Әңгімемен біраз іштік, балам, — деп сырттағы сиыр сауып жүрген қызметші қатынға бір акқұман шай қалмай бара жатқан соң, ишан аяғын төңкеріп, бетінің терін сүртіп, гүрілдетіп созып бір кекіріп қойып:

— Шүкір, алла, я керім, — деп күрсінкіреп қойды. Басқалар да ішіп болып ас қайыру дұғаға қолдарын жайып, ұзын қылып дұға оқып, ишанның дұғасының аяғында «бирахматикә я әрһәмарахиммин» деп дауысын шығарыңқырап жібергенін естіп, бәрі де бетін сипады. Құбаш та шыны аяқтарын ана жаққа жинастырып, бір нәрсені сыбырлап өткендей болып, терін сүртіп, киімдерін желпінкіреп қойып келіп отырды.

Ишан Құбашқа:

— Ауылдың бір-екі-үш жаман балалары жиналып отырған шығар, сен барып сабақ бере тұр, — деп жөнелтіп жіберді. Құбаш та қолына қызыл туфлесін алып, үлкен дәрежеге мінгендей болып, медресеге кетті. Ол кеткен соң, тағы сөзге бастап, жұмыстарының жөнін сөйлесті.

Ишан:

— Сені шақырғаным бөтен ешнәрсе емес, анау күні әлгі Құбаштың ағасы келіп «ініме бір жерден ен тағайын деп едім», — деп құлаққағыс қылып кетіп еді. Түбінде Алла тағала жат жұрттыққа жаратқан бала ғой! Құбаш моллаға Айғанымынды белгілеп бата оқысақ қайтеді? Егер ешкімге айттырмаған болса, хәркімнің көзі түссе, намахрам болып, Алла тағалаға күнәлі де болатынсың шығар.

Жәкей:

— Дұрыс қой, түбінде өзімізге кісі болмайтыны да рас, бірақ анау күні Қаналы жоқ қарай барғанда, Дәрібай баласына айттырам деп сәлем айтып қалған екен. Ол орынның өзі де келісті. Бауыр, орын — әулеттері де бар, баласы да тым жақсы адам болайын деп тұрған бала көрінеді. Жаңақалаға кетіп, асып оқып та жүр. Мынаның ата-баба тұқымдары да онша емес. Өздері құйымшағы шыққан жарлы, кедейлі елге Құбаш та оқып жүргені болмаса, сиқы әлгі ғой, оны қайдан білейін?

Ишан қайраттаныңқырап қаттырақ:

— Сен олардың байлықтарын айтасың. Малы құрысын. Әддүния дхи фатун уә та ли буһа келләбун — деген Алла тағала қиымет күні дәлтерімді үкі түсіріп, иман берсін де.

Және оның баласы көріктілігінен не пайда, қалаға оқып түзелген дейді. Мынау Құбаш ажары қандай болса да өзі тауға, бізден фатиха алғаннан бері бізге дәмдес болып келеді. Ешбір қиянаты жоқ, әр уақыт біздің фатихамызды алады.

Жәкей босансып:

— Қайдан білейін, сіз ұнатсаңыз амал бар ма? Құдай қосқаны сол-дағы.

Ишан:

— Оның не қайдан білетіні бар? Бата оқы да қой. Мынада біздің балаларымызды оқытады. Айғанымды да өз қолына беріп оқыттыр. Иман-ислам, намаз сабақтарын біліп қалсын. Құнғанымыз қандай молда болып қалды, құран біледі, түркі таниды, енді оқытпай-ақ қой. Оны берген жерім жақсы, оқып жүрген жігерлі бала. Алла тағала леухулымахфузда балаларыңды солай жазған шығар. Ахиретте шапағатшы болар.

Жәкей:

— Енді айттық қой, мұны қалай атап бата оқимыз? Құдасы кім? Қалың малды қанша аламыз?

Ишан:

— Оның несі бар? Құда не керек? Өзінің молдалықтан алған мұнда бір тағ бір қашары бар. Әзір соны ал да, ертең бір қой сойып, ағайындарды, өзіміздің ауылды шақыр да қой. Жұрт жинап, ат шаптырып, той қылмай-ақ қой, бата қыл да қой.

Жәкей қанша бергісі келмей ызаланып толғанса да, ишанның айтқанынан шыға алмай, не де болса, бермекші болды. Ертеңіне бір семіз қой сойып, бір-екі ауыл ағайындарын шақырды. Қой сойылып, ет қайнап жатқан уақытта басқа ағайындары және ишан да Құбаш күйеуді ертіп келді. Келген кісілер Жәкейменен, бір-бірімен тағы ишан, күйеулермен амандасып, «садақа қабыл болсын, қайырлы болсын!» айтысты. Құбаш молда да шарт жүгініп, бір нәрседен ұялып, мойнына су кеткен секілді, бас көтерместен төмен қарап отыр. Басқа кісілер де өздерінің ризалық жайларын сөйлесіп, әзілдесіп отырды. Ет жасалып, тартылды. Онда әлгі молда еттен де жөнді жемей, молдасып, бір түрлі ада бедел болып отыр. Ет жеп болған соң, ишан тағы сөзге бастап: «Араласып, сондай құтпасын оқымасак та ижап қабыл болсын!»,—деп Жәкейге:

— «Көбей баласы Құбашқа Айғаным атты қызымды бердім»,—дегізді. Одан соң жұрт тарады. Есіктен шығып бара жатқанда Құбаш молданың көзі мына жақта отырған он жасар Айғанымға түсіп, қазір алып қойғандай іші жылып, бойы балқып, шамадан тыс қуанып кетті.

II

Оқушыларға Құбаш күйеудің кім екенін, қандай адам екенін таныстырайын. Көбей өздерінің ағайындарының ішінде тұқымдары тоқалдан өрбіген, құл деп атанған бір ұрпақтан қой баққан ғана бір шаруа еді. Үйлері жақында ғана қоян жұтына ұшырап, азғантай малынан айрылып, сып-сидам болып қалған еді. Бұның үстіне қартайғанда көрген екі баласының жастығына қарамай өліп те кетті. Байғұс қатыны Тойдық та жасынан бірге жасасқан қосағының ақ сапарына кеткеніне қайғырып, жанына батса да, «Ие, жасаған ңе, осы екі жаман неменің қызығын көрсетіп, алдында иман бер!»—деп ақтан тілеп, байлардың қасына қарашы қонып, қойын сойып, биесін сауып күнін көре берді. Келер жылы өзінің күнін көрер үшін Қобылайлы бай деген байдың қасына көшіп барды.

Ауылының шетіне өзінің лайық орнын білгендей кішкентай үйін томпитып тігіп алды. Өзі байдың арқан-жібін есіп, малын сауып, қызметін қылды. Баласының үлкенін төрт бойдаққа қой бағуға жалдады, кішісі сегіз жасар Құбашты жұмысқа жарамайтын болғандықтан, байдың балаларымен бірге мектеп-молдаға оқуға жіберетін болды. Байдың мектеп-молдасы Қаразым жұртынан келген қарақалпақ болып, есегіне мініп, ел аралап жүргенде, осы байға тап болып, бір-екі жылдан бері тұрып келе жатыр еді. Биыл да осы үйреніскен орнынан кете алмай, ауылының сыртындағы мектеп үйінде күнін өткізіп, балаларын оқытып, жақын жерден ауру-сырқат бола қалса, сыртын қалың көнмен өріп-өріп тастаған іші әрі былай, әрі былай қиғаш-қиғаш жазылған тылысымдар, дауалықтармен толған қалың қара кітапты қолтығына қысып, қозының сеңсеңінен істеген үлкен жүкермесін басына киіп, әлгі ауруға барып ішірткі беріп, үшкіріп, түкіріп емдеп, бірер теріні олжа қылып та келуші еді. Құбаш оқуға барған соң, молдекең бір жапырақ қағазға үлкен қылып, қамыс қаламмен әріп жазып берді. Молдаға

онша керегі болмаған тері-терсек шамалы түсетін кісінің баласы болғандықтан,—я ерте келмедің деп, я баска балалардың ашуын содан алуға лайықты бала болып, молденнің солқылдақ көк шыбығын басқалардан гөрі көбірек жеп, дәмін тататын еді. Құбаш та молдадан алған сыйына шыдай алмай, шешесіне жылап барғанда, шешесінің, тағы баска кісілердің: «Қой, қарағым, жылама, молданың ұрған жері о дүниеде отқа күймейді — депті, «ешнәрсе етпес», — деген сөздерін естіп, ұрған оқу да жаңына батса да о дүниеде баска балалардан артық екенін біліп, молдадан шықпастан оқып жүрді. Молдакеңнің балаларды күн шықпай келтіріп, егер де күн шыққан соң келгендер болса, көнтерідей жаланап жатқызып қойып, солқылдақтың астына алулары, балаларды тәнертен жинап, ыңылдатып қойып, балалардың алдында кішкене көпшігін қолтығының астына алып, көлбеп жатып, қолындағы пілдің сүйегінен тізген таспиғын санап жатып, ұйықтап кетіп, бір оянған уақытта балаларды жағалай бір ұрып қоюлары, бөтен кісілермен сөйлескенде молдашалап сөйлесулері, кісі барда түзге отыруға шыкса, құманын қолына ала шығулары, күндіз қатын-қыздар дуа сұрай келсе, манағы үлкен кара кітапты қақ ортасынан алдына ашып қойып, әрі-бері үндемей ішінен оқып отырып, тұмар жазып беріп, яки тұзға дем салып берулері, кешке балалар шығарла қирағат тарттырып дәуір айттырып, саналмай, яки жұмалық әкелмеген балаларды шыбыққа жатқызып байлап қоюлары, кешке айқайды салып, жерді жанғырықтырып, азан айтып, сарт шапанды шубалтып киіп алып, көзін жұмыңқырап қойып, ұзын-ұзын сабақтар қосып, мақаммен намаз оқулары, намаз аяғында астына қарап отырып, ұзын тізбесін сылдыратып тартып отырып, бата қылып, ән салып, аят оқулары тағы сондай, тағы сондайлар Құбаштың ішінде ең түбінде аймақты жазуларменен жазылып, ең тура жол, осы дүниенің қызығы да осы «Ау, біздер де осындай болар ма екенбіз, бір уақытта мен де осындай болармын» деген үміт ұйықтаса түсіне кіріп, өнінде есінен кетпей, көз алдына елестеп, орныға берді. Құбаш сол қалпыменен өздерінің карашы қонған байларының мектеп-молдаларына оқып жүріп, он беске жетті. Әйтеуір не де болса, жасынан бері қарай оқып келе жатқандықтан, молда деген атаққа ілініп, молдалыққа тұра бастады. Өзімен бірге жасап, көңіліне ұялап

келе жатқан баяғы ойлар, үміттер бірінен соң бірі бола да бастады. Дауысы қатты шықпаса да, әлінше кешкіде азан айтып, деспесін алып, ұзын бауы бар шапан киіп, басына белбеуін орап, намаз оқулар, құран оқулар көптеп-ақ болған. Өзінің жасындағы оқыған молдасының үлкен қара кітабы болмаса да, өзі қағаздан әптиектей қылып, қойнына сиятын бір кітапша түптеп алып, ішіне әр молдадан естіген, әр кітаптың шетінен көрген дуалықтарды жазып алып та жүрді. Қазірде тіпті бір қатындарды өзіне ғашық қылайын десе, бұл тылысымды оң қолтығының астына тақай дуалықтарды жазып, тұмар қылып беріп те қойған. Егер бір кісі ауырып-сырқаса құранын қолтығына қысып барып, «ясын тәбәрік ятіл көрселярді» қатты-қатты оқып, үшкіріп, түкірулер де болды. Бір-екі жылдан соң бір байға төрт-бес жыл қатарынан тұрып, үйреніскен соң қызметші орнына жүріп, қонақ келсе, атын ерттеп, шайын қойып, жылқышылары бөтен бір жаққа кеткенде, құт құрық қолына байлап, қауға тартып, қала, далаға барып, реті келген жеңіл-желпі қызметтерін істеп жүрді. Құбаш молда оншақты жыл мектеп көріп, молда атанса да, молдалығы онша көп болмай, үйренген ел арасында қадірі кеміп бара жатқан соң, тәуірлеу ишанға қол беріп оқып, атағымды шығарып, жұртқа қадірлі болсам деген ойында болып, 25 жасында, сол жылы ишанның бірінен бата алып, хат алған жылы осы ишанға кез келіп сонда келді. Ишанға барған соң, жігіттерінің біріншісі болып, одан әрі жігіттердің жиналмаған уақытта ишанның шайын қойып, қонағын жайлап, ишанның белгілі тиірменшісі болып, мұның бақытсыздығына, осындай жұмыстан құдай басын құтқармады. Бірақ өзі ишанның қандай ауыр қызметі болса да, тартынбай елбелектеп жүгіріп жүруші еді. Тек тартынбай көңіліне кек сақтамай қызмет етіп, ишанға жағып, батасын алсам, бір нәрсе жұғар деп ойлаушы еді. (Егер де ишанның үйіне барып, қонақтық құрсаңыз, атыңызды ұстап, шайыңызды қойып, табак тартып, үстінде бұрнағы жылы мектеп—Тұрғанбайдың қызы тігіп берген бөзден істелген ақ жолақ бешпеті бар, қалтасынан терін сүртетін орамалының ұшы шығып, дедектеп жүгіріп жүргенін көрерсіз). Өзі де осындайға лайық-ақ. Жиырма бесте болса да соламандай жігіт емес. Жетім болып жерлеп өспей қалған ба, он бестегі баладай, құп-құрттай, жүгіріп жүруге жеп-

женілтек еді. Осындай риясыз-кірсіз қызметтерінің ишанға жаққаны ғой. Екі-үш жылдан соң ағасының қызын айттырып, халыққа өзін де аңыз қылдырып қалдырған.

III

Жәкей қарт атадан бесеу-алтау, тәуіп атадан қалған дәулеттері қолдарынан кетпей, бай үйлердің қатарына қосылып, жұртқа мүминдігімен жаққан ғана момын бір шаруа кісі еді. Бәйбішесі көпке дейін бала таппай жүріп барып, екі арасы үздік-үздік екі қыз тапты. Біраз уақыттан соң жасаған раббым көзінің жасын көрді білем, бір ұл тапты.

Бір-екі жылдан соң катыны өліп те кетті. Өзімен бірге жасасқан қосағының о дүниеге кеткені жанына батса да, досжар адамдардың қайырлы болсын, қайғырма, «байдың катыны өлсе, төсегі жаңғырар...» деген сөздеріне жұбанып жүріп, кідірмей-ақ қатар ағайын өздеріндей мүмин Мұқан деген кісінің қызын айттырып, сол жылы малды айдап беріп, дәулетінің арқасында алып та қойды.

Жәкей шарифат солай деп айтады деген сөзге көзін жұмып, нана беретін кісінің біреуі болғандықтан және біздің де арамыздан аузы дуалы біреудің шыққанына шүкір, тағы бұған қарсы келіп не қылам,—деп інісі ж... ишанның шарифат деп болсын, басқа деп болсын айтқанының бәріне де алдына шықпай, көне беретін еді. Ишанның пірінен бата алып шықпай тұрғанда, өзімен бірге оқып жүрген бір шәкірт аулына қайтып бара жатқанда бірге келіп, ағасының үйіне түсіп, отырып, жаңа бой жетіп келе жатқан Құнғанымға көзі түсіп, ішінен ұнатып аулына барып, айттырып еді. Бұл үлкен қызын берген жері қырда көшіп жүретін шет ағайындарының ішінде азулы, әпербақандау тұқымдарынан Құлтас байдың баласы Нүрекен шәкірт еді. Інісі ишан болып шыққан соң, жоғарыда айтып отырған Құбаш молдаға екінші қызы — Айғанымды ишанның зорлығымен айттырып куә болып еді.

Құбаш молда шайын ішіп болып, ауылдан ұсақ балалары жиналған бөлмеге қарай келе жатып кесте төккен орамалымен мандайын сүрте-сүрте аяғын жылдамырақ басып, медресеге келіп кірді. Төрдін алдындағы екі қабат көрпенің үстіне отырып алып, кеше суға түсіп, ойнаған бір-екі балаға ұрысып, жекіріп тас қабақтай қағыстырып, тексеріп, жыққа жатқызуға даярланып жатқанда, қолында әптиегі

бар, қасына Айғанымды ертіп, «Салаумалейкум» — деп есіктен Жәкей қарт келіп кірді. Жүрегі су ете түсіп, алдындағы баланы ұмытып кетіп, ұшып тұрып:

— Уағаллейкумассалам!— деп, көрпесін жазып, қасынан орын берді. Айғаным ұялыңқырап есіктің алдында теріс қарап тұрып еді.

— Қарағым, кімнен қорқасың, мында кел!—деп, Жәкей қарт шақырып алып, тізесінің қасынан орын берді.

— Е, е молдеке, аман-есен жатып-өрдiң бе!

— Шүкір, алдаға, қайыр дуаңыз саясында өзіңіз де саламатсыз ба?

— Шүкір, шүкір, алла деп жүрміз. Анау күні ишан оқытып, намаз сабағын білдіріп еді. Өзіне бара ғой десем, бұрын мектеп көрмеген, ұяла ма—бармайды, содан бүгін өзiм әкелгенiм.

— Оқытқан дұрыс ғой. Біз осы ауылдың кісісі болдық қой, неге ұялады. — деп күлімсіреп қойды.

— Ұрып-ұрып оқытып молда қыл,—деп қалжындап күліп, есіктен шығып кетті Жәкей қарт.

Әкесі кеткесін Айғаным бір нәрсені сезгендей, бұл үйде отырғысы келмей, бойы мұздап, алдында отырған молданы кірпідей көріп жаратпай, оқығысы келмесе де, әкесі беріп кеткен соң амалсыз отырды.

Молдакеңнің көңіліне әлде нәрселер келіп, алдағы қызықтарды ойлап отырғандай болып, біраз үндемей отырды да, бүкіл балаларға қарап:

— Оқындар! — деп, шыбығын көтеріп қойып Айғанымға қарап күлімсіреп:

— Сабақ бастайсың ба?—деді. Әптиегін ашып.... әліп-песін аламға сепкен ал жайыз жер әлхам дал өтірді әл хам ду,—деп «осыны оқы» деп қойды. Молдакең тағы біраз ойға кетті. Енді бес-ақ жыл бес, осы күні ғой, онда бес жылда... мен секілді маған күліп қарап қарсы отырар, екеуміз тізедей отырып қалдырмастан сырласармыз. Мен түнде оның қасына жатқанда, қолымды қысып, қысып қойып, не айтар.... қалтырап қорқып, үйге келгенде басқалар білмей қалса!... Қасына барғанда... бір күндерде екеуміз қосылып, бір байдың аулының қасында көкорай шалғынның үстінде ақ отаудың оң жағында, керуаттың үстінде!... Бір уақытта селк етіп оянып кеткендей болып, жалығыңқырап отырған балалар-

ды «Оқы» деп шетінен ұра бастады. Жағалай шыбықпен ұрып келе жатып Айғанымға келгенде, олардан қалдырмай іші елжіреп кетіп, жайымен ұрып қойғанда, бұрын әзірейілдей көріп отырған кісі шыбығын қағып жіберіп еді, бойы балқып кетіп, қолынан шыбығы түсіп кетті де, бір нәрсе сөйлегісі келгендей болып, тамсанып, күліңкіреп тұрып қалды. Қайтерге білмей тығылып отырған Айғаным күлгенге ыза болып, жылап тұра жөнелді.

IV.

Биыл қауыстың 2-не дейін күздей сары шуақ болып тұрса да, бүгін ертеңгіде дүние өзгергендей болып, қылышын сүйреп қыс келдіні білдірейін деп келген хабаршысындай ақ қар жауып қалыпты. Құбаш та медресенің алдын күреп, пешке от жағып, бір қызметшімен екеуі қыздырып қойды.

Ишан үйіне барып, түсте шай ішіп отырып, ишан мен Құбаш:

— Кабақтардың екі-үш шәкірттері қыркүйектен қалмай келеді деп еді, не қылып келе алмай жатыр екен?—деп сөйлесіп отырғанда, сырттан бір адам кіріп келіп:

— Қыр жақтан жүк артқан бір түйе жетегі бар, төрт атты кісі келеді, — деп қайта жүгіріп шығып кетті. Ишан шәкірттер екен деп ойлап (бұрын биыл шәкірт келмей қала ма деп қорқып тұрған байғұс) қуанып кетіп, Құбашқа:

— Жылдам медресеге барып, ішін тазартып, жылыта тұр,—деп өзі де үйінде төсек салып, қонақтарға қызмет етіп көңіл көрсетуге әзір тұрды.

Медресінің іш жақ түкпіріне астына шөп төсеген киіздерін салып, мына жақтарына кітап құран салған сандықтарын жинап, жай ашып, тамақ істеп ішіп, әзір сабақ оқы-маса да екі-үш шәкірт бір қос болып жатып, ишанның биыл салған медресесіне жан кіргізе бастады. Ишанға шет жерден біраз шәкірттер келіп, жиналып қалды деген хабар әр жаққа тарала бастады. Олардың келгенін естіп, әр жерден бір-бірден шәкірт келе бастады. Келгендері үшеуден-төртеуден қос болып қосылып, әрқайсысы медресенің түкпірінен орын ала бастады. Ишанның кішкентай медресесі төрт қос шәкіртке толды. Одан артық шәкірт келген жоқ, артығының керегі де жоқ еді. Бүгін қауыстың он бесі, шәкірттер

келіп болды. Екі бастан ұсақ балаларды Құбаш оқытады. Әрі шәкірттер бүгін сабақ бастайтын күн Шәкірттер барлығы да ертенгі шайларын ішіп болып, орындарын жиыстырып бола берген кезде, ұзын тонын малындырып киіп алып, басына қазандай сәлдесін киіп, қолында басын керткен ақ таяғы бар, есіктен ишан кіріп келді. Барлығы да-ду етіп ұшып түрегеліп, біреуі ишанның орнына төрт қабаттап көрпе салып, артына бір көпшік қойды. Ишан көрпенің үстіне отырып болғасын:

— Отырыңыз! — деп барлығын отырғызып болып, қолын көтеріп:

— Алла тағала бәріңізге де ғылым нафия¹ берсін деп дуа қылды.

Ишан:

— Шәкірттер, бүгін сабақ бастайық, бәріңіз алыс жерден иждийат етіп келгесін, тек жатпай аздап оқи беріңіз. Қандай оқығ келген едіңіз?

Ірілеу бір шәкірт:

— Екі-үшеуіміз болмаса, көбіміз-ақ құран, түркі окитын шығармыз, — деп бола бергенде, жастау бір бала:

— Мен әбжаттың² аяғына жуықтап қалып едім, — деп жұртты ду күлдірді.

Ишан:

— Әбжат окитын бала, сен Құбаштан барып оқырсың. Басқаларыңыз молда болып қалған екенсіңіз. Түркі, құран окитындар өздеріңіз оқи берерсіз, кітап окитындарыңыз сабақ бастаныз, — деп қолдан жазған шұрұты саламын басын ашып:

— Әлһам дулаһи Раббигәламмин, әссалауу, алла мұхамеддин ға алла әллаһи прасһойаһи әжмакин, — деп бастап тынғанда бір шәкірт 20 тиындықтан 1 сом 5 бөлек ақшаны кітаптың үстіне қойды.

Ишан:

— Алла, маһфаз саһибә Айдиз садакати биррахматикә я аррха меррахимин, — деп ұзын бата қылып бетін сипады. Тағы сабақ айтып, басқалардың сабақ бастап беруін күтпеді. Намт лұғатта, махтамақлық ысталахта — деп сабақты бітірді. Тағы бір шәкірт Әмалиден бастады. О да сабақ бастар берді, оған да әлгідей бата берді. Оның да сабағын айтып, — яхул абдул фибәт әл амали литяухадин биназмин

кялляһали, деп бетін сүзіп-сүзіп бір мұнды әнге салып айтып болып:

— Ай, біздің қарттар! — деп көзіне жас алып жіберді. Осы ретпен бүгін сабақ тамам болып, бір күн солай өтті. Ертсенгі тағы солай, осы ретпен күн бірінен соң бірі зулап өтіп кете берді. Міне, көп ұзамай-ақ кылышын сүйретіп қыста жетті. Бір күн ашық болса да, күннің көбі түтеп тұрған үскірік желмен қызыл шұнақ боранды көргенде, аспан жерге түсті ме деген ойға да кетесің. Жан-жақтың бәрі де қурай болсын, сай болсын әппақ көрпесін жамылып, тырп етпей ұйықтап жатыр. Оның үстіне кесе-кесе қар менен жолдың үстіндегі жүн-жұрқа малдың боғынан басқа өзге ештеңе көрінбейді. Жылқыдан басқа малдың бәрі қолға қарап,... үйдің айналасындағы малдар мен малшылар үсті басы ақ қырау шақұр-шұқыр басып, малшылар құлақтарын уқалап, қолдарын ұрып, жөнді жазылып еркімен жүре алмай, бүрсендеп тоңып жүр. Медреседегі шәкірттер де онша жайлы емес. Медресенің есіктерінен шокпардай-шокпардай болып, мұз қатып, жабылмай жел улеп ұлып тұр. Терезеге екі елі болып тұрған қырау үйге күннің сәулесін түсірмей, азырақ үй жылынған кезде еріп суы ағып, терезенің алдына үйіп қойған кітаптарын су қылып, былшыратып бүлдірді. Медресінің айнала төбесінің жапсарына қырау тұрып, (күзде дурыстап қымтай алмаған ба?) ызғар болып, ішті жылытпай тағы тұр. Қостанып жатпаған ауылы жақындау, қатынап окитын бірер шәкірттер ала кеуімнен бетін аязға сүйдіріп, домбықтырып, тоңып жаурап келіп, шешініп, киіздің үстіне отырайын десе, қос шәкірттері шығармай, шешінбейін десе, кеше сом болған қысқы етігі қатып қалған, аяғы үсіп шыдатпай барады. Екі аяғын бір-біріне қақтығыстырып, пештің ар жағынан басын шығарып, есіктің алдынан кітабын қолтықтап тұрып-тұрып әрі сабақ жоқ, әрі тамақ жоқ, әрі шешініп дұрыстап жылынған жоқ, кешке таман ауылдарына қайтып кетті. Олар жүрді. Шәкірттер бесін оқып келіп, бәрі де шайға отырды. Бір қостың отағасы кебісін пештің үстіне қойып жатқанда, кебіске жалғас бірінің үстіне бірін мінгестіріп, жинаулы тұрған аяқ-табақты қолы қағып кетіп жерге түсіріп, бір шыны аяғын сындырды. Бәрі де әзді-өздерінің орындарына үйіріліп, суға құлаған жылқыдай жабылып ішіп жатыр. Тек жалғыз Құбаш үйінен ішетін болған-

дықтан, шай ішпей, аналардың арт жағындағы шай сандыққа көтін қойып, басына ораған белбеуі бар құрттай болып шоқиып, мұрыны түйіртпектеліп сығымдаған талқандай (мұны безгек болып ауырып, жынды болған кісіге дем сала барғанда әлгі ауру кісі ақырып, ұрып, үшкіріп, түшкіріп мазасын ала бергесін:

— Сен түйіртпек мұрын, қолыңнан еш нәрсе де келмейді, әуре болма, — дегеннен бері «түйіртпек мұрын» атанып кеткен еді. Оның үстіне қорасанның жарасы да қож-қож қылып кеткен еді. Құбылаға қарап отырып алып: Иллалаха стафа иллах... аятын әндетіп соғып отырды. Пештің түбіндегі костың отағасы намаздан шығып келіп, есіктің алдында түрегеліп тұрған, Тәжібай софыға қарап:

— Тәжеке, шай ішесіз бе? Неге отырмайсыз?

— Іш десеніз ішер едім, бірақ іш деп отырған жоқсыз ғой. «Ішпейсіз бе?» деген сөзің мүлде шай ішуге келген жоқсың ғой дегенің. Я дұрыс шай ішуге келгенім жоқ. А-хи-ха-ха! — деп қалжыңдасып, күлісіп тағы сөзге кете бергенде, мына жағындағы Құбаш төбедегі солқылдақ шыбығын сүйреп алып, намаздың парызының екі басынан қалған бір баланы кінәләп жонын жазуға жатқанын көріп, (Құбаш шәкірттерді тексеріп тұратын қазы сайлаған).

— Қой, молдеке, бір сапарға маған бер, екінші намаздан қалмас. Арашалап аламын,—деп әзілдері тоқтап қалды.

— И, неге, ішіңіз, кел іш,—деді.

— Жоқ, енді алда разы болсын, бұл шайларыңызды өздеріңіз ішіңіз. Маған әнеугі олжаларыңыздан бір шайлық беріңізші, ертең базарға барайын деп тұрмын. (Торсылдап түсінбегенсіп, жеңіліп:)

— Олжасы не?

— Әнеугі Мергенбайдың шешесін келмей жатып қалпақтай ұшырып алған қара қашардың ақшасы қайда?

V.

Осы қалыппен қыстың көбі ауып кетіп, шәкірттердің бәрі де (Құбаштан басқасы) амалдың басында тарап кетті. Белгісіз күндер жаздың қызуымен қалай өткенін де білмей қалды. Күз болды, қыс болды, баяғы шәкірттер тағы жиналды, баяғы медресе тағы қызды, бұрынғы шәкірттердің үстіне тағы бір-екі үш шәкірт келген. Оның бір-екеуі бөтен медреседе көптен оқып жүрген — Нүрекен—Жәкейдің күйеуі

менен Оспан деген біреу еді. Нүрекен бұрынғы оқып жүрген жерін алыссынып бармай мұнда келген екен. Шын ойында не бар екенін құдай білсін. Шәкірт көбейгенмен де медресенің іші бұрынғыдан артық түзелмеген. Былтырғы терезелер биыл сынып, жамауы жамалып, жел үілдеп тұр. Есік те баяғыдай, үйдің жапсары да бұрынғыдай, әлі кепкен жоқ. Пештің ар жағы шәкірт көп болғандықтан былығып о да жатыр. Қазанның өзі сылауы кетіп, түтін шығып күл мен отын араласып, шашылып көп шәкірттің дәрет алған суымен араласып, балшық болып, аяғын басқанда шылқ-шылқ етеді. Одан жиренуші де кім? Шәкірттер барлығы да дүсірлеп, есіктен кірсе ишан кілемнің мәнеріндей сапсары ала «Шархмолланы» алдына қойып, қолтығының астына көпшігін қойып, бір жамбастап сәлдесін басынан алып, қасына қойып, кітап мұтәлла қылып отыр екен.

— Былай шығып, жағалап отыра беріңдер, — деп жуанырақ қылып, көкірегін кебініп қойды. Шәкірттер төрдің басынан есіктің алдындағы етік қоятын жерлерге дейін отырып, ишанның кішкене үйіне лық толып доға болып иіріліп отырды.

Ишан:

— Бүгін қатты боран болып, кебісіме қар құйылатын болған соң, үйге шақыртқан едім, сабақтарыңды біліп келдіңіз бе, айтыңыз деп есіктің алдындағы шөгіп отырған бір балаға қарап негін көтеріп қойды. Оның сабағын тындап, сабақ берді. Сол ретпен төменгі балалардан бастап, бірінен соң біріне сабақ бере бастады. Ірілеу бір шәкірт сабағын айтып отырып, бір жаңылып кетіп еді, ишан жұлып алғандай қылып:

— Не қыл дейсің, қайта айт!—деді.

Шәкірт қорқып кетіп, біліп отырған сабағын сасқалақтап айта алмай қалды.

Ишан:

— Е, е, неге айтпайсың? Кеше де білген жоқсың, жылдам айт!

Шәкірт... селк етіп қорқып кетіп, үн жоқ, әуен жоқ.

— Басқа білетіндерден неге үйренбедің? Шыбығымды әпер! — деп шыбығын алып, қасына қойып:

— Бүгін шыбыкпен ұрмай қоя тұрайын. Құлағынан ұстап шапалакпен жаққа ұр!— деп бір кішкентай балаға бұйрық қылды. Кішкентай бала (ишан айтқасын амал жоқ) құлағынан ұстап алып жаққа шарт-шарт еткізіп бір-екіні берді.

Ишан:

— Екінші сабағынды біліп келесің бе —деп айтып ұр!

Бала:

— И, екінші білесің бе? Шарт-шарт... Сол соғумен жылап шығып кетті. Басқа сабақ алғандар да шығып жатыр. Енді нахив оқитын Нүрекендер қалды. Шәкірттер Қәфияның бас жағын ашып алдына қойып төмен қарап отырысты. Ишан әлгі сары ала «Шархмолланы» ашып — Гайрфл мунсароғф мафині илләтаһині минтис ил әуаһидатін —деп қойып, біразға дейін үндемей, шарихи мүтолла қылып отырды. Анда-санда бір ауыз, екі ауыз бір нәрсе сөйлеп қояды. Бірақ түсіндіре алмайды. Әлі отыр, әлі отыр. Айтылып болатын сабақ жоқ. Мубәрләрі қанып, түсініп отырған жоқ. Анау жақта қатындар ол-пұл керектеріне от жағып жатыр. Үйдің іші көкпенбек түтін һәм зілдей ауыр. Ыссы терлетіп барады. Ерте келген шәкірттер мең-зең болып миы айналып әлі отыр. Бір мезгілде —Oh!—деп сабақтан құтылып шығып медресеге келсе, Құбаш баяғы кітабын ашып, баласы безгек болған бір кісіге, бір тұмар жазып, һәм бір түйір тұзға дем салып беріп жатыр екен. Манағы жылап шыққан шәкірт өзінің кішкентай балаға ұрғызғанына ыза болып, теріс қарап әлі жылап отыр. Шәкірттер бәрі де бастары қосылған соң шайға отырысты. Жұрттың шай ішіп отырғанында шәкірттердің арасына келе беретін Тәжібай софы, ана жерде бір сыпырғымен ойнап отырған балаға қарап: (ол бала сол ауылдардың тағы біреуінің күйеуі, тентектеу бала еді).

— Біздің ауылдың күйеуінің бәрі де мас болып кететін болды.

— Ау, неге ойнайсың?—дегенде, әлгі бала:

— Осы медреседе бес күйеу бар екен. — деді.

Тәжібай:

— Олар кімдер?

—Құбаш, Нүрекен (тағы екеуін айтып) пәлендер-түгендер.

Тәжібай:

— Енді біреуі кім? Бала:

— Біреуі—мен ше? —деп жұртты ду күлдірді.

Нүреккен шайын ішіп болып, түзге отыруға медресенің ық жағына шығып, дәреттеніп тұр еді. Мына жағында су әкеле жатқан Балымай (ишанның бір немере інісінің қатыны, пысықша жас келіншек еді) өтіп бара жатып:

— Аман ба, күйеу? Күйеу деген кісінің жолында түзге отыра ма екен? Әрі шәкіртсің,—деп қалжындады.

Нүреккен:

— Қайдан білдің, жорта саған жолығайын деп тұрғаным шығар.

Келіншек:

— Қездесіп айта алмай жүрген сөзің болса айта ғой!—деп бұрылып тұра қалып күліп жіберді.

Нүреккен:

— Ай жеңеше-ай! —бұрында таныс та болғаным жоқ еді. Биыл келіп едім, көңіліңе ауыр алмассың.

Балымай:

— Неге қауіптенесің? Айта бер, қолдан келсе сендерді қатар құрбының бұйым жеріне келтірмейміз деп жүргеніміз жоқ еді, қайдан білейін,—деп тағы күлді.

Нүреккен:

— Ендеше біреу көріп қалар, саған жылдамырақ жөнімді айтайын.

Біз келгелі бірталай уақыт болып, былай қыстың көбі өтіп те бара жатыр. Саған бұрын айтуға жүрексініп бата алмай жүретін едім, ендігі сен өзің түсінесің ғой. Бір хабарын алып берсең, сен де онша жаман атты бола қоймас едің?

Балымай:

— Күйеужан, мұның дұрыс ғой. Мен де сенің бата алмай жүргеніңді біліп жүретін едім, ол да менің айтқанымды тастай қояр ма екен? Сыртқа шыққанда екі көзі сенде болып жүрген шығар? Егер жолыға алсам бүгін кешке дейін жауабын алып берейін,— деп күліп, шелегін иығына салып жүре берді.

26 ғинуар 1916 жыл.

Шәкірттердің бәрі де екіндіні оқып болып, софы, ишан-дармен бірге мешітте отыруға іші суық болғандықтан, шыдай алмай, медресеге келіп, ала көлеңке жерде сабақты оқып алатын уақыт емес, әркім бір жатқа білген нәрселерін оқып, қайта өткеріп қоюға кірісіп, шәкірттердің көбі-ақ жаттап жүрген аяттарын түрлі мақамдармен оқып, шула-сып медресені басыңа көтеріп жатыр. Құбаш ана жерде бір сандыққа көтін қойып, біріне бірі қарап ясин, тәбәріктерді оқып отыр. Наһив оқитын бір шәкірт пештің түбіндегі төрт қабат көрпенің үстіне жүгініп отырып алып... (әхүкә, уә, әбүкә, уәханука, вәфүкә, уәзу маямин, уу да ф илля ханри я иль мүттәкәллім)—деп қақсап, пері оқуын оқыған кісіше ұйкастырып, жыбырлатып зулатып отырды. Жалғыз бұлар ғана емес бәрі де білгендерін оқысып жатты. Тек жалғыз ана жердегі басын көпшікке қойып, ауылдағы көргендерін айтысып жатқан екі шәкірт болмаса. Күннің батқанын қарауға шыққан бір софы медресенің есігінің алдынан өткенде, шулаған ән жыл дауысты есітіп, «Ай, жарықтық-ай, не қылса да өзі дуалы кісі ғой, қарашы, мына дауыстарды, бұл дауыс, бұл оқу жүрген жерге шайтан жолар ма?» — деп ойлап өтті.

Бірақ Нүрекен бұлардың істегендерін істемеді. Терезенің алдына барып, түрлі қиялдарға сүңгіп, бір нәрсені сезгендей кешке бейуақ алдында, я қорқыныш, я қуаныш кез келетіндей жүрегі алып ұшып, лүп-лүп, кешкідегі аязбенен жаңа ғана түсіп келе жатқан ұштаптың мәнеріндей құбылып, жұп-жұқа қаймақшыған терезенің қарауына қарап өнерінің әдемілігіне таңданып, әйнектің бір сынығынан бұлтсыз ашық ап-анық көрініп тұрған төңірекке көз жіберіп көкжиектегі кіреуке бұлттың арасынан сәулесін шашыратып қызарып, батып бара жатқан күнді көріп, анау қырдың бауырынан құлаған ирек-ирек жол, ондағы шананың ізінің жылтыраған жеріне күннің сәулесі түсіп, жалтырағанын көріп, бір шаналы кісінің сол жолменен зулатып келе жатқанын көріп, оның аяғы бауырдағы қойдың тепкен жеріне дейін көріп, көңілі әлдеқайда кетіп тұр еді. Бір мезгілде терезенің алдынан Тәжібайдың үйіне қарай бір әйел өтті. Нүрекен соны көріп, кім екенін анықтай алмай қалса да, «Маған жолығуға көрініс беріп жүрген Балымай шығар-ау» деген ой көңіліне сап ете қалды, басқаларға сездірмей мед-

реседен қалай шығып кеткенін білмей қалды. Медресенің мына жағына шыға бергенде, Тәжібайдың үйіне кіріп бара жатқан Балымайды көріп қалды, Балымай екенін білгесін қайтып кетпеді. Оның бір хабар алғанына шүбәланбай күтін тұрды. Көп кешікпеді, қолына бір күрек алып, үйден қайта шығып Балымай бері қарап жүрді.

Балымай жақындай бергенде:

— Сен өне-бейне осы арада кез келе беретін болдың-ау! — деп қалжыңдап қасына келді.

Нүрекен:

— И, «жолы болар жігіттің женгесі шығар алдынан» — деген, алда жолым болатын шығар.

Балымай:

— Онда солай болғаны, жолың онша онғарусыз көрінбейді.

Нүрекен:

— Ал енді, жеңешеке, естіп білгеніне нең бар айта берші.

Балымай: (сол уақытта намазшамға азан айтып жатыр еді).

— Қайнаға азан айтып жатыр ғой. Біреу көріп қалмай ма?

Нүрекен:

— Жақсы болды, жұрттың бәрі намазға кетті, бізді ешкім көре қоймас.

Балымай:

— Жаңа кешкіде үйіне барып едім. Кекілдім жалғыз өзі іс тігіп отыр екен. Айдарлым да сыртта мал қарап жүр екен. Қасына барып:

— Кекілдім, саған бір сөз айтайын көңіліңе алмайсың ба? — деп едім,

Бір нәрсе сезгендей қызарыңқырап кетті де:

— Көңілге ауыр алып не қылайын, айта бер! — деді.

— Мен айтайын дегенім біреудің саған айтқан сәлемі еді, — дедім, сосын ол:

— Ол кім? Маған сәлем айтатын бұл арада кім бар? — деп күліп жіберді.

— Кім бар деп, өтірік білмегенсіп, сөзімді бұлтарытпай-ақ қой. Мен айтқандай қылып отырғаным ғой. Екі көзің сол жақта болып жүретін шығар-ау, онан да айтатын сөзің болса айта бер. Менен күмәнденбе, мен сендерге жақсылық қылмасам, қастық ойлап абыройларыңды төкпеспін, — дедім. Сосын менің шынымен келгенімді біліп:

— Мен не айтайын, өзі не айтты?—деді. Мен:

— Ол бөтен ешнәрсе айтқан жоқ, сәлемнен басқа. Тек маған екеуіміздің басымызды бір қос деген соң келіп жүргенім ғой,—дедім.

Кекілдім:

— Қайдан білейін біреу-міреу біліп қалып, ұятқа қалып жүрмесем. Мен тағы:

— Қойшы, быт-сыт сөзді айта бермеші. Жолдан қалдырмай айтатын сөзіңді айтып жібер. Не болса да бәрі де өзіннен,—дедім. Ол:

— Ендеше бүгін үйде ешкім жоқ ғой. Өзі ретін тауып, сырттан ешкімнің көзіне түспей үйдің маңына келсе, өзім ретін табармын.

Нүрекен:

— Жәкей қайда кетті?

Балымай:

— Бүгін Әби қайнағаның ауылына болыстар келіп, шақырып алып кетіпті ғой.

Бүгін қонады білем. Сенің бақытыңа қарай, бүгін бәрінің де ыңғайы бола қалды,—деп ауызын ашып сақ-сақ күле бергенде, мешіттен шығып келе жатқан Тәжібай софыны көріп, екеуі екі жаққа айрылып кетті.

Медресеге шам жанып шәкірттердің бәрі де сабаққа отырды. Ұсақтары шуласып оқып, ірілері әрқайсысы өз кітаптарын мұтәлла қылып, ортасына қойған шамды үйіріліп, бәрі де жамбастап жатыр. Қостың қосшылары сабақпен істері жоқ. Пештің ар жағында от жағып тамақ пісіруге әзірленіп жүр. Өйтпей амалы да жоқ. «Қостың кішісі болғанша, иттің күшігі бол» деген. Тек жалғыз Нүрекен кітабын қарап ұстап жұрттың артында қараңғы жерде бас көтеріп, алдындағы болайын деп тұрған істі әрі ойлап, бері ойлап дұрыстап бір жобаға қоя алмай отыр. Көңілі бір нәрсеге тұрақтамаса да қашан жататын уақыт болар деп ойлап, әр минут бір күндей көрініп, жуықта өтіп болмай, шаршатып отыр. Нүрекеннің санап отырған минуттарының бәрі де ақырындап өтіп болды, жұрт жатты. Бірақ жалғыз Құбаш жатпай ертеңгі сабағын мұтәлла қылып, ана жылғы қарақалпақ молдадан бір бойдаққа сатып алған сырты меспен қапталған қалың жазба «Мұхтасарын» ашып, үңіліп отыр. Бір уақытта ол да жатты. Жұрт тегіс ұйқыға кетті. Тек жалғыз алдында не бар,

не жоқты біле алмай далбаса болып жатқан Нүрекеннің жүрегі болмаса, бәрі де тыныш. Бір уақыт селт етіп осында мен сезіктенетін сонша кім бар әлі дегендей бас көтеріп алып, жеңіл киімін киініп, бір қос қосшысының шапанын үстіне жамылып, медреседен шығып кетті. Жан-жағына қарап бөтен ешкім көрінбегесін аяғын жылдамырақ басып жүгіріп ана үйдің қасына барды. Сырттағы нәрселердің бәрі бүгін жылы шырай беріп, көзіне ыстық болып, жақын көрінсе де бұрын жүрмеген жер шыдап тұра алмады. Жүрек дүрсілдеп соғып, көңіліне қорқу кіре бастады. Тағы көңіліне ерлік кіріп, енді не де болса келіп қалдым ғой, сыртта тұрсам біреудің көзіне түсіп қалармын деп, қораның ішіне кірді. Қораның аузындағы бұрышта жатқан ит мұны көріп азырақ ырылдап, жаратпаса да суықтан тоңып жатқан орнынан тұруға ерініп жата берді. (қалды). Қараңғы жерде бойы үйреніп енді қайда барарға білмей, далбаса болып тұрғанда есікті жаймен ашып үйден біреу шықты. Нүрекен шошып кетіп қауіптенсе де, қараңғы ғой көре алмас деп демін ішіне тартып тұра берді. (қалды). Әлгі үйден шыққан кісі сыртқа шығып кетіп, көп кідірмей қайта кірді де, азырақ кідіріңкіреп қалды. Ақырын ғана көкірегін кебініп дыбыс беріп, есіктің алдындағы итке сөйлеген кісі болып:

— Жолдыаяқ, неғып жатырсың, бөтен кісі қара жоқ па? — деді. Нүрекен дыбыс беріп тұрған нағыз сол екенін біліп, жайлап ғана:

— Сізге кім керек еді? — деді.

— Кім екенін қайдан білсейін? — деп ұялыңқырап тұрғанда Нүрекен қалай барып құшақтасып қалғанын білмей қалды. Әуелі бұлар бір-бірін таныса да ұялып, бата алмай ма, қорқып па, қуанып па ашылып сөйлесе алмай, құшақтасып қана тұрды. Нүрекен жүрегі дүрсілдеп, лүпілдеп соғып, жаны жайланғандай болып, қалай сөз бастауға білмей:

— Үйден біреу-міреу шығып қалмас па екен? — деді.

— Үйден шығатын ешкім жоқ, қорықпа, жүрегің неге дүрсілдеп тұр десем, қорқып тұр екенсін ғой.

— Қайдан білейін бұрын келіп көрген жерім емес, енді осылай тұрамыз ба?

— Мұнда қалай тұрамыз, жүр үйге барайық. Құшақтасқан қалпымен екеуі үйге кірді. Жақын қылып салып қойған төсекке енді екеуі де шешініп жатты. Нүрекен де әуелі біреу-

міреу біліп қала ма деп, қорқып жүрсе де сүйген жарымен қосылып, тілеген жұмағы табылып, жайлы төсекке жатқасын көңілдегі қорқыныш әлдеқайда кеткенін білмей қалды.

Екеуі де бастан кешкен күндерін, бір-бірін көруге ынтызар болып жүргендерін, әуелдегі айтырғандарын, бір-бірін жаратып кеткендерін, кешегі Балымайдың сөздерін бірін қалдырмастан сөйлесіп жатып сөзді Айғаным мен Құбашқа бұрды.

— Біздің Құбаш күйеу қандай, адам болатын ба? Сен онымен бірге жүресің ғой.

— Қайдан білейін, мен өзім биыл келдім, ұсақ балалар оқытып, әркімге дуа, тұмар беріп жүреді ғой. Неге адам болмасын?

— Біздің Айғанымның бағы ашылмаған ғой. Ана жылы оқиын деп барғанда, құрттай баламен ойнап, оқытпай жіберген анау. Сол жасыл түскір дұрыс кісі болар дейсің бе? Құдай жазып қойған соң амал жоқ қой.

— Неге кісі болмасын, Айғаным өзі ұялып оқымай жүрген да.

— Алдаң, анау күні ұялғанымды қайтейін, біздің Айғаным далаға шығып жүрсе, әлгі өзі медресе қасындағы шәкірттердің отынының бір жағында дәрет алып тұрып, қолын бұлғайды дейді. Дұрыс кісі болса, құттай балаға соншама үйте бере ме? Біреу көріп қалса қайтер еді?

— Айғаным өзі біле ме? Не депті?

— Бала да болса білетін шығар деймін. Соны айтқанда иттің етінен жек көріп жаратпай қалады. Сірә, өсе бере де жаратпас деймін.

— Жаратпаса одан басқа кісі құрыған деймісің, басқа біреуге берсе болады ғой. Енді бұл сөзді қоялық. Бөтен не бар?

Түннің де біраз мезгілі болып қалған шығар. Менің де қайтатын уақытым жақындап келеді. Ендігі жұмыс сенің мойнында деп күліп жіберді. Көп кешікпей-ақ шын достық белгісі де болып, әр уақыт келіп тұруға уәде байлады.

VI бөлім.

Ишан кешкідегі сабаққа кіріп отырғанда бір шәкірт ишанға:

— Нүрекен мен Оспаннан хат келді,— деді.

Ишан:

— Не айтыпты, оқыдыңыз ба? Бұл жак ойларында бар ма екен?

Шәкірт:

— Дұрыстап тани алмалык, ноғайша жазып, жазуларын бұзып жіберген бе.

Ишан:

— Ол бетпактардың жазулары да, бастары да бұзылған шығар. Анау жакта отырған қонақтың біреуі:

— Таксыр, ол шәкірттеріңіз кайда еді әлі? Бір-екі жылдан бері көрінбейді.

Ишан:

— И, и, олар бізден кеткен, оны басынан түсіндірем деп ұзын сүреге түсті.

— Міне, биыл үш жыл болды. Өзімнің жыл күс науқасым болғандықтан, елге шығып жүрген калада оқыған бір молданы ұстап едім, әуелі кайда оқығанын да білгенім жоқ еді. Жылмандау молда болған соң түгіл айта қойып едім. Аяғында «Хұсайында» оқыған болып шықты. Онда оқыған шәкірт бұзылған болады дейтін еді, дұрыс екен (ондай медреседен сактай көріңіз). Шәкірттерді әурелеп орысша оқытыпты. Оныменен қоймай «Сендер мұнда жүріп адам болмайсындар, шетке шығып барып оқып жөн-жоба көріңіз»—деп азғырып, ала қыстай бүлдіріп болыпты. Содан келер жылы Нүрекен мен Оспан екеуі Қарғалыдағы «Османия» дейтін медреседе оқып, орысша оқуға әуреленіп жүрді білем. Екі жыл болды олар да біздің бастык шәкірттеріміздің біразын азғырып, шығып кетуге себеп болды. Олар түбінде адам болар дейсің бе? Біреудің фатихасын алмай, рұксатсыз кеткен жақсы емес ғой. Біздер оқып жүрген кезде біздің хазіреттен рұксат алуға жақындап жүрген бес қадам бір шәкірт осынтай фалан жерде фалан бар дегенге нанып шығып кеткен. Бірақ 3—4 жыл босқа дым таба алмай қаңғып жүріп, бұрынғы оқуын да ұмытып қалып, қайтып келген. Содан ұсақ балалармен бірге қайталан әбжатқа түсіп оқып, әлі жөнделе алмай оқып жүр деп есіттім. Міне, бірдің бір дауасы, олар әлі аман болса, қаңғырып қайтып келер. Осы күні біздің мына Құбаштармен сөйлесіп көрер етім,—деп сөзін аяқтады.

Сонда қонақтар таңдайыш қағып, бастарын шайқап, «Жарықтық, біреудің көңіліне жақпаған жаман деген ғой»,—десті. Біраз үндемей отырып барып қонақ:

— Мына Құбаш жолға кіріп, сізге мұрит болды деп еді?
Ишан:

— Былтыр шайтан мойнын сындырған Құбаштай көңілге жағып жүрген шәкіртім жоқ,—деп күліп қойды.

Осы күн осымен сабак жоқ, еш нәрсе жоқ аман-есен өтті. Медресе баяғылардай онша көңілді емес. Күннен күнге, жылдан-жылға шәкірт азайып, қожырай бастады. Тек жалғыз ғана айнымай тұратын Құбаш молда, ишанның көңілі де онша көтеріңкі емес. Шәкірттердің бастықтары қалаға кетіп өзіне дұшпан болды. Мұндағы шәкірттер де күннен күнге азайып, өзінің бұрынғыдан кәдірі кеткенін ойлап, әр уақыт қайғырады. Жалғыз бұл медреселердегі ғана емес, Жәкейдің үй-іштері де орасан күйініште, орасан қайғыда. Өйткені Құғаным Нүрекеннің бұл жақты тастап кетіп қалғанын, қашан өзін ұзатып алғанша бұл жаққа келмейтінін ойлап, баяғы өткен күндерін, бірге жүріп, бірге болған күндерін ол медреседен шығып тұрғанда бұл үйден шығып көрініс беріп, алыстан ыммен сөйлесіп тұратындарын, әсіресе бастап таныс болған жылдарын, оның да бастай табысқан күндерін, қалай табысқандарын ойлап, сағынып, бәрін де көз алдына елестетіп, кей уақыттарда шыдай алмай, көз алдында келген бір-екі тамшы жасты ықтиярсыз ағызып та жіберетін еді. Айғаным да бұрынғыдай бала емес. Талшыбықтай бұралып бой жетіп келеді. Ес ақылы кіріп, жақсы-жаманды айырып қатарлы қыздардың санына кіре бастады. Бірақ өскен сайын алдындағы күндерін қараңғыға санап, күннен күнге қайғысы арта бастады. Бұның діңкесін құртып отқа түсіретін нәрсе—құдай Құбашқа қосақтап, оны иттің етінен жек көріп, өскен сайын көңілі суына беруі еді. Оның да себебі Айғаным үйден шығып тұрғанда, жұрттың көзінше о да шығып, қолын бұлғап масқара қылып ұялтуы. Тағы бір қыз ұзататын тойында медреседегі шәкірттерін де шақырып, олардың бәрі де келіп, тек Құбаштың неке қияр уақытында келіп, құтба оқып ақшасын қалтасына салып, ойынға кел десе, келмей, бірер жөңгелерінің «Күйеу, қайда барасың, күйеу кісі ойыннан қаша ма екен?»—деп етегінен тартқанда, етегін жұлқып ашуланып: «Нәмәхрамменен отыру дұрыс емес», деп бүтін шәкірттің ішінен жалғыз өзінің шығып кетуі, бір күндері күйеулігі есіне түсіп, бұрын араласып жүрген кісідей жігіттік қылған болып, Жәкейдің үйіне келіп, қораның ішіне кіріп, жеңілде-

ніп бармақшы болып, киімінің бірсыпыпасын шешіп қойып, үйдің есігін таба алмай, бір нәрседен сезіктеніп, кісі ме деп қашып кетіп, қалған киімдерін қайта барып алуға қорқып, ертеңіне үйдің іші тұрып, Қубаштын сарт шапаны мен күрте-шесін тауып алып, оны білгенле Айғаным өзі жаратып үйге келтіріп жүр екен ғой»,—деп айталы деп жерге кіріп кете жаздап, оны аламын деп Қубаш бір үлкен кісіге айтып, бүтін ауылдың бәріне жайылып кетіп, Айғанымның бетінің суын бес төккен еді. Айғаным осылардың бәрін ойлап және алдында нелер болатынын, Қубашқа барғанда, қалай ойлап-күліп, қызық көретінін, қудайдың осындай кісіге байланыстырып қойғанына танданып, кей уақыттарда көз жасын тыя алмай, жылап жіберіп; хатта бір күндерле күн ұзаққа осыларды ойлай-ойлай ыза болып, кешке тамағын ішпей, басым ауырды деп жатып қалып жүрді. Бір күні Құнғаным мен Айғаным іс тігіп отырып кеңесті.

Айғаным:

— Апа, сен неге жүдеуің, өңің бұзылып кетіпті ғой?

Құнғаным:

— Менің жүдеуімнің бір себебі бар шығар, өзің неге жүдеуің?

Мұнайынқырап: — Менікінін шет жағын өзің де көріп жүрсің ғой. Өзің айта бер. Қамығып, жыламсырап:

— Жезден қалаға оқимын деп бұл жаққа келмейтін болып кетті. Молда ағакем өзінен кетіп қалғанына ашуланып, бөтен біреуге беріп жібермесе жарар еді деп қорқам. Құдай сақтасын ондай кісі табылар ма?

— Ашуланғанмен жездемнің елінен қорықса да беріп жібере алмас-ау. Мені айтсайшы, екі дүниенің қызығын көре алмай, байлаулы күстай өмірімнің қорлықта өткені ғой.

— Қайтесің қудайдың бұйрығы болған соң амал бар ма?

— Құдайдың бұйрығы да бір түрлі ғой, әйелді де кісі деп ойлап, әркімді өз ықтиярында қойып, көңілі сүйген кісісіне қосылуға ерік қылса қайтеді екен?

Осы сөздерді айтып бола бергенде, сырттан шешесі кіргесін бұл сөзді тоқтатты.

Екеуі біраз үндемей істерін тігіп отырып, бір кезде екеуі де қайғылы қияпатпенен ыңырысып отырып, «Жетім қыз» деген бір мұңды әнге салып баяулатып, екеуі қосылып мына өлеңді айтты.

Ауылымның қонған жері Молалы көл,
Қоңыр қаз айнала ұшқан болады мол.
Құдайым қыздың күнін итке берсін,
Көзден жас еске түсіп ағады көл.
Біз бір қой қосақталған сатылуға,
Ақшаны кім көп берсе алады сол.
Күн жауса қыр басынан ағады лай,
Қор қылған қыз сорлыны құдайым-ай.
Айрылып аға-жеңге, ата, елден,
Жат елге кете берер жылай-жылай.
Жүйрікке жараспайды болса шабан,
Құрсын да жан жолдасың болса жаман.
Еркіменен сүйгеніне косылып,
Азаптан құтылады қыздар қашан.
Зарығып бір өзіне мойынсұндым,
Аясаң, жарылқаушы, нем, панам.

VII.

Май жұлдызы. Бүтін мақлұқат өзгеріп, беттерінде шаттықтың белгісі білініп, күлімдеп, аспандағы құс, жердегі шөп, бәріне де жан кіріп, бәрі де көңілді, бәрі де қуанышта. Тек жалғыз үстін таспен бастырып қойған қу моладағы бейшара өлген кісі болмаса. Оның моласы да өзгерген. Былтыр күздікүнгідей емес, айналасына, тастарының арасына ішіне түрлі шоқ-шоқ шөптер шығып жарасып тұр. Жылдағы әдетінше Жәкей ұлдарымен қатар ағайындармен бірге Молалы көлді айнала қонып, бөлек ауылдың ортасына үлкен-үлкен ақ боз үйлерді тігіп, жарастырып, үлкен көлдің ортасындағы жалтыраған жеріндегі жүзіп жүрген неше түрлі құстар, неше түрлі қаңқылдаған дауыстарымен шуылдап, ерінбей шеттен ұшып келген үйрек секілді құстар айналып-айналып қанатын қомдап келіп қонып, ауылдың сыртындағы үйездеген көкөрай шалғынға желі қағып, жас тай-құлынды шыңғыртып ұстап, шатырлатып бие байлап қызған шақ.

Биеден басқа жылқылар көлге түсіп, көлдің айналасындағы қамыс қоғаның ішінен анда-санда қыл құйрығы көрініп, ысқырған дауысы ғана естіліп, балалар топ-топ болып, көл жағалап, мәз мәйрам болып, жігіт желендер де бастары бос болғансын үйде қарап отыра алмай, топ-топ болып, ел жағалап, өздерінің көңілдері ауған үйге түсіп, тәуірлеу балаларының қолынан қымыз, шай ішіп, осындай әр нәрсенің де көңілді кезі еді.

Бір күні Құлтас байдың: «Баламды оқуынан тоқтата алмаймын. Құдайдың бұйрығы ғой, құдай деп болған құда едік биыл бас костырайық. Ал енді биыл болатын болса, балам жаз ауылда тұрған уақытта болсын»,—деген сөзді айтып, Жәкейге бір кісі келді. Жәкей де бөтен сөз айпады. Құдасын һәм күйеу баласын жақсы көретін болғандықтан, ишанға ақылдассам, бергізбес,—деп ойлап, ишанға кісі жібермей-ақ (ишан жайлауға кеткен байларға ере алмай, медресенің төңірегінде қалатын еді) өзі «мақұл» деп жауап қайтарды. Мұны есіткен соң ишан да бергізбесем қайтеді?»—деп ойласа да, азулы тұқым Құлтастардан қорқып, екінші бұл айтқанымызды қылмай кетсе өзімнің бағамды кемітер деп басылды. Көп ұзамады. Бес кара, жиырма бес теңгені алып, Нүрекен күйеулер келді. Жәкей қонақтарды сыйлады. Зарлы болып жүрген екі ғашық жолығысып, көңілдері тынып, мауықтары басылып екеуі төрт жылдай бір-бірін сағынғандарын бастарынан кешкен оқиғаларын, әлде қайтеді деген қайғыларын—бәрін де бастан аяққа сөйлесіп көңілдерінің шерлерін тарқатысты.

Бұлар бір жетідей жатқасын Жәкей қарт жайын білдіріп: «Жата берем десеңдер, ерік өздерінде, бұл сапарларында жұмысты бітіре алмаймын. Зергерді ұстағанымыз жоқ, қала-далаға да шыққанымыз жоқ. Ишанымыз болса тоғайда. Тоғайдағы елге қосылайық, алдымыздағы айлан соң келерсіздер, жұмыстарың бітер»,—деген сөзді айтты. Нүрекен мынадағы қызықты, мындағы рахатты, мұндағы сүйген ғашық жарын тастап айрылып елге қайтып кете беруді ойлап, ішінен жаратпаса да, қасындағы жолдастар: «Бізге биыл берсе болды да» дегесін бұ да амалсыздан көніп, құдалар қарттың сөзін мақұл көріп, ай жарымнан соң келуге мәде байлап ауылдарына қайтты. Бұл кеткенде Құнғаным Жәкейдің отауының ар жағында сай жақ тасасынта тұрып, түрлі қайғылы қияпатпенен екі қолын қусырып, үйге арқасын сүйеніп, екі көзі сара болып қырдан асып көзден жоғалғанша карап тұрды. Жаздың неше түрлі қызықтарымен бір-екі айдың өткені білінбеді. Екі жасты, екі ғашықты қосатын уақыт жақындап қалды. Бұларға жақындаған сайын алыс көрініп, әр минуты жылдай, әр секунды айдай көрініп, өтіп болмады. Бұларға қандай алыс көрінгенмен уақыты жеткен күн көп тұрмады, уәделі күн де жетті. Сағынып тұрған күндер жеткесін, ол—

пұл кәделерін алып Нүрекендер де келді. Тағы екі ғашық қосылды, тағы көңілдері тынды. Екі-үш күннен соң, Жәкей қарт қызын ұзататын той істеп, ағайындарын шақырды. Жұрт жер қара, күн жылы уақыт болғандықтан есепсіз көп жиналды. Той жақсы ғана, көңілді ғана өтті. Жұрттың күйеу құдалар әкелген кәделеріне көңілдері бітті. Тек тойдың ажарын бұзған нәрселер бұрыннан көз алартып, осыны қайтсем деп жүргендіктен неке қиярға алған бір кашарға ырза болмай, бергізбеймін деп ишанның біраз қиғылық салуы, бәйгіге шабатын аттарды саптастырамын деп төбенің басына жиналған топ кісінің арасында жүріп, Бернияз қарт беліне байлаған тымағын жоғалтып алып, аттарды жөнелтіп жібергесін:

—А, балалар тымақ тауып алғандарың бар ма? Тымақ көргендерін бар ма?—деп айқайлап жүрсе де, табылмай құдаларға келіп, «күйеудің тымағын аламын» деп мазасын ала берді.

Айғаным танысып жүрген апасымен бірге жүріп, әр уақыт көрісіп, жылағанда, бұрында өзі еркелеп өскендіктен батыр сөйлейтін болып, көріскенде де, тақылдап, зарлап, әуелі өз басындағы түсейін деп тұрған ақыозаман қаранғы күндерін айтып, «Мен сендей бір ғана күн рахат көрсем де, арманым болмас елі»,—деген секілді сөздерді айтып жылап, одан кейін екеуінің бірге тұрып, бірге жүрген күндерін айтып жылап, одан соң екеуінің бірдей өсіп, жұрттың көзіне түсіп, «егіз қозы» атанып кеткенін айтып жылап, мұның мұндай сөздерді айтып жылағанын есіткесін қатындар түгілі, тойға, жиналған көп кісінің ішінде мұның даусын есіткендерінің егіл-тегіл болып жыламағаны жоқ. Бұның мәні-жайын білетіндерінің «И, бишара-ай, дұрыс-ау, қайтсін, шыдай алмайтын ғой» деп, жайын білмейтіндер кездерін сүртіп отырып: «Мұны кімге беріп еді?—деп қасынлағы білетін біреулерден сұрауы еді. Тойдан бір-екі күн соң Жәкей баласын қайырлы өмір сүретін жеріне жөнелтіп, күйеу құданың көңілін бітіріп қайтарды.

VIII.

Күнғаным өзі баянды өмір сүретін жеріне келді. Халықтың көзіне жақсы көрініп, жақсы келін атанды. Сол қалпымен бір қысты өткізді. Бірақ жазмыштан кісі құтыла ма, жазғы салым тым қатты болып науқастанды. Не керек, бір жетідей қатаң болып жатып, жаңа бас жарып келе жатқан жас жапырақ жуадай солып, мейрімсіз тас бауыр өлімнің

ала баулы қорығына алынды. Нүрекен сүйіп алған жан жолдасының келмес жолға сапар еткені жанына батып, қайғырса да, әркімнің «қайырлы болсын, әлі басың жас қой. Құдайым ажалға сабыр беріп, тірі болсаң тағы біреу табылар» деген сөздеріне жұбанып жүрді. Нүрекен елге жайлауға шыққасын Құнғанымның өлгенін естіруге һәм сол жақтан қызмыз іздеуге қайнына кетті. Қасына жылмаңдау бір жігіт ертіп, мұнда келгесін өлгенін есіткенде қайғырмаған, жыламаған кісі жоқ. Құнғанымның жатқан жерін, отырған орындарын көргенде, есіне баяғы күндері түсіп кетіп, Нүрекеннің көзінен ықтиярсыз жас та ағып кетті. Жәкей ауылдары қатар байлармен бірге жайлауға көшейін деп отыр еді. Ертеніне тұра көшті. Бұл елде әлі қазақ салты қалмаған. Бәрі де түйеге артып, қатар-қатар он шақты ауыл тізіліп, әр кеште де жүк артқан түйелердің салтанаты бірдей. Біреуіне кілем жауып, жан-жақтарын салбыратып, біреуіне қалауыш жауып, ала қылып, біреуіне кіреует артып, ең артқы түйеге шаңырақ салып, шаңырақтың ортасынан күлдіреуіштен ошақтың үш бұты шығып, көштердің бәрі де осы реуіште жарасып, қыз бозбалалар да бар әдемі киімдерін киіп, жақсы аттарына мініп, бір бөлек жүріп, ақсақалдар бір бөлек көш бастап, төмен қолдау қарттар қой айдап, жас балалар да үкі такқан тай құнандарына мініп, бір бөлек жарасып, мәз мейрам болып, көштің алды-артына кара құрымдай қаптаған мал белден оратылған көкорай шалғынның ішінен қар жардырып жарасып келе жатты. Тек көштің сәнін бұзатын нәрсе, енесіне жүк артқан екі өркеші баладай әп-әдемі қараша тайлақтың көштің қапталында шолып оттап келе жатып, емгісі келіп шырылдап, боздауы мен бір көштің шаңырақты түйесінің жүгінің қайта-қайта ауа беруі ғана еді. Мана таң біліне жөнелген көш түс қыза Молалы көлдің қарасын көрді, бірақ әлі де біраз жер жатыр.

Тек көлдің арғы бетіндегі үлкен қара бейіттің көгеріп, бұлдырап сағыммен аралас көрінуімен әлі де жазық болғандықтан, үлкен көлдің ортасындағы жалтыр жері күнге шағылысып жалтырауы ғана көрініп тұр еді. Нүрекен күйеулер де қыз-бозбалалармен бірге келе жатыр еді. Көлдің қарасын көрген кезде, қамшысының сабымен мықынын таянып келе жатқан бір мырза Нүрекенге қарап:

— Иә, күйеу, мына конатын жер де көрінді. Қасындағы балдызыннан жолдық алып, иә өзін беріп көңіл көтересің бе? — деді.

Нүрекен:

— Иә, дурсы кой, — деп қасында келе жатқан Айғанымға:

— Қарағым қайтесің? Мыналар не деп келе жатыр? — деді.

Айғаным:

— Түнде өзім апамның қайғысымен еш нәрсе ойыма келмейті. Алып шыққан еш нәрсем жоқ, — деді. Сонда бозбалалар:

— Қайғылы уақытта өлең айтып, көңіл көтерсе де болады, — деді. Сол кезде Айғаным қасындағы бір қызбен екеуі қосылып, көштің жанындағы шырқырап боздап келе жатқан бота менен аспандағы анла-санда шырылдаған бозторғайға қосылып, мойындарын толғап қойып, сылдыратып қойып, мына өленді айтты:

Көшіп аулым барды айдын көлге,
Бозторғай шырылдайды баласы өлсе.
Қызмет замандасқа қолдан келген,
Кез келмес бірге жүріп жапан түзде.
Астыма атым мінген құла жорға,
Келеді шыбын жаным шықпай зорға.
Басына апакемнің келген өлім,
Бір күні жетіп келер біздей сорға.
Басынан Каратаудың түйе айдаймын,
Боздатып ботаканын жиі айдаймын.
Есіме сен түскенде беу, апеке-ау,
Белімді екі шешіп бір байлаймын.
Апекем, мен де бақсыз, сен де бақсыз,
Зарланып, сорлаған мен бір жақсыз.
Құдайым бір есекке қосақтады,
Өткенім дүниеден бір атаксыз.
Биге бұлдыр еді айдын көлден
Даусымды есітпейді десем де «өлдім».
Түсімде өңім түгіл көрінбеген,
Деп ойлап жатқаны анау «малым бе рух».
Жиналған қыз-бозбала қасым толы,
Жарасқан бір біріне ат пен тоны.
Сөзімнің кемістігін айып етпе,
Қайғыны айтып өттім ішім толы.

деп тоқтағанда: Нүрекен да басқалар да төмен қарап, көздерінің жастарын сүртіп келе жатып, көштегі қатындардың еңкілдеп жыламағаны жоқ. Құнғанымның кіндік шешесі оны өз баласындай жақсы көретін. Атқа мініп бір көшті тартып келе жатқан сар тұра қатын дауыс айтып жылап алды. Әлгі екеуінің даусын есіткен уақытта төбеде ұшып жүрген құстар да, оттап келе жатқан малдар да аң-таң қалып, тындап тұрды. Жердегі сап-сары қылып, бастарын жарып, балбырап тұрған қызғалдақ, шайыр секілді шөптер бұлармен бірге қайғырып, бастарын төмен иді. Бұдан соң бір жігіт бір қыздан жолдық орамал сақина алып, «Мүше-мүше» деп шауып мұны көріп, жиналып келе жатқан қыз-бозбаланың бәрі де көшті айнала шауып, жарысумен көлге жетті. Бұлар (көштер) сағынып келе жатқан қонашаға келсе, көш басшысы ақсақалдар әрқайсысы өзі қонатын жерлеріне аттарын қаңтарып қойып, қолдарын арттырына ұстап тұр екен. Көш те келіп өздеріне белгіленген орындарына қонды. Малдар да ендеп... еркін жайылып кетті. Балалар да аттарын түйіп тастап, көп-көп болып шалғынның арасынан бастары қылтылдап жұмыртқа іздеп, мәз-мәйрам болып жүр. Нүрекен де қыздардан айрылып келіп, оңашада тұрған ақсақалдарға келіп, «Қоныс жайлы болсын» айтып, бір төмпешікке аттарын түйіп тастап, көл жағалап құс атуға кетті. Бұлар келе жатқанда жұмыртқасы бар қызғыш, тау құдірет секілді құстар шырылдап, шуылдап, безілдеп бұлардың бастарына соғып кете жаздап жүрді. Бұлдыр қалың шөп, қамыс-қоғалардың арасынан екі-үш құс атып алып, жұрт үйлерін тігіп болғасын қайтып келді. Нүрекендер сол күні Жәкей үйіне қонып, ертеңіне жақындағы ауыл, қарттарға сәлем беруге һәм сол ауылдардағы бір қызды көріп, жолығып сөйлесуге кетті. Бірақ ол ауылдарға барып көңіл еткен қыздарға сөйлессе де, өзіне лайық көрмеді.

Жолда Жәкей аулына қайтып келе жатқанда қасындағы жолдасы айтты:

Сен осы өз балдызыңды айналдырып көрсен қайтеді? Өзі де күйеуін жаратпай жүр ғой.

Нүрекен:

— Айтсақ оны өзі жек көрмес еді-ау. Бірақ үй-іштері көнер ме екен?—деді.

— Үйі не қылса, ол қылсын өзімен келіссек, алып кетуге оңай ғой,—деді.

Осылайша сөйлесіп келіп, Жәкейдің үйіне түсті. Бір жерде де белгілі жездесі мен балдызы ойнап-күліп бірге жүре беретін. Кешке таман Айғаным менен Нүрекен қол ұстасып, киімдерін желбегей жамылып, ауылдың сыртына шықты. Одан ауылдың ортасындағы көлге құятын кіндік тірек өзекке таман кетті. Сонда сөзден сөз шығып Айғанымға күліп,

Нүрекен:

— Құбаштан хабарың бар ма? Оныменен араласам жүресіңдер ме?

Айғаным:

— Құрысын, сол аты өшкірді айтпашы. Құдай қор қып кісіміз ғой.

— Мал берем деп ол-пұл сөйлескен жоқ па?

— Анау күні ағасы келіп, сөйлесіп еді. Мал тауып та бере алатын иттер емес қой. Молда ағакем ғой зорлап жүрген. Әкемнің өзі де жаратпайды.

— Жаратқан біреуіңмен қашып көрсең қайтеді?

— Маған тым жақсы болып кім табылып тұр? Обалымды молда ағакеме айтқаннан басқа қолдан келерім жоқ.

— Мен де апаң дүниеден қайтқаннан жалғызсырап көңілімнің хошы жоқ.

Әр жерден қағыстырып қарап едім, лайықты кісі (қыз) табылмады. Екеуі біразға дейін үндемей төмен қарасып тұрды. Бір нәрсеге бата алмай тұрған кісі сықылды. Бір уақытта Нүрекен күліңкіреп жіберіп мына сөзді айтты:

— Осы саған да маған да қолайлы кісі табыла қоймас, сен апаңның орнына барсаң қайтеді?

— Ой, құдай атсын!—деп күліп жіберді де—Қайдан білейін, біздің тілегеніміз болып, келістіре аламыз ба?—деді.

— И, қолдан келмей несі бар, ретін тауып осы ауылдан бір шығып кетсек, бір елге бір ел не қылатын еді?

— Қайдан білейін өзің біл!—деп көнді.

— Ымырт жабылып барады, ұят болар ауылға қайтайық,—деп үйге қайтты.

Кешке ас жеп болғасын:

— Қонақтар қайда жатады? Қарағым, Айғанымжан, төсектерін салып бер,—деді Жәкей.

Сонда қонақтар:

— Аттың қасына жатамыз, күн жылы ғой,—деді. Оны естіп Жәкей бір малайына:

— Менің тор жорғамды солардың атының қасына арқанда, ертең жолаушы жүрем бе деп алып қалып едім. Тұрмай ұрынып қалар,—деді.

Айғаным төсек шығарып, аттардың қасына төсек салды. Сонда Нүрекен екеуі біраз сөйлесіп тұрып, үй-іші ұйықтағасын Айғаным шығып келмек болды. Жұрт жатты. Дүние тып-тыныш. Жаңа қонған жұрт. Неше түрлі балауса шөптердің иістері аңқып, малдар да күн ұзаққа шаршаған секілді. Тынығып, қой күйсеп, қара мал жусап, сақ төбеттер тұмсығын бауырына тығып жатып, ұйқысын қимай аздап үріп қойып, не керек барша мақұлық тыныштықта еді. Тек көлдегі құстар да аздап қаңқылдағаны менен су түбіндегі бақаның құрылдап шақырғаны болмаса, сол кезде кесіп алған жарты нан сықылды ай да шарбы бұлттың арасынан бір көрініп, бір жасырынып батуға жақындап, жанбастыққа жетті. Нүрекен де аттарын ерттеп қойып, екі көзі төрт болып, қашан келеді деп күтіп отырғанда, артық таза киімдерін қолтықтап бір киімді бүркеніп Айғаным келді. Айғанымға Жәкейдің тор жорғасын үйдің артындағы жинаулы өзінің ер тұрмандарын әкеліп, ерттеп беріп үшеуі атқа мініп алып, ешкімнің көзіне түспей, ауылдан шығып, «Шу-у» деп жөнелді. Бұлардың көріп тұрған аспандағы ай мен жұлдыз, жердегі шөптер: «Сапарларың қайырлы болсын, жолдарың болсын»—деп құттықтай қалды.

24 февраль.

VIII.

Жолаушылар аман-есен елдеріне бара тұрсын. Енді Жәкей ауылындағы қызықты естіңіз. Жәкей ертеңгіде намазға тұрғанда үйінде қызының жоқтығын көріп, түзге отыруға сыртқа шыққанда, үйінің сыртында жатқан қонақтарының хәм өзінің тор жорғасының жоқтығын көріп, қызының солармен қашып кеткенін анық білді. Бірақ Жәкей қарт ішінен: «Болар іс болған-ды. өзім осы Құбашқа қайдан бердім. обалына қалдым-ау деп жүр едім, теңін тауыпты, құдайым қайырлы қылсын»—деп ойлап, бөтен сөз айтып даурықпай, үйге кіріп қаталына да осы жайлы айтты. Жәкейдің тоқалы да

жуас адам болғандықтан, бөтен сөз айтып өршеленбеді. Сөйтсе де Жәкейдің басына оңай іс тумады. Әрі ойлап, бері ойлап елге хабар айтпаудың жөнін таба алмады. Ауылда ат жоқты сылтау қылып, ішінен: «Аналар ұзап кетсін деп ойлай, Шай суын ішіп болып, жылқы құлағасын барып, жайлаудағы елдерге хабар айтып, тағы бір кісіні тоғайдағы ишанға жіберді. Ишекен мұны есіткесін шыдай алмады. (Бұрын өзін-өзі қайрап жүрген). Кіші бесінде есітсе де, ауылының маңындағы барлық кісі қарасын ертіп алып, күн бата Жәкей аулына жетті. Келісімен бұрқан-талқан болып кейіп, түнделетін қос аттап бір ауылнай қол астының әр жеріне шақырта кісі жіберді. Шақыртқан жерінің атқа мінетін адамдарының жасы, қарты бірі қалмастан ишан шақыртты дегесін бәрі таң атқанша жиналып болды. Нүрекенге ала көзімен қарап жүрген тағы бір ишан келді. Жұрт жиналып болғасын ишан бастап мына сөзді айтты:

— И, жамағат, мынадай үлкен оқиға болып қалды. Біраз жылдан бері алдарыңызға тұрып, имам болып, намаздарыңызды оқып беріп, өлгендеріңіздің иманына қызмет етіп келем. Тағы мынадай ишан деген есімім де бар. Егер мен ырза болсын десеңіз, осында жиналған кісінің бірі қалмай барып, қайдан болса да қызды алып қайтсын. Ол—біреудің некелі әйелі. Оның некесін бастап айттырғанда өзім қиғанмын. Ол Нүрекен деген бет дуа қаққан онбас, оңбас!—деп жыламырап жіберді. Сол уақытта есіктің алдындағы кейбіреулер:

—Ай, жарықтық, мықтап кейіп отыр екен. Нүрекен оңбайды ғой,—деп тұрды. Сонда басқалар:

— Жарайды, сіздің айтқаныңыздан шықпайық,—деді. Ишан қасындағы бір ишанды көрсетіп:

— Мына хазіретпен екеуіміз бірге барамыз. Екеуіміздің өл деген жерімізге өліп, күй деген жерімізге күйесіңдер!—деді.

Басқалар да «Жарайды, жарайды» десіп, жабыла атқа мініп, тапқан қару-жарақтарын алып, тіпті біреуі найза, мылтықтан басқа үлкен әкесінен қалған қылыш пен сауытты да (темірден істелген соғыста киетін көйлек) алды. Осылай жүз қаралы кісі болып аттанып жөнелді. Бір күннен соң Құлтас ауылының отырған жеріне келсе, үркіп көшіп кеткен (өзі көшпелі ел ғой) екен. Көшкен ізімен тағы қуып кетті. Аттары болдырып, қу бозбалалар жолшыбай талай жарлының жалғыз атын тартып алып, талай қатын-бала жылатты. Екі күн

өтіп, үшінші күн қонып отырған жерінде қуып жетті. Олар да сақтанып, бас аяғын жинап көшіп бара жатыр екен. Бұлардың келе жатқанын көргесін қатын-бала мен көп адамдар жиналып қалды. Бұлар қарқындарымен келіп киіп, екі арада жарып жүріп ұрыс-қағыс болып, екі жақта да бірталай кісілер жаралы болып, соғыс қызып келе жатқанда, бір бүйірден ара бір топ кісі келіп, араға түсті, соғысты тоқтатты. Екі жақты бітірмекші болып, «Құлтас» жағын ат-тон айып, қырық жетінің малына ырза қылып, ана жағына қарап айтты:

Олар:

— Жок, Біздер қызды алмай ырза емеспіз, некесі қиылған біреудікі,—деді.

Мына жаққа келгесін Нүрекен:

— Жасындағы қиған неке неке болмайды. Өйткені қыз өзі есі кіргесін ырза болмаса, бөтен қалаған адаммен кете алады. Өздері ишан ғой, өскесін өз ризалығымен қидық деп ақтай алса, амалымыз бар ма?—деді.

Енді мына жаққа келгесін ишандар ойға қалды. Екі ишан кеңесіп, бізді құдай кешірсін, біз некесін қидық деп ант бермекші болды.

Екі ишан бір-екі софысына «Біздің жүрген жерімізден жүрсеңіз сіздерге оқа жоқ» деп зорлап куә қылып төртеуі ант беріп, қызды алып қайтуға барды. Ишанның бұйрығымен Айғанымның бір немере ағасы Айғанымды алып қайтуға үйге кірді. Ағасы келгесін Айғаным:

— Ойбай, ағске-ау, енді мен елге не бетіммен барам, мені екі өлтіргенше, бір өлтірсейші деп жыласа да, тасбауыр санырау ағасы естімеді, зорлап алып шықты. Үйден шығып бара жатқанда Нүрекен қоштасып, жылап қалды. Қуғыншылар үш күн далада жатып, тілектеріне жетіп, Айғанымды жылатып алып келді.

IX.

Айғаным ауылға келгесін күлген күнінен қайғылы күні көп болып, жұрттың бетіне тура қарай алмай, бұрынғыдай ойнап-күле алмай өні бұзылып жүдеп кетті. Күзге жақындағасын бір-екі ақсақал ертіп, Құбаш күйеу қайнына келіп, бірден өз үйіне баруды ар көріп, Жәкейдің бір ағайынының үйіне түсті. Сөзден сөз шығып отырып, Құбаш молда мынаны айтты:

— Оқыған пірінің фатихасын алмаған жақсы емес қой. Міне, Нүрекең қандай болды? Біздей жұрттың көбі біреудің қойын бағып, соқасында жүр. Біздің біреудің төрінде отырғанымыз, хазіреттің фатихасы ғой,—деп тағы бір жігітпен сөйлесіп отырып мынаны айтты:

— Мен оны хаді соғып аламын, хаді соқпай алмаймын,—деп.

Жігіт:

— Неге?—дегенде, Құбаш:

— Әззә ниету вәззә ни фәджли дү нүллә уаһиддин мин жү мә ми әтә джәл футін,—(зинақорлық жасайтын әйел және зинақорлық жасайтын ерлердің әрбіреуіне жүз хад (таяқ соғыңыз) деген, —деп соғып отырды.

— Ертеңіне әлгі он кісі ертіп Жәкей ауылына алып барып, құдаларды татуластырды. Бір үйіне қонақ қылды. Оның ертеңіне манағы жігіт барып, тысқа шақырып алып, Құбашпенен сырласты. Сонда жігіт Құбашқа:

— И, молдеке, не қылдың жолыға алдың ба? Шыбық соқтың ба?—деді.

— Бөтен ешкім көрсетпегесін түнде үйіне өзім барып едім, барғасын мықтап ұялды. Бөтен сөз айта алмады, тек ғафу өтінгеннен басқа, сосын мен де: «Ақталмай-ақ қой, тағдырда солай шығар деп кештім»,—деді.

Бір-екі-үш күн жатып құдалар малға келісіп қайтты. Қыстың басында малын әкеліп беріп, Айғанымды ұзатып алып та қайтты.

Айғаным да жатса, тұрса есіне Нүрекен түсіп, қайғырса да «Бәрі бір құдайым біздің қалағанымызды қылмады. Қайда жүрсем де өлгенге есеппін» деп ойлап бөтен сөз айтпай Құбашқа көніп кетті. Бірақ Құбаш үйіне барғанмен де екеуінің тұз-дәмі жараспады. Ит пен мысықтай болып күндері өтті. Әр уақыт Құбаш қоқақтап, «Қашқан жауға қатын ер» дегендей, сылтау табылса, аямай сабайтын болып жүрді. Қыстың аяқ кезінде жазға салым Құбаш бір нәрсені сылтау қылып, қамшыменен аямай сабап жатқанда, қамшының түпшесі Айғанымның көзіне тиіп, бір көзі шығып, содан соң көп ұзамай азырақ ауырып жатып, сол көзі шыққаннан бұл жалғанға қош айтысып, жаны қысылды...

ПЕРИЗАТ — РАМАЗАН

Қатынасушылар:

- Рамазан — кедей жігіті.
Перизат — Молдахмет байдың қызы.
Молдахмет — бай.
Сәйпен — Перизаттың ағасы.
Алтын — Молдахметтің әйелі.
Жарылғап — кедей шаруа.
Салиха — оның әйелі.
Мақыш — Рамазанның шешесі.
Степан — орыс шаруасы.
Мария — әйелі.
Жолман — кедей шаруа.
Қалман — кедей шаруа.
Дүйсен — кедей шаруа.
Әлібек — Перизаттың қайын атасы.
Толқын — кемпірі, қайын енесі.
Нұржан — олардың баласы, Перизаттың күйеуі.
Махамбет — туысқан ақсақал.
Ауылнай, милиционер, прокурор.

I шымылдық.

I көрініс

(Молдахметтің үйі, жазғы уақыт. Төрде сәнді жүк. Он жақта кемпір — шалдың төсегі. Жүктің сол жағында келіні — Салиханың төсегі — керауат, тұсында кілем. Түрулі шымылдық)

Махамбет — Күн кешке айналды, рұқсат болса, енді мен жүрейін, Кешкі салқынмен ауылға жетейін.

Молдахмет — Рұқсат алдадан, «Кел демек бар, кет демек жок» деген. Ал енді жүрем десең келген жұмысыңды айт. Жай келіп, сәлемдесіп, қонақ болып келудің де айыбы жок. Сонда да міндетімізден құтылайық, солай емес пе, құда?

Махамбет — Солай, солай. Келген жұмысты сұрауыңыз әбден мақұл. Келдік, сәлемдестік, амандықты білдік, қонақ болдық (Дауысын өзгертіп) Құда-құдағайыңның

- айтып жіберген сәлемі бар. Оны өздеріңіз де түсінесіз шығар. Заман болса заман. Жылдамырақ бас қусырғанын жақсы көреді. Осы күні комсомол дей ме, кит етсе пәле болды ғой. Газитке жазады, арыз береді. Заман бұзылды ғой. Құдаңның өзі аңқау, бұрынғының адамы ғой. Әркім әрнемені айтса, Алдияршылап келінімнен айрылып, басым бәлеге қала ма деп қорқа береді.
- Молдахмет — Ол, ырас, заман бұзылды ғой (көтеріңкі дауыспен).
Пой! Баяғы Мекалай кезіндегі заман-ай! Жарастығымен құда түсіп, той қылып, қалың малды матап беріп, жарастығымен қыз ұзатып, келін түсіріп / аз тоқтап, ойлап отырсаң, о да бір қызық дәурен екен-ау! Бүгінде заман бұзылды ғой. Өзіңнен өзің жасырынып қызығыңды қызықтай алмай, жасырынасың да жүресің, бай деп тағы мазаңды алады.
- Сәйпен — Ой, қойшы, тап баяғы, тап баяғы заманым болмады демесең, әліде қазақтың қазақшылығы бар ғой. Сәбеттің айтқанын кім істеп отыр? Қалың малды жоямыз дегенмен жоя алды ма? Бұзылған коменіс, кәмсомол, мұғалім құсаған жалаңаяқтар болмаса, іретін тауып жақындаса білсең, іс басындағы адамзаттардың да қазақшылығы барлары бар. Қанша айтсаң да әңгіме малда ғой.
- Махамбет — (күліп) Ырас, әңгіме малда. Солардың өзі де байларды жамандап отырып, алдымен байға түседі, бергенді жек көрмейді.
- Молдахмет — Ырас, ырас, баяғы да болыс та болдык. Елді бір шыбықпен айдап, дегеніміз де болды. Шүкір, бұ күнде де өзіміз болыс болмағанмен, айтқанымыз болады, қалаған кісімізді болыс қоямыз. Сайлауды өз қолымыздан өткіземіз.

II көрініс

(Есіктен Жарылғап кіреді. Үстінде жұмыс киімі, иығында шалғы орақ, бір қолында қайрақ, басқа құрал салған дорба мен торсығы бар, шалғы орақты босағаға сүйеп, дорба мен торсықты жерге тастай береді)

Алтын — Ойбай-ау, торсықты жерге тастамасайшы, шіріп қалады ғой, жоғары іліпкой, кеуіп тұрсын.

Жарылғап — (тындамай отыра кетеді) Ұуо! Шөлдеп барам, сусын берші, таңдайым жабысып қалды.

Моллахмет — Неғып ерте қайттың? Сыртқы өзекті шақып болдың ба?

Жарылғап — (көңілсіз) Жок, болғаным жок. Қүн мықты ыссы болды, сусынды аз беріп, өзім шөлден өліп қала жаздадым.

Молдахмет — Кемпір, бер, бер. Қүн ыссы болғаны ырас, мен үйде отырып, ерте қайтатынын білдім.

Сәйпен — (көлбеп жатып) Сусын деген сылтау ғой. Өзім ерініп ерте қайттым десейші. Осы заманда малай ерке болып кетті ғой.

Жарылғап — Малай болғанымен мұндағы кісінің тастай алмай жүрген жаны бар деймісін (қатты). Осы құдайдың шыжып тұрған күнінде өзін барып жұмыс істеп қарашы, бір сағат төзер ме екенсін.

Алтын — (Орнынан тұрып жатып) Қой, бөтен сөзді қойыңдар. Мен сусын берейін. (Молдахметке қарап) Қонағыңның асығып отырғанын білемісін, жолынан қалдырмай, жұмысын бітір.

Махамбет — Ол ырас, жол ақы-жүру. (Алтын Жарылғапқа сусын құйып береді. Жарылғап алып ішіп, қағып салып, бір күрсініп, аяқты итере тастап, маңдайының терін сүртіп, жантаяды)

Молдахмет — (қонаққа қарап) Біздің бөтен сөзіміз жоқ. Біз екі айту дегенді білмейміз. Құданың өзі дайын болса, біз дайын.

- Махамбет — Айтылған 2000 сомның бір мыңын алып келдім. Бір мыңын күйеу балаң өзі келгенде ала келеді. Базарға мал айдатып жіберді. Қалаулы екі атыңызды, құдағайдың өзі баласын апарып салғанда мініп қайтады. Біздің де дайын болмайтын ештеңеміз жоқ. Айттым ғой, құдаң асығып отыр деп.
- Молдахмет — Жарайды, олай болса, сөз біреу, келсін де адамын алсын. Біз де баламызды құтты жеріне қондырғанды жақсы көреміз.
- Махамбет — Мына ақшанды берейін (Қалтасынан ақ қағазға орап, жіппен байланған ақшаны шығарып жатып) Санап алыңыз қата болмасын.
- Молдахмет — Сәйпен, сен санап алшы «Алтын тапсаң санап ал» деген. (Сәйпен тұрып келіп, Махамбеттің қасына отырады. Молдахмет, Алтындар мойнын созып созып қарап отырады).
- Махамбет — (Санап Сәйпенге беріп жатып) Мынау бір шербондықтар, мынау 3 шербондықтар, мыналары он шербондықтар (Сәйпен бөлек, бөлек санап қойып отырады)
- Жарылғап — (өзінен өзі) Перизат байғұстың жылай-жылай сатылып кеткені дағы. Байдың ісі пәрменмен, жоқтың ісі дәрменмен. Рамазан бейшара қайтер екен? (Сәйпен ақшаны уыстап әкесі Молдахметке береді)
- Молдахмет — (Ақшаны қолына алып жатып) Кемпір, біреу-міреу келмесін, есіктен қарашы, сонсын менің ақша салатын қалтамды алып бер.
- Алтын — (Шапшаң басып, есіктен қарап келіп) Ай, құдай-ау, кім келуші еді. Жоқ жерде сактық ойлайсың-ау! (Ұзын бауы бар, ақ қалтаны алып береді).

- Молдахмет — (Акшаны калтаға салып жатып) Сонда да «сактыкта қорлық жоқ» деген, (калтаның бауын мойнына іліп, көйлегінің омырауынан ішіне салып жібереді).
- Махамбет — Ал, енді қашан келсін дейсіз, әйтеуір жұмыстың тез-тезі жақсы.
- Молдахмет — Алдымызлағы сәтке жұмаға келсін. Біз дайынбыз, кемпір, солай ма? Бірақ күйеу бала қасына бір кісіден артық кісі ерітпесін. Заман жаман бір күнде жөнелтерміз.
- Алтын. — Болса, болсын, қайтейін, баяғыдай отыз күн ойын, қырық күн тойын қылып, ырғап-жырғап жөнелтетін қарағым еді, әйтеуір құйкалап бере салмақсындар ғой, қайтейін, заман солай болғасын.
- Махамбет — Сол сөз, сөз ғой, енді мен жүрейін. (тұрып киінеді)
- Молдахмет — Құда-құдағиға сәлем айт. Сәйпен, тұр. Қонақтың атын ұстап, әзірле! Күн де кешке айналды.
- Махамбет — Қош, болыңыз! (Жарылғаптан басқасы шығады).

III көрініс

(Аздан соң Перизат пен Салиха кіреді. Жарылғап жантайып жатады).

- Перизат — (Крауэтқа отырып) Ана Көбекең үйіне келген қонақтардың ішіндегі әнеугі мелеетсе шығар деймін) (бетін шымшып) маған қарай қолын бұлғайды, ұялғанымды қайтейін! (Күледі)
- Салиха — (Төрдін алдындағы көрпелерді жинап жүріп) Ойбай-ау, ол шірікке қыз не керек, сондай ұятсыз кісіні көрсем көзім шықсын.

- Перизат — Жеңеше, әлгі қонақ неге келген екен, білдің бе?
- Салиха — Жоқ, мал сауысып жүріп әңгімелерін ести алғаным жоқ, мына Жарылғап билетін шығар, неғып жатыр байғұс. Ұйықтап жатыр ма? Шаршап қалған ғой, (қасына келіп жүресінен отырып Жарылғапты қолымен түртіп) Әй, Жарылғап, әлгі құда неге келген екен?
- Жарылғап — (Жатқан күйі) ой, құдасы құрсыншы, қай бір жақсылыққа келді дейсің?
- Салиха — Е, немене айтшы Ой, құрғыр, бәлденбей айтшы!
- Жарылғап — (басын көтеріп) жесірімді бер деп келіпті. Ақша әкеліпті. Оның несін сұрайсың?
- Салиха — Қанша ақша әкеліпті,— қашан беретін болыпты?
- Жарылғап — Бір мың сомды жаңа ғана санап берді. (Перизатқа қарап) Ай, қарағым-ай, енді 4-5 күнде кетесің-ау?! (басын шайқап)
- Перизат — 4-5 күнде ұзататын болды ма? Рас па?
- Жарылғап — Алдымыздағы жұмаға беретін болды ғой.
- Перизат — (орнынан ұшып тұрып) Сорым қайнаған екен ғой, бақытым ашылмаған екен ғой, (жылап) ең болмаса Рамазанды бір көрмей кетем бе? Қарашығым, жалғызым, Рамазан, Рамазан!
(қайта отыра кетеді).
- Салиха — (өзінен өзі) Ей, құдайдың күдіреті не мырзалар не төрелер, не байдың балалары тұрғанда бір малаймен әуре қылып қойғаны.
- Жарылғап — Қарағым, жылама, әкеннің бай деп берген жері ғой, Рамазан бейшара мұны естімей қалады ғой, болмаса ұшса да келер еді.

- Салиха — Сен соған хабар берсейші.
- Перизат — Айналайын ағеке-ау, сүйтсейші, хабар берсейші.
- Жарылғап — Түнде оралып келетін жер болса барар едім, күндіз жібермейді ғой.
- Салиха — Өтірік айтсаң да бір ретін тапсайшы, ен болмаса көрісіп қалсын.
- Перизат — Өлгенде де осы жақсылығыңды ұмытпаймын, қабар бер, енді сен бізге жәрдем бермегенде кім жәрдем қылады. Сенен жасыратын сыр да жоқ.
- Жарылғап — (қатты) жақсы олай болса, ертең қалай да болса барып хабар берейін, бай көп болса, шығарып жіберер. Рамазан да өзімдей жалшы, қара табан еді, сауабы тиер. (Есіктен Молдахмет, Сәйпен, Алтын кіреді, отырады).
- Молдахмет — отырып жатып/ Сәйпен, әлгі мелетсе не дейді?
- Сәйпен — Болыстарға мына үшінші ауылға барғанша бір ат керек дейді, түнделетіп, сал қынмен жүреміз, жылдам тап дейді, жылқы да өріске шығып кеткен еді.
- Молдахмет — (Жарылғапқа) жылқы өріске шығып кетсе, Жарылғап, сен атыңды берсең қайтеді? Пішенге ертең түйемен барарсын.
- Жарылғап — (төмен қарап) жоқ бере алмаймын,
- Сәйпен — Е, несі кететін еді, ертең кешке қайтып келеді, оны сеп-семіз қылып қайтесің.
- Жарылғап — (қаттырақ) Осы сендердің көретіндерін менің жалғыз атым ба? Екі жүз жылқыларың көрінбейді, алдыр жылқышыға, болмаса арқандағы торы жорғанды бер. Сенің пішеніңе мініп жүргенім аз ба?

- Молдахмет — Жарылғап сен ендігәрі үйтіп біздің жылқымызды санауынды қой, бер деген соң бере ғой, бір күнге көтені түспес.
- Жарылғап — Жок, бере алмаймын, жаңа пішеннен келіп суытып қойдым, ертең мына ауылда батырактардың жиналысы болады екен, соған барам.
- Молдахмет — Мынау иттің баласы «батырақ» деген тағы бір сұмдықты шығарды. (Сәйпенге) бұны қой жылқыдан бір ат алдырып бер.
- Сәйпен — Айттым ғой, биыл малай құтырып кетті деп (Салихаға) бар, жылқышыға айт ана көк дөненді әкеліп берсін де, (Салиха шығып кетеді).
- Молдахмет — (Сәйпенге) мынау үйде түсіп отырған болыстар болса, барып қастарында отыр, әңгімелерін есті. Ондайға тіпті үйірілігің жоқ. Заман сендердікі, бауырына тартып алып кетсең қайтеді, олар әр уақытта керек болады.
- Сәйпен — Барам ғой жаңа қонақ жөнелтіп әнемінемен қол тиді ме? (шығып кетеді, Молдахмет жантайып жатады, Алтын жүн түтеді).
- Салиха — (қайта кіріп Перизатқа сыбырлап) Еркем шүйінші! Рамазан келді, түсіп жатыр. (Жарылғап орақ алып шындайды).
- Перизат — (Рас па? Құдай берер. (Қолында камшы, үстінде кара-дүрсін жаман киімі, есіктен Рамазан кіреді).
- Рамазан — Ассалаумағалайкум! (Жарылғап Перизатқа жалт қарайды).
- Молдахмет — (Жатқан күйі басын бұрып) Рамазан бысың? Жоғары шық. Аман ба? (Рамазан төрге таман отырады).

- Рамазан — Шүкір, өздеріңіз де, үй іші, мал-жан аман ба? Күйлі қуатты жақсысыз ба? (Перизатка) Аман сау отырсыз ба?
- Жарылғап — (орағын шыңдаған күйі) Е, Рамазан, аман сау ма?
- Молдахмет — Рамазан, сен бізді ұмытып, орыс поселкісіне ауып кеттің-ау, үйреніскен бала едің, өзімізге қайта жүрсең қайтеді? Әлде орыстың нанынан шыға алмайсың ба?
- Жарылғап — Е, әйтеуір күнелтудің қамы дағы, бізге қай жерден мал, кәсіп табылса, сонда істей береміз.
(Салиха төсегіндегі құндақтаулы баласын азырақ көтеріп, жұбатқан болып, қайтадан төсек үстіне қойып, шығып кетеді).
- Перизат — Рамазан, шешеннің дені сау ма?
- Рамазан — Шүкір сау, сәлем айтып жатыр.
- Алтын — Ол кемпірге не жуысын? Ол тегіндікпен өлмейтін кемпір ғой.
- Молдахмет — Сен орыстың малын бағуды қой, өз қасыма көшіп кел, қанша айтқанымен қазак іші жақсы болар.
- Рамазан — Күзге қарсы, пастөктің сүрегі біткен соң, келсек келерміз.
- Жарылғап — (өзінен өзі шетке қарап) Саған адам жолаар ма? Қолыңдағы жалшыны әбден қарық қылып-ақ отырсын! Кісінің өз атын өзіне билеткің келмейді.
- Салиха — (үйге кіріп) Ата, сізді, енеммен екеуіңізді, би қонақтарына мал сойған екен. солармен бірге ет жесін дейді. (Перизаттың қасына керуетке отырады).

Молдахмет — (басын көтеріп). Олай болса барайық, кемпір сен де барасың ба? (киімін жамылып кетіп баратып) Қелін, сиырлар жұрттың пішеніне кетпесін, малшыларға айтып қой, Жарылғап, сен де пішеннен басқаны білмеймін демей, үйге келгенде малға да көз салып қой, қойлар дұрыс үйірілді ме екен, түйелер шөгерілді ме екен? (шығып кетеді).

Жарылғап — Жұмыс қылып шаршап келгенде тыным берер деймісің? (орағын жоғары сүйеп, белін ұстап, күрсініп, шығады, оның соңынан Алтын да шығады).

Салиха — (есікке бір қарап қойып, күліп) Рамазан, жақсы келдің, еркем келмейді-ау деп қайғырып отыр еді. Ал екеуін сөйлесе бер, мен сыртқа шыға тұрайын, бөтен кісі келмесін қарап тұрайын (шығып кетеді).

Рамазан — (орнынан тұрып Перизатқа қарап жүріп) Қалқам-ай, көргенше асық болдым ғой, (құшағын жайып қасына барып) келші мауқымды басып бір сүйейін! (екеуі сүйіседі).

Перизат — (Құшақтап тұрып жылап) Рамазан, мен қор болдым жалғызым, ендігі күнім қараң, мен қайтейін?

Рамазан — (Құшағын айырып, шошып) Е, неге, не болды?

Перизат — (Енді бес күнде мені ұзататын болды.

Рамазан — Перінің қызы, үрдің қызы сияқты Перизат сынды қалқам-ай, іс жаманға айналған екен ғой. (дауысын өзгертіп) енді қайттік, анда-санда келіп көріп тұратын кез де бізге енді жоқ екен ғой, (аз тоқтап, жыламысырап, қайта құшақтап) Қалқам, жалғызым, енді маған қайт дейсің!?

- Перизат — (жылап, жалынған сиякты) Енді мен баска есепті білмеймін, мен сенен қалмаймын, бөтен есікке барып қор болғанша, сенімен бірге қол ұстасып жүріп өлгенім артық, құдай мені саған асық қылды.
- Рамазан — Мен сені жек көрем бе екен? Мен де сенімен бірге өлсем арманым жоқ» деп жүрген кісімін, қайтейін амал қанша?
- Перизат — Мені, сен ал!
- Рамазан — (Төмен қарап салқын дауыспен) Ай, қалқам-ай, сен елдегі бір сұлу, Молдахмет байдың қызы менің маңдайыма сыяма! Мен бір жалшы. Әкең бай, тегіндікпен маған сені бере ме, екеуіміз қосылғанмен бізді қосылдырмас, бұл бір асуы жоқ асқар тау сиякты ғой. Білмеймін, қиын ғой.
- Перизат — Жоқ, Рамазан, кедей де болсаң байдан артықсың, жалшы да болсаң төреден артықсың маған. Бүгінде әйелге еркіндік деп жұрттың қызының бәрі де қашып кетіп жатыр ғой, бірге кетсек не қорқатыны бар. Әрі өзін орыс ішінде болсаң бәрінен де жақсы емес пе?
- Салиха — (Есіктен кіріп, күліп) Е, неғылдыңыз, сөздеріңді бір жерге қойдыңдар ма, уәдені қаншаға байладыңдар?
- Рамазан — Мен әлі тәуекел ете алмай тұрмын, Елдегі болыс мелетсе бәрі де Молдахметтен шықпайды, кім біледі, қаладағы әкімдерді де, бәлкі өзіне қаратар, ең аяғы, іс жаманға айналса, менде жүріп тұратын күш жоқ.
- Перизат — Мен саған қосылмаған, сенімен қашып кетпеген күнде, маған сенің қайғыңнан басқа тағы бір, жаман қайғы бар.

- Рамазан — Ол не қайғы?
- Салиха — Рамазан, сен тәуекел ет, сенің қай бір жылқыңды шауып алар дейсің? Ұлы сөзде ұят жоқ, еркемде сенің алты айлық балаң бар, бәрінен де оған обал болды ғой.
- Рамазан — Салиха жеңгей, сен де тәуекел дейсің ғой, (қаттырақ) олай болса, нар тәуекел мен бел байладым, енді сенің жолыңда өлімге де басымды байлағаным. (Перизат Рамазанды құшақтап жылап жібереді).
- Салиха — Ойбай-ау, сөздеріңді жылдам бітір, қашан кетесіңдер, оны да шешу керек, ана үйдегілер келіп қалар! (есіктен қарайды).
- Жарылғап — (Есіктен кіріп). Кәне, сөзді бір жерге қойдыңдар ма? Жаңа (күліп) маған шақырып кел деп екеуі көрдей қысты ғой.
- Рамазан — Сөзді байлады, бірақ қашан қалай кетерімізді білмей тұрмыз, енді оның ақылын сен тап!
- Жарылғап — Тап қазір інірде, ақ пен қызылдың арасында ал да жөнел. Үйде кісі де жоқ. Мұндай реті келе бермес, уақыт аз қалды. Біреуің менің атымды мін, екеуіңе немеуіріңге басымен бергенім. Әйтеуір жылқы баласына жеткізсе маған сәлем берме. Жалғыз басым атсыз-ақ күнелтермін. Ымырт жабылып қараңғы да болып қалды.
- Салиха — Дұрыс, міне жігіт!
- Рамазан — Дұрыс, Жарылғап, ризамын, осы жақсылығыңды бір қайтарармын.

- Жарылғап — Олай болса, енді не тұрыс бар? Әзірлендер! Перизат, сен киім жамылып, сайға түсс бер, Рамазан соңынан өз атына мініп, менің атымды жетелеп барсын, Салиха, балаңды емізіп ұйықтап қал. (Перизат киініп сыртынан бір шапан бүркенеді).
- Перизат — Қош, женеше, қош алтын босағам!
- Салиха — Қош еркем, жолың болсын! (Перизат шығады, Салиха, баласын емізген болып жатып қалады).
- Рамазан — Қош, жеңгей, ойнап күле жолығайық. (Жарылғаппен екеуі, шығады, сакна біраз бос тұрады).
(Есіктен Молдахмет, Алтын, Сәйпен кіреді).

- Молдахмет — (отырып) Әлгі Рамазан қайда кеткен? Күзге қарай жалдасак тәуір болар еді.
- Алтын — Қойшы соның өзін, жаратпаймын, бозбалалық ойында бар ма ау өзінің? Әлгіде амандасқаным да жоқ. (Аз тұрып)!. Келіңау, нағып жатырсың? әлгі Перизат қайда жүр түн болғанда?
(ұйықтаған кісі болып қасынып) Мынау үйлерде жүрген шығар. Мына баланы емізем деп, ұйықтап кетіппін ғой.

II ШЫМЫЛДЫҚ

I көрініс

- Жарылғап — (Есіктен жүгіріп кіріп сасып). Ойбай, белдеудегі атым жоқ, әлгі млетсе алған жоқ па екен?
- Молдахмет — Не дейді, ұры алып кетпесін, әлгі Рамазан қайда жүр?
- Сәйпен — Әлгі бір кезде бір ат жетектеген сайға қарап кетіп баратыр деп еді, сол болмағай еді, сенде алмағы бар ма еді, тынды лауға бермейтін немесің ғой.

- Жарылғап — Менде несі бар болушы еді? Ойбай, жазған басым-ай! (шығып кетеді).
- Алтын — Осылар не деп отыр. Келін, баршы әлгі бір қызды шақырып келші шапшан, бір сұмдық болмағай еді? (Салиха жылдам шығып кетеді).
- Сәйпен — Әлгі бишараның атын айтсайшы?
- Молдахмет — Ол атпен кетсе болар еді (айқайлап) Келін, а келін, қайда жүрсіндер?
- Салиха — (жүгіріп кіріп) Бұл үйлерде жоқ, әлгі бір кезде біреу бүркеніп сайға қарай бара жатыр еді дейді.
- Моллахмет — Ә... Сұмдық болды, маскара болдық, әлгі итпен қашып кетпегей еді? Сәйпен, жүгір, атқа мін, тағы бөтен кісілерді атқа мінгізіп сайдың бойын айнала қаратындар! (Сәйпен жүгіріп кетеді, Молдахмет тұрып қалады).
- Алтын — Ойбай-ай! Маскара болдық-ау, айттым ғой, сол екеуін қашаннан, жаратпайтын едім, ақыры ойлағаным болды! (жүгіріп шығады).
- Жарылғап — (жүгіріп кіріп) Ойбай, байеке! Енді қайтем құдайдың жалғыз атты да көпсінгені ме? Айнала жүгіріп қарадым, сай бойына да бардым, зым-зия жоқ.
- Молдахмет — Ой атқан, атына неге не болмадың? Сенің атың емес, сұмдықтың үлкені болды, қызымызды алып кетті! Қап, құдай-ай, аруағымыздың кішірегені ме? Жүгір сен, болысты шақырып кел!
- Жарылғап — Бәрін де шақырайын ба?
- Молдахмет — Болыстың өзіне ғана сыбырлап айт, қалғандарына естірмей. (жүгіріп кетеді).
- Сәйпен — (асығып кіріп) Ой, құрсын жоқ, қыз да, Рамазан да жоқ, тастай қараңғы ауылда қууға жарайтын қолда ат та жоқ!

II көрініс

(Есіктен Степан, Мәрия кіреді).

- Степан — Аман, тамыр!
- Мәрия — Міне теперь весело!
- Мақыш — Қарақтарым, амансыңдар ма?
Жоғары шығыңдар. Сен тақ болмаса отырмайсың ғой (астына кішкене қол сандық әкеліп береді, Степан отырады).
- Мәрия — (Перизаттың қасына келіп). Баранчук жақсы. Давай, баранчук, маған қолын соғады! (Перизат оны есітіп ескермейді).
- Мақыш — Келінжан, қарағым, Жолжанды бере ғой көтергісі келіп, сұрап тұр ғой. Өзі жас баланы жақсы көреді, баласы жоқ қой, бере ғой.
(Перизат баланы береді, Мәрия алады).
- Мәрия — (Баланы көтеріп, сергітіп, аяғымен билеген-сымақ жүріп). Ах, мальчишка, Мальчишка. Ах, ладушки-ладушки!
- Степан — Шеше, сенікі келін бар, баранчук бар, сенікі жақсы да.
- Мақыш — Қарағым, жақсы ғой, келін де жақсы, бала да жақсы құдайға шүкір.
- Степан — Сенікі мальчик қазір 6—7 жас өтеді, школаға барады, оқиды, пионер болады, комсомол болады, коммунист болады, сонсын үлкен комиссар болады. (күледі, басқалары да күледі, Мәрия баланы Перизатқа береді, оны жатқызады).
- Мақыш — Не болса, ол болсын, әйтеуір тірі болсын. Тірі болса әжесіне сол болады. Бәрінен де амандықты айтсайшы. (Степанға) қарағым-ау, мен әлі қорқа берем, ана байлар бізге ештеңе етпес пе екен?!

- Степан — Жок, шеше! Қорықпа, қазір де Совет жарлы кісіге помогать етеді. Олар біздің поселкеге келе алмайды. Келсе біздікі, орыстікі оларға (жұмырығын түйіп) маклушка силайды. (Бәрі күледі). Сен қорықпа, пеш басында спить жасай бер, келін, Рамазан работ жасайды (тағы барлығы күледі).
- Мақыш — Степан-ау, орыс та болсаң өркенің өсін, құдай қуантсын.
- Степан — Жолман, айда! Домбыра ойна, өлең айта бер (өзі шылым орап тартады. Қолымен темекі алып насыбай етіп атады, Рамазан шылым тартады, Жолман домбыра тартады әрі-бері күй тартып отырады.)
- Мәрия — (Перизатқа). Ай, маржа, танцевать жаса айда!
- Перизат — Маржасы несі! Не дейді?
- Рамазан — (күліт) Биле дейді.
- Перизат — Мен білмеймін ғой.
- Жолман — Әуелі сен тансовать жаса! (басқалары күледі).
- Степан — Айда-айда! (Мәрия азырақ билейді).
- Мәрия — Қазактікі, балалайкі білмейді (қояды).
- Қалман — Жолман, ән салшы, ән салғаныңды жақсы көріп тұр ғой (Жолман бір-екі ауыз ән салады).
- Степан — (Жолман ән салып болған соң) Мәрия, дамой!
- Рамазан — Степан неге келдің?
- Степан — Так, гуляем! Завтра біздікі ат алып қал. Работаға барамыз.

- Мәрия — Рамазан, сенікі маржа бізге зачем келмейді? (Перизаттың қасына барып). Біздікі үй кел арбуз ашап; хлеб ашап, молоко шай (күліп) шошқа ет жоқ! (Бәрі де күліседі).
- Мақыш — Е...барады ғой, қарағым, ертең барар. (Құшақтасып Степан мен Мәрия кетеді).
- Рамазан — Перижан, төсек салшы жатайық.
- Перизат — Әлден бе? Әжең ұйықтасын, сосын жатармыз, үлкен кісінің көзінше ұялмайтыпың не?
- Рамазан — (орнынан тұрып, Перизаттың қасына барып). Қалқам-ау, сен дегенде менен ұят қашып кетеді, сенің қасыңда жатуға тоярмын ба? Көптен алаң болып түнде дұрыс ұйықтай алмай жүрмін. Бүгін бір тыныш ұйықтағым келіп отыр. Жаным, сен осы қорқуынды қойшы, өмірімізше қорқумен өтеміз бе? Қорқамыз деп үйден шықпай төсек-орынды әкеле алмадық, ертең базарға барып келмесем болмас.
- Перизат — Төсексіз өтсем де әзір сені үйден шығармаймын.
- Рамазан — Перизат, маған төсек-орын тауып бере алмадың деп ренжімесен болғаны, сонау жұрттан ұят қой.
- Перизат — Ренжіп, сенің кедейлігіңді білмей келді деймісің? Әуелі өзіміз аман-есен құтылып алайық, сосын көрерміз,—ден сау болса төсек те, киім де табылар!
- Рамазан — Енді құтылмаған неміз бар. Айырам деген кісі оңбас, Екеуімзді тек бауыры суық, қара жер айырар қалқам! (барып екеуі құшақтасып тұрады, есік ашылған дыбыстан сескеніп, айрылады).

- Мақыш — (Есіктен сасынқырап кіріп).
Бір екі кісі түсіп жатыр. Біреуі ат үстінде қалды. «Рамазан үйде ме дейді?» Кімсің деп едім, айтпайды. Түсіп жатқанның мылтығы бар ма деймін. (Шошып кетеді).
- Рамазан — Түн ішінде не қылып жүрген кісілер екен?
- Перизат — Бір маскара болмағай еді!
- Рамазан — Сен туралы болмас, басқа шығар!
- Мақыш — Құдай-ай, сақтай гөр тағы! Әлгілер де үйлеріне қайтып кетіп еді?
- Рамазан — Мелетсе келіп тартып әкетер деймісің. көп болса жауап алар, яки басқа жөнмен жүрген шығар. Қорықпаңыз.

III көрініс

(Шымылдық ашылғанда Мақыш жалғыз күңіреніп бір ескі киімді жамап отырады, күрсінеді, сыртқа шығып кіреді, тағы орнына отырады).

- Мақыш — (Өзі). Құдай-ай, қарақтарымнан бүгін де хабар болмады-ау, дүниеде мендей қасқа болған кісі бар ма екен? Не жазығым бар, бір үйде жалғыз өзімді күңіrentкендей. Мені неге алмайсың! (жылайды).
- Қалман — (Есіктен кіріп). Шеше. күйің қалай?
- Мақыш — Мен сорлыдан не күй сұрайсың? Әйтеуір шықпаған жан, отырмын (күрсінеді).
- Қалман — Бөтен кісі келген жоқ па?
- Мақыш — Келген жоқ, өзің не есітіп білдің?
- Қалман — Мен де бөтен еш нәрсе естігенім жоқ. Жаңа малдан келіп, шәй іштім де, кіріп шығайын деп келгенім еді, қанша күн кідіретін өзі білсін, бұдан босанады ғой. Біздің орыстар Молдахмет байдың өзі мелетсесімен қаралаймыз деп губернеге қағаз жіберіпті.

- Мақыш — Қарағым-ау, ол не қағаз?
- Қалман — Осы бүкіл поселканың атынан піриговор жасап Рамазанды ақтап, ана байларды қаралап жазған қағаз ол. Қағаз уезге жіберсе, байлар тағы ретін табар деп, тіке губернеге ондағы прокорерге жіберіпті, тағы да Степан бас болып 50 сом жәрдем жинап Рамазандарға жіберіпті.
- Мақыш — Ой, көп жасағыр-ай, орыс та болса тәңірі жарылқасын арты не болып кетеді. Басқаларды қаралаймын демей-ақ, қарактарымды босата алса да болар еді.
- Қалман — Ой, шеше, сен қорықпа! Біздің орыстарды, аты орыс демесен, істеп жатқан жәрдемі есепсіз. Енді үйге барайын, атым да байлаулы түр еді. (жүре бастады).
- Мақыш — Қарағым, қудай қуантсын, өркенің өссін! (Қалман шығады).
(Азырақтан соң, қолтығында жарты көмеші бар есіктен Мәрия кіреді).
- Мәрия — Аман, бабушка!
- Мақыш — Өзінде, қарағым есен бе?
- Мәрия — Бабушка, сенікі күрсақ пропал ма? (көмеш береді).
- Мақыш — (Көмешті алып) Қарағым көп жаса, ұл тап! Сенің байың Степан жақсы, Сен де жақсы! Біздің Рамазанға ақша жинап жіберіпті, үйде жатып естіп жатырмын, көп жасасын, өркенің өссін. (басын шұлғып) Спасибо!
- Мақыш — Степан не айтады? Біздің Рамазандардан хабар білмей ме?
- Мәрия — Бабушка, сен қорықпа! Сенікі бала келеді.
(есікке карап жүреді).
- Мақыш — Қарағым, қудай қуантсын!
(Мәрия кетеді).

Мақыш — Жалғыз өзі шұқынып жүріп, күрсініп қойып) қайдан білейін, не болатынын? Әйтеуір бәрі де жақсы сөйлейді. «Жақсы лепес, жарты ырыс»—деп мені жұбатайын дейтінін, болмаса шын солай болатынын? (былай-былай жүріп төсегін салады). Түннің де біраз уақыты болады, бүгін көзім тартып еді, бір хабар бола ма деп едім, енді болмағаны жатайын. (күржиіп жатады, қайта тұрып барып, есікті жауып, шамды сөндіріп жатады).

(Азырақ сахна іші күнгірттеніп тұрады, сырттан ит үрген дауыс естіледі, Мақыш басын көтеріп ит даусын тындап: «Ә, құдай» деп, шамды жағып есікке қарап жүгіреді. Есікті ашып сыртқа қарайшыға бергенде, сырттан: «Шеше, шүйінші!» — деген дауыс шығады.

Мақыш — Қалағаныңды ал, қарағым, қай баласың?
(Үйге Жарылғап кіреді).

Жарылғап — Шеше, мен Жарылғап (отыра бастайды).

Мақыш — Қарағым, Жарылғапжанбысың, айта бер!

Жарылғап — Балаларың аман—есен келе жатыр!

Мақыш — Рас па? Бүгін келе ме?

Жарылғап — Рас, қазір келеді, келіп те қалған шығар.

Мақыш — Ой, құдай қуантсын, қарақтарымды да көретін күн бар екен! Қарағым-ау, шүйіншіге не берейін?

(барып жаман сандықты ашады).

Жарылғап — Шеше, ештеңе бермей-ақ қой! Тек қуантайын деп озып келдім.

Мақыш — (бір дүзік береді). Қарағым, өркенің өссін, ала бер шешеннің бергенін. (Сырттан ит үрген дауыс шығады) Солар ма екен?

Жарылғап — Солар шығар. (Мақыш жүгіріп шығып, қайта кіреді)

Мақыш — Солар шығар, ит қыр жаққа қарап үріп кетті. Қап, Қалмандар есітпей қалды-ау, жатып қалды ма екен?

Иттің дауысын естіп, келмес дейсің бе?

IV көрініс

Есіктен Рамазан мен баласын көтеріп Перизат кіреді).

Мақыш жүгіріп барып, Рамазанды құшақтап, дауыстап жылайды).

Тар құрсағымды кеңіткен

Тас емшегімді жібіткен»

Тұлабойым тұңғышым!...

Рамазан — Әжеке, жылама!

Жарылғап — Ой, шеше, сен өз балаңа бұрып кеттің ғой, мен кішкене баласын көргенде, жылар деп отыр едім (күледі).

Мақыш — Қорыққан да бір қуанған да бір деген көңілі құрғыр шыдамай кетті. (Перизатқа бұрылып) Менің Жолжаным қайда? (Құндақтаулы баланы алып) Қарашығым, жұлыным (шөпілдетіп қайта-қайта сүйеді). Әкесін іздеп, барып алып келген қарашығымнан айналайын, келін жан, қарағым, сенің де денің сау ма? Әйел де болсаң, еркекке бергісіз ерлік істедің. Саған екі дүниеде де ризамын!

Перизат — Өзіңіз де саусыз ба? Балаң үлкен жігіт болды, әкесін іздеп әкелді.

Рамазан — Әже, денің сау ма? Жүдеп қалған жоқ-сың ба?

- Мақыш — Сендердің қайғың болмаса, маған басқа не болсын? (Есіктен бірінен соң бірі жүгіріп Қалман, Жолман, Дүйсендер кіреді).
- Қалман — (Кірген бойға). О, келіп те қалғанбысындар?
- Дүйсен — Е, аман-есен келдіңдер ме?
- Мақыш — Қарақтарым келіп, мәз болып жатырмын.
- Жолман — Қап, шешемнен шүйінші де алмай қалдық-ау.
- Қалман — Аман келсеңдер болғаны. (Мына жағына қарап) Мынау Жарылғап па, аманбысың? Сен қайдан келіп қалдың?
- Жарылғап — Өздерің де амансындар?
- Мақыш — Сендерден бұрын сүйіншіні осы Жарылғап балам алды. Құдай қуантқыр!
- Қалман — Шеше, кішкене балаң сау келіп пе? Көргенде (күліп) не қылдың? Жылаған жоқсың ба? (Қалман отырады, басқалары да).
- Мақыш — Сау ғой жарығым, ермегім! Тоңып қалған жоқ па екен? Ұйықтап жатыр. Әкесін іздеп әкелді ғой. (Осы жерде кәдімгі тірі баланы әкеліп Мақыш жылатып, яки сергітіп тұрып, есік жаққа алып келіп жатқызып тастаса, жақсы.
- Рамазан — Жоқ, ол тоңбаған шығар.
- Жарылғап — (Күліп) Шешем ішінен шыққан баласына бұрын кетті, кішкене баласын көргенде жылар деп отыр едім. Рамазанды құшақтап жылап алды.

- Қалман-Жолман — Сүйтті ме? (Бәрі де күліседі).
 Мақыш — Жоқ, Жолжанымнан кімді артық көрейін, тек әшейін көңілі құрғыр шыдамай кетті.
 (жыламсырайды, бәрі де тағы күледі).
- Қалман — (Салқын қанменен). Қайтсін көңіл шыдай ма? Кісі жолаушылап кеткен кісіні де сағынады, осы Советтік әйел теңелді дегеніне жаңа көзім жетті. Мына келін еркек кісі қолынан келмейтін ерлікті істеді, Жарлысынбай әуелі Рамазанға еріп келді, мінекей Рамазанды қуып, шығарып та әкеліп отыр. Еркексінген қайсысымыздың қолымыздан келеді?
- Қалман-Жолман — Дүйсен (қосылып) Рас, па?
 Жолман — (Мұртынан күліп) Анау күні Перизат қалаға жүріп кеткенде кейбіреу: Айрылайын деп кетті, деп соқты ғой (Есіктен Степан мен Мәрия кіреді).
- Степан — Ужә, Рамазан келген!
 Мәрия — Аман тамыр! (Екеуі де Рамазан, Перизаттармен қол алысып көріседі).
- Рамазан — Степан, аман! Мал жаның аман ба?
 Степан — Өзің аман құтылып келдің бе, қашан келген?
- Рамазан — Жаңа келіп отырғанымыз, осы.
 Мәрия — (Перизаттың қасына барып). Баранчук бар? Хорошо!
- Мақыш — Қарағым Жолжаным бар ғой. Үлкен жігіт болып қалыпты. Әкесін шақырып әкеліп ұйықтап жатыр. (Мәрия, Мақыш бетін ашып қарайды).
- Қалман — Ал, енді, есіткен, білгендеріңді айта бер! Қалай құтылды? Қашан шықты? (Мақыш шығып-кіріп нәрселерін үйге әкеліп жүреді).

- Рамазан — 15 күн түрмеде жаттым, кеше босатты. Әнеуі күні Перизатты алып келетін сапарда, Молдахметтер кісен бұзып атымызды ұрлады деп, арыз берген екен ғой. Оны өздерің де естіген шығарсындар? Мені әурелеп жүрген сол екен. Перизатты ағасы—Сәйпен көріп азғырған болыпты, «Үйге жүр өзіңнің қалаған кісіне береміз» депті. Менің босанып шығуыма үлкен себеп болған мынау—Жарылғап. Молдахметтер куә қылып салған екен. Оларға ермей дұрыстығына көшті. Қаладағы Жүсіп деген пәтершінің кепіліне босатты.
- Степан — Жарылғап—мынау ма? Спасибо!
- Қалман — Әуелде Перизат пен екеуіне атын беріп шығарысып жіберетін осы ғой! Бұл да батрақ Рамазанның тамыры.
- Рамазан — Айтқандай мен түрмеден шыққанша, Сәйпендер Перизатты ұстап алып кетсек те алып кетеміз! —деп жүр екен. Мына Жарылғап, Сәйпенді ақымды бермейді» деп сотқа беріпті. Соны ести сала ауылға жөнеліпті
—Менің жылдам шығуыма бұл да бір үлкен себеп болды.
- Қалман — Сені бұл пәледен құтқарған осы Жарылғап екен ғой?
- Мақыш — Ой, көп жаса, шырағым!
- Степан — Жарайды, молодец!
- Рамазан — Перизат екеуміздің ол бастан қосылуымызға да Жарылғап үлкен себепші болып еді. Бұл сапарда да көп жәрдем етті.
- Жарылғап — Молдахметтер бар қастығын Рамазан екеумізден аямайды.
- Степан — Ол, сволочтар, енді сіздерге ештеңе қылмайды. Оларды қарап, біз гуппрокурорға қағаз жібердік.

- Рамазан — Степан, саған көп рахмет! ол қағаз жібергеніңізді де есіттім. Әнеугі жіберген 50 сом ақшаныңды да алдым. Саған большой спасибо!
- Мақыш — Мәрия келін де күн сайын келіп тұрады. Көмеш әкеліп береді, сүт әкеліп береді, казактар мұндай жақсылық етпес.
- Степан — (Түрегеліп). Айда. Мария дамой! (шығады).

IV көрініс

(Шәуілдеп ит үреді, азырақтан соң: алдымен Сәйпен, соңынан 5-6 кісі ептеп, біртіндеп кіреді. Бәріде есік алдында тұрады. Сол кезде Жарылғап аударылып жатады. Бұлар есіктің екі жағына жабысып, бұққан сияқты тұра қалады, бір сыпыра тұрады, Жарылғап қайта қорылдайды).

- Сәйпен — (Әрбіреуіне сыбырлап сөйлейді). Қазір шамды жағып жібергенде сен кісіні байла; Сенің қолыңда арқаның бар ма? Сен екеуің Перизат пен баласын ұста!
- Біреуі — Енді көп тұрма шамды жақшайшы! (Сәйпен шамды жағып жібереді, басқалары бір-біреуіне бас салады).
- Жарылғап — Бұл кім, бұл кім?
- Мақыш — Ойбай-ау, бұлары несі? Кім өздері?
- Рамазан — Тағы не пәлеге тап болдық? (Жарылғап пен Рамазан бір-екі кісімен алысып жүреді).
- Сәйпен — Кім екенін білгің келсе, мә!... (Қамшымен Рамазанды, Жарылғапты ұрады, тағы біреуі ұрады, аяғында бәрінде тастайды. Бәлем, сен құлдар-ақ мас болыңдар ғой).
- Мақыш — Ойбай, мендей бол, қатын-балаңның алдына келсін (жылайды).
- Жарылғап — Әзір істейтіндеріңді істе, соңынан көрерміз. бұдан бұрын да күштеріңді көргенбіз.

- Перизат — Ойбай, ағеке мені әурелеме, ел жаққа мені тірі апарма, осы жерде өлтіріп кеткенің жақсы.
- Сәйпен — Сен, каншық, өшір үнінді ісім сенімен болсын! (жолдастарына қарап) Неге тұрсындар, алып жүріндер.
- Рамазан — Қалкам, Перизат, кеудемде шыбын жаным тұрса сені іздеймін, құдай қосса, қосылармыз, сенің жолыңда басты байладым!
- Перизат — Қосағым, сүйгенім, Рамазан, менің де шыбын жаным кеудемде тұрса сені ұмытпаспын! Сенсіз маған жат төсек арам болсын, я өлермін, я қосылармын! Ұмытпа, жаным, кош! (Сәйпенге қарап), Тас бауыр, ағатай, мені тастап кет, сүйгенімнен айырма. (баласымен екеуін есікке қарап алып жүреді).
- Мақыш — (жылап). Ең болмаса Жолдыбайымды тастап кет,
- Сәйпен — Ол түгіл сен өзің тірі қалғаның аз ба? (жүре бастайды).
- Жарылғап — Ендігі қалған өмірім залым байлармен сендердей кара көкіректерімен күресумен өтсін).
- Рамазан — Перизат, Перизат!
Жолдыбайым, Жолдыбайым!
- Перизат — Рамазан, Рамазан!
- Жарылғап — Залымдар, залымдар!
- Сәйпен — Жүріндер, жүріндер!
(Қыстың күні Әлібектің екі бөлмелі үйі, бір бөлмесі кішкене, оның ішінде байдың ылғи жүгі жинаулы, (Сырттан Нұржалғыз терезелі, онда Перизаттың төсегі, сыртқа шығатын есік болмайды, екінші бөлмемен екі арада кішкене есік. Екінші бөлме үлкен терезе, сыртқа шығатын есік, алдында төсеніш, құман, шы-

лапшын, әлгі сыртқа шығатын есік сақ-
наның екінші жақ шетінде болады.

(Сахна ашылғанда Әлібек төсегінің қасында жантайып жатады). Қасында кемпірі, толқын ұршық иіріп отырады. Перизат өз өөлмесінде қатты солқылдап жылап, күрсініп отырады).

Перизат

— (өзінен өзі күйінген дауыспен). Қандай қорлық көрсем де шыдап жүрем. Үлкен сүйенішім Жолдыбаим еді, залымдар, кара жүректер аямай-ақ жас нәрестені өлтірді! Бұл қорлыққа енді қалаи шы- дармын! Торсықтай болып өсіп, кісі бо- лып қалып еді, әп-әдемі еді! Ойпырмай, залымдар неғып қана көздері қыйып өл- тірді сен, қап-қарашығым, Жолжаным- ан! (ғағы еңкілдеп жылайды).

Мына залым кемпірдің жүрген жеріне шөп шықпасын, бұл залым, бір күні мені де өлтіреді! Оиланып қайтейн, өлтірсе, өлтірсін! Бұлай қорлық көріп тірі жүр- геннен де менің өлгенім көп артық қой. (түргеліп). Рамазан қайда жүр екен? Кешегі бірсудің сөзіне қарағанда губер- ниеге қуынып кетті деп еді әлде қолы қыс- қалықтан ештеңе бітіре алмай жүр ме екен? Әлде келіп те қалар ма екен? Сүй- генім, Рамазанның төсегінде жатып өл- сем, арманым болмас еді, ай тас бауыр, әке-шешем, тумаларым, алмай-ақ осын- дай азапқа азапқа салдыңыз-ау! (Қат- ты) Қалқам, Рамазан, Рамазан!

(Жылап барып, төсегіне етбетінен жағады).

жан кіреді, төрге жақын жантайып. оты-
ра кетеді).

Әлібек

— Нұржан қайдан келдің?

Нұржан

— Махамбеттікінен.

Әлібек

— Бөтен кісі кара жоқ па екен? Не айтады?

- Нұржан — Бөтен кісі жоқ! Осында барам деп отырды!
- Толқын — Босқа сенделіп қыдыра бергенше біруақыт үйдеде отырып, шаруашылығыңа қарасаң қайтеді? Жалдаған малайларынның жайы өзіңе белгілі емес пе? Біз екеуіміз болсақ кемпір, шалмыз деп, саған сеніп үйде отырмыз. Жұртты құртқан қатының анау! Бөлмесінен шығайын демейді. Басқа шаруашылық түгіл, бізге шәй қайнатып, дәрет суды да жылытып бермейді! Күйбеңдеп өзім жүрем де қоям.
- Әлібек — Қой, кемпір, қайдағыны соға бермей, шәй қайнатшы тұр!
- Толқын — Анау әдемі келінің қайнатар! Шәй да қайнатып бермейтін болса, ол сияқты көрімнің не керегі бар? Байын бай екен демейді, үлкенді, үлкен демейді, осы заманның жастарын қалай екенін білмеймін. Ондай ерке қатынның шашын талдап жұлып, жонынан қайыс алып қайқандатып қоймас па? Оны қашанғы әулие қыламыз?
- Әлібек — Ой, кемпір, қойсайшы! Кешегі баласы өлгенге қайғырып отырған шығар, әйтеуір, осы үйге келді ғой, жүре-жүре үйгерер!
- Толқын — Ойбай-ау! Бетім-ау! Ойнастан туған баласының өлгеніне жылауға ұялсайшы, адам дегенде бет болсайшы! (айқайлап) келін, а келін тұр.
- Толқын — Мына жаққа шығып шәй қайнатшы (Нұржан тұрып кішкене бөлмеге кіреді).
- Нұржан — Әй, тұр, неғып жатыр өзі? Шәй қайнат деп жатқанын естимісің? Тұр дегесін, тұр енді.

(Перизат солқылдап жылап, басын көтеріп отырады) Атаңның басына жылайсың ба? Байың өліп әлде әкең, өліп отыр ма?

- Перизат — Баска өлмесе де, балам өліп отыр. —
- Нұржан — «Балам» деп отырғаның, ойнастан туған бала ма? Ойнастан туған бала түгіл, дұрыс кісіден туған бала да өледі! Әңгімені қой, тұр, тұр!
- Перизат — (жылап) Баланың өлгеніне жылаймын, аямай өлтіргендеріңе жылаймын. Құрттай нәрестені, құрттай періштені, неғып қана көздерің қиып, батылдарың барып өлтірдіңіз?
- Нұржан — Ойбай-ау, мына атаңа нәлет не дейді? Өзі қазасынан өлген баланы да бізден көрмекші екен? Әлі сенің дұшпандығың ішінде екен. Саған көрсетейін кім өлтіргенін (бара қамшы астына алды). Енді-гәрі ондай сөзді аузыңнан шығарасың ба?
(Ұра береді).
- Перизат — Өлтірсең де айтатынымды айтам! Баланы тұншықтырып өлтірген сенің залым шешен!
- Нұржан — (Перизатты жығып салып, ішке тепкілеп). Өшір үніңді, тарт тіліңді! (Ұрады, тебеді, сүйрейді).
- Перизат — Өлтір, өлтір, тірлігімнен өлгенім көп артық! (тағы ұрады, тепкілейді, Перизат жығылып, әлсіреп, дауысы қатты шығып)
- Перизат — Ойбай өлдім, өлтірді!
- Әлібек — (Алдыңғы сабай бастағанда айқайлап қой-ай, осы күні қатын сабайтын заман бар ма? Тағы бір пәлеге қалармыз.
- Толқын — Үндеме, өлтірсін, сабасын барған сайын тасып барады.

- Әлібек — (Перизаттың соңғы дауысы шыққанда) Әй, кемпір, баршы, айыршы, өлтірді ғой, ана құдай атқан, есалаң балаң, баршы, айыршы.
- Толқын — Не соғады, таяктан қатын өлетін бе еді?
- Әлібек — Бар дегесін, бар енді! (Айқайлап) Ай, Нұржан, қой енді!
- Толқын — (бөлмеге кіріп, арашалап) Қой енді бо-лар, өлтіресің бе?
- Нұржан — (Ұрғанын қойып) өлсін, атаң нәлет, ата-на нәлет! (Үлкен бөлмеге шығады Толқын да есікті жауып шығады, Перизат тығылумен үнсіз қимылдамай қалады). (Есіктен Махамбет кіреді).
- Әлібек — Ие, Махамбет, аман ба, Бөтен кісі-місі келген жоқ па? Не естіп білдің?
- Махамбет — Бөтен сөз жоқ, әзір тыныштық. (Бұрылып қарап). Келін қайда, бөлмесінде ме? Не қылды, өзі үйіндей болып үйреністі ме?
- Толқын — Білмеймін, әйтеуір өз бөлмесінде отыра-ды, кешеден бері. Баласы өлгенге уай-ымдап, жылап жүр. Ұялсайшы жылауға.
- Махамбет — Ой, бала деген сылтау шығар, ащуы әлі басылмай жүрген шығар. Тым тентек көрінген.
- Толқын — Өлгеніне өзім қуанып жүрмін, үйде арам ас бар сияқты жеркеніп жүр едім. Ой-бай-ау, өзінің балажандысын? Әнеугіде өзінің шешесі алып кетіп, өзім асырайын дегенде, бермей қалды ғой?!
- Махамбет — Ол келін басқа кісінің айтқанына бол-мас, тым тентек, тым жігерлі көрінеді ғой. Әнеугінгіде Ақылбай нашандық бол-мағанда, кетіп еді ғой. Ой, Ақылбай да жігіт екен! Айтқан жерден шықты! Сәй-пен құдаң да аянбай кірісті.

- Әлібек — Сәйпен қайбір маған жақсылық істейін деп жүр дейсің? Оның ішін жарып бара жатқан мал ғой, шығын менікі. Рас, шын, қазақшылығы бар жігіт—Ақылбай. Әлгі сонынан беріп жіберген соғымдық сұр биеге де риза болған шығар. (Күледі).
- Махамбет — Риза болмай, қатты риза болғаны ғой, қайта-қайта «қартқа сәлем айт» деп айтты дейді ғой.
- Толқын — Айтар! Осы қаншықтың жолына малымыз судай шашылып болды. Аяғы жақсылық болса болар еді, білмеймін осы келіндеріңе әлі де мен сенбеймін. Қабағы бір ашылмайды, соның маңдайынан шертетін бір жан жоқ.
- Сонда да жақпаймыз.
- Махамбет — Ой, құдай-ай, атасы әйел ғой, енді қайда баратын еді,, айтқандай, сол Ақылбай жабылыпты дегенді есіттім.
- Әлібек — Ол неғып жабылған? Не туралы, біз тақырыпты емес пе екен?
- Махамбет — Онысы белгісіз, бір себебі болған шығар, оған да бір дұшпан табылған шығар, осы күні газет дей ме, комсомол дей ме пәле көбейді ғой.
- Әлібек — Рас, пәле көбейді, мен де сақ бол деп Нұржанға күнде қақсаймын. (Есіктен сәлем беріп, қолында киіз қабы бар ауылнай кіреді).
- Әлібек — Уа, ауылнаймысың? Жоғары шық!
- Ауылнай — Жоқ, отырмаймын, ісім асығыс, осы жерден кетем,
- Әлібек — Е, немене жайшылық па? Не асығыс жұмыс?
- Ауылнай — Мына Жәкен ауылына Гүбірнеден келген пүркерер жатыр. Сол мына Маканды тез шақырады.

- Махамбет — Неге шақырады, қашан барайын?
- Ауылнай — Білмеймін, неге шақыратынын, қазір жылдам барасың.
- Махамбет — Ауылнай, сен аптығасың да жүресің-ау, келген жұмысы не екен? Неге шақырады, ол ауылда кімнің әңгімесін қарап жатыр? Былай отырып есіткен білгеніңді айтсайшы.
- Ауылнай — Ойбай, отыруға уақытым жоқ, өзімді қысып барады. Тағы шақыратын кісілерім бар, әйтеуір қиын сыпыра арестовайт қылып жатыр, барам десен оныңды айт, бармасаң бармайтыныңды айт. Осында да келеміз деген сөзі бар.
- Махамбет — Қазір барайын, әңгімені айтпадың ғой енді, жарар.
- Ауылнай — (Бұрылып есікке қарай жүріп) Біреу асығып жүрсе, бұларға әңгіме керек. (Ауылнай шығады).
- Перизат — (Перизат басын көтеріп, күрсініп, ептеп таянып тұрып, сүйретіліп төсегіне отырады).
- Әлібек — Бұл не жұмыс екен? (орнынан тұрады). Былтырғы арызы болмасын, Жолдан Құрманға жолыға кет. Бәлки былтырғы Сағындықтың атының дауы шығар, сені куәға шақыртып жүрген. Олай болса куәлікке өтпе, ол Сағындық биыл тасып жүр.
- Махамбет — (Күліп) ол Сағындықтың атының жәйі болса бұл сапарда Сағындықты жерге қарататын болдык қой. Қосшысымен біріккен немені.
- Нұржан — Сізді ақсақал көріп, ұсақ дауларды бітіруге шақыратын шығар (күліп). Онда жағалай етке тойып кайтасың ғой. Сүгірден Жұмабектің тоқтысын алып бер. Жылап жүр.

- Әлібек — Олай болмас, бүгінде іс басындағы жас балалар үлкенді дәулет қылады ғой. Енді не де болса жылдам бар. (ойла-нып) ауылнайдың сөзі жақсы емес, бай-қарсың, әңгіменің түрін айтып кісі жібер.
- Махамбет — Не де болса енді жүрейін. Сіздер де сақ болыңыз. Бәлкі, осында келе қалса қонақ етіп жіберерсіңдер. (шығады).
- Әлібек — Ал, үйдің ішін сыпырып, кілем жәйіп дұрыстандар. (Нұржанға) сен сыртқа шығып, есік алдын қонақтардың аты тұратын жерлерді тазалат. Келе қойса алдынан шығып, тік тұрып қызмет ет. Мұндайларда жылмандап, араласып, баулап кетсеңдер қайтеді? (Нұржан шығады).
- Әлібек — (Асығып сөйлеп) Қемпір, тұр, тұр, жыл-дам үйлеріңнің ішін дұрысташы, қонақ келе қойса асыңды дұрыстап саларсың.
- Толқын — Әлгі келін де тұрып, осындайда жәрдем берейін демейді-ау (тұрып үйдің ішін сыпырады).
- Әлібек — Келінді қайтесің? Қайта ондай әкімдер-ге араласпағаны жақсы. Енді кісінің көзінше оған ешнәрсе айтушы болма, тағы бір пәлеге қалармыз. (Екеуі үйі-нің ішін тазалап, кілем көрпе салады).
- Толқын — Енді қонақтарға шәйді мен құйып бе-рем бе?
- Әлібек — Бұ да дұрыс екен! Бұл заманның жас-тарына шәй беріп алдамаса болмайды. Сен барып алдап, арбап, жұбатып тұр-ғыз.
- Толқын — Ол долы қаншық тұрса болар еді-ау. (Кішкене бөлмеге кіреді, Перизаттың қасына барып) Келін, қарағым, тұр, беті қолыңды жу. Баяғыдан бері байы

сабаған жалғыз сен емес, баяғыда бәріміз де байымыздан таяқ жейтінбіз, оны кек қылма тұр! Қазір кісі келеді. Жаман қатындарша сыр беріп жатпа! (Перизат үндемей жатады).

Ау, карағым, тұрсайшы енді, қазір қонақтарға шәй құйып берерсің. Тұрып беті қолынды жу. (Үлкен бөлмеге шығып Әлібекке) Қой, құрсын тұратын бәле емес!

Әлібек — Осы сен ит, жоқ жерде әлгі бір Нұржанды ашуландырып, ашумен әкімдерге бірдене деп жүрсе қайтесің?

Әлібек — (Қішкене бөлмеге кіреді). Толқын үйдің ішін реттеп жүреді. Келін, шырағым, тұр, басыңды көтер, қазір үйге кісі келеді, жаман кісіше олай жатпа, әлгі бір Нұржан дегенмен кісі кеткесін сөйлесермін. Оның орынсыз зәбірлеп жүргені болса тіке өзіме айт!

Перизат — (басын көтеріп) Мен сіздерге қызмет ете алмаймын. Сіздердің маған беріп жүрген қорлықтарың аз емес. Менен өш алғыларың келсе, өлтіріп-ақ тыныңыздар. Өзім де өлуге айналдым. Менің ендігі тірлігімнен өлгенім артық. (солқылдап жылайды).

Әлібек — Қой, шырағым, олай деме, әлі-ақ кісі болып кетерсің, менің сенен сұрайтыным: кісі кеткенше сыр берме, соңынан ол Нұржанмен сөйлесермін. Жаз шыққаннан соң отау көтеріп беремін. (үлкен бөлмеге қарап, айқайлап) Ай, кемпір, құрғыр құман, шылапшын әкел! Мына балам көзінің жасын жусын!

- Перизат — (Өзінен өзі) Қой, мен тұрайын осылар неғып сасып жүр? (Ойланып). Маған неге жалынады? Бұрын бұлай етпеуші еді келеді деген кісілері кім? Әлде іс басындағы адам ба екен? Не де болса мен мұнымды шағайын. Одан ешнәрсе болмаса, өлімге белді байлайын.
- Толқын — (бөлмеге қуман әкеліп) Ә, қарағым, сүйтіп, тұрып отырсайшы, бетінді жуып (қолына су құяды, Перизат бетін жуады, Толқын қуман шылапшынды алып шығып кетеді).
- Толқын — Мен шығып отын-суын қамдатайын. (Әлібек киініп төсегіне отырады. Толқын шығады). (Есіктен сасқалақтап Нұржан кіреді).
- Нұржан — Манағы кісілер шығар деймін, мынау ауыл жақтан бөлек-бөлек кісілер келе жатыр.
- Әлібек — Сірә, солар шығар, сен алдынан шық, берекелді, өздерің басты кісілерді ғана осында түсір. Ал, енді ауыл арасының кісілерін ана Махамбеттікіне түсір.
- Нұржан — (Сасқалақтап) сүйтейін, сүйтейін, сыртқа шығайын.
- Әлібек — Ай, айтқан сөзімді есіттің бе? Түсіндің бе?
- Нұржан — Есіттім, есіттім, түсіндім! шығады Әлібек бір отырып, бір тұрып, әсіресе есігінен сығалап келіп, орнына отырады. (Перизат бет аузын сүртіп, жағын таянып орнына отырады).
- Әлібек — Жарайды, менің сөзімді тыңдаған екен! Қанша айтқанмен атасы әйел ғой. Ақыды шамалы кісіні осылайша алдап қоймаса бола ма? (күледі). (Есіктен сәлем беріп Молдахмет, Сәйпен, Махамбет кіреді).

- Әлібек — Иә, құдалар, жоғары шығыңыз, ел, отан амандық па?
- Молдахмет — Шүкір, не екенін білмейміз, әйтеуір шұбыртып, айдап әкеліп жатыр.
- Әлібек — (шошып) Солай ма? Қалай? Не туралы?
- Молдахмет — Губернеден шыққан пүркөрер дейді, не туралы екенін білмейміз. Адамға жолықтырмайды, ішкіммен де сөйлеспейді. Қазақшылығы жоқ, бір көрім көрінеді. Қасындағы мелецесін тағы бір жаққа жіберіпті, тағы кімді ұстайтынын білмейміз. Мынау Махамбетті де бізге қосып ұстады. Бізге ауылнай қосып осында жіберді.
- Арт жағымызда тағы кісілер көрінеді, аяғы не болатынын да білмеймін!
- Махамбет — Бір жап-жас бала түсті, тым суық. Менің атымды жазып алды да, айдап жіберді.
- Әлібек — Былтырғы сайлаудың кесірі болмаса игі еді?
(Есіктен апалақтап ауылнай кіреді).
- Ауылнай — Сіздерге бұлай отыруға болмайды. Әлеке, кілтті сарайың бар ма?
- Молдахмет — Сен де бір жағымнан көрше қыспай тұршы! Өзіміз тоңып келдік, азырақ жылынып алайық!
(Үлкен бөлмеге Перизат сығалап қарайды).
- Перизат — (Өзінен өзі) Құдай бірдене берер!
- Ауылнай — Ойбай-ау! Мен ерігіп айтып отыр деймісің? Бұл үйге қазір өздері келеді. Сіздердің көңілдеріңе қарап өзімді арістатайт қылдырмаймын.
Бол-бол, кәне, қайда?

- Әлібек — Тұра тұр, өздері келсін, сөйлесе көрейік! (Есіктен Болыс, I-гі милиция карусыз, соңғы VI-гі милиция карулы кіреді).
- Әлібек — Жоғары шығыңыз!
- Милиция — Ауылнайға (Бұларды әлі жапқан жоқпыз ба?)
- Ауылнай — Қайда жабамыз? Мына байға бір сарайыңды бер десем, өздері келсін деп, болмай отырғаны! (Әлібекке) жаңа айттым ғой.
- Әлібек — Шырағым, бұлар осылай отыра берсе қайтеді? Енді ешқайда кетпейді ғой? Азырақ жылыңсын.
- Милиция — Бұлай отыруға болмайды. Тонып келген болса, бөтен жылы бөлменіз жоқ па?
- Ауылнай — Міне, кішкене бөлмесі бар, сол жараса?
- Милиция — (Ауылнаймен кішкене бөлмеге кіріп) Жарайды ғой. (Перизатқа) Шырағым, сіз мына бөлмеден шығыңыз! Бұл бөлмеге кісілерді жабамыз. (Перизат бері үлкен бөлмеге шығады).
- Молдахмет — Қарағым, аман ба? Денің сау ма? Әкен осындай күйге түсті. (Жыламсырайды, Перизат шығады).
- Милиция — Айда, айда бөтен сөзді қой, бәріңізге мына бөлмеге (Әлібек пен ауылнайдан басқасы бөлмеге кіреді, милиция сол бөлменің есігінің алдында есігін жауып тұрады). (Есіктен сәлем беріп прокурор кіреді).
- Әлібек — (Түрегеліп) Жоғары шығыңыз. Бір қолымен көрсетеді. Прокурор папкасын жерге қойып, шешініп отырады).
- Прокурор — Е, бай, мал-жаныңыз аман ба?

- Әлібек — Шүкір, шырағым, прокөрел бала сіз боласыз ба?
- Прокурор — Болсақ болармыз, Әлібек бай сіз боласыз ба?
- Әлібек — Я, біз боламыз.
- Прокурор — Милиция, мынаны апарып жап. (Милиция апарып жабады, ауылнай кіреді).
- Прокурор — Нұржанды тауып әкел. (ауылнай шығады).
- Перизат — Жолдас, сізге айтатын арызым бар еді.
- Прокурор — Сіз кім боласыз?
- Перизат — Менің атым—Перизат, Рамазанның келіншегі боламын, ағеке, көрмеген қорлығым жоқ, осында еріксіз тұтқында отырмын.
- Прокурор — Перизат сіз бе? Сіздің ісіңізге мен қанықпын.
- Перизат — Сіз қанық болсаңыз бұрынғы іске қанық шығарсыз. Осы екі күннен бері сіз естімеген дертке ұшырадым.
- Прокурор — Ол не дерт, не болды?
- Перизат — (Жыламсырай) Рамазаннан мені айырып тартып әкелгенде бесіктегі баламды бірге алып келіп едім. Сол баламды бүгін екі күн болды, өзім ұйықтап жатқанда, тұншықтырып өлтірді!
- Прокурор — (шошып) Баламды өлтірді? Кім өлтірді. Ай, залымдар-ай!
- Перизат — Өз-өзімнен түнде ұйықтап жатып шошып кетіп ояна келсем, балам өліп қалған екен, буындырған белбеулерін шешіп жатқанын көрдім. Бір сұмдықтың болғанын біліп, бас салып қарасам, денесі муздай әлдеқашан өліп кеткен екен. Өзім тұтқында таякпен отырған кісі, менің қолымнан жылаудан басқа

- не келсін. Соның өлгеніне жылайсын деп, жаңа да ана Нұржан өлтіре сабады.
- Прокурор — (Милиция) Кемпірді алып кел! (Милиция шығады).
- Ауылнай — Нұржанды қашып бара жатқан жерінен алып келдім, жолдас. (Перизат қуанышты пішінмен отырады). Қама аналармен бірге. (Ауылнай қамайды прокурор қағаздарын ақтарып жатып).
- Перизат — Ағеке, мен арызымды түгел айтайын, мені босата көріңіз!
- Прокурор — Әзірше сабыр ете тұр, қарағым! Осының барлығын сіз туралы қамап жатырмыз, Мына істерді қарап алайын. (Делоларды қарайды, кемпірді алып келеді).
- Прокурор — Қама мынаны! (тағы қағаз қарайды).
- Кемпір — (Тарбандап, бажылдап) Ойбай, мұнысы несі? Менің не жазығым бар? (жылап барады).
- Әлібек — Қатын-ау, сені де қамағаны ма?!
- Кемпір — Жылаған, долданған күйі Молдахметке) Осының бәрі сенің қағынған қызыңның ланы! (Есіктен Жарылғап кіреді)
- Жарылғап — Сәлем-ағалейкум! Перизат, қарағым, аман ба?
- Перизат — Шүкір, өзің де аманбысың?
- Прокурор — Сен неғып жүрген адамсың?
- Жарылғап — (сасып) Мен... мен... бір бишара еңбек ақымды ала алмай жүрмін. Осы ауылға, сондайды тексеретін адам келді дегесін, жәяу-жалпылап, мұнымды шаққалы келдім. Ол кісі сіз бе?
- Прокурор — Мен, айтыңыз!

- Жарылғап — Сәйпен дегенде үш жылдай жүріп едім, ақымды бермейді, соны әперсеңіз еді.
- Прокурор — (жылы жүзбен) Ауылнайдікіне барған соң, арызыңызды жаздырып бер, сонда қарайын.
- Жарылғап — Жарар, қарағым!
- Перизат — (Жарылғапқа) Аға, Рамазан қайда?
- Жарылғап — Келеді, келеді. Кәзір келіп қалар. Келе жатқан шығар. Қарғам, сәбиң шапағатты болсын!
(Есіктен Рамазан кіреді).
- Рамазан — Ассалам-ағалейкім!
- Перизат — (жылап, құшақтап алып). Қалқам-ай, сені де көретін күн бар екен ғой! Қасқа болып Жолжанымнан айрылып, бишара болдым. Жалмауыздар бізге істегеніміз аз деп, сәби нәрестені де өлтірді, қалай шыдайын. (жылайды).
- Рамазан — Қалқам-ай, қайтейін, есіттім! Бұлардың бізге істеп жүрген қастығы аз ба? Бірақ бір кезеңі болар.
- Прокурор — Жыламан­дар, бастарын жас, тағы да болар. Бұл жауыздар да жазасын тартар. Неғып кешіктің, жолдас? Атың болдырып қалды ма?
- Рамазан — Ия, әлгі Степан деген поселкеміздің бір орысынан сұрап мінген ат еді. Арық болғасын болдырып қалғаны. Жұмысыңызды не қылып жатырсыз?..
- Прокурор — Іспен таныстым, керек адамдарды да, қолға алып қамап жатырмын. (Ауылнайға) Бұл жерден сіздердің кеңсе неше шақырым болады? Бүгін кешке дейін жете аламыз ба?
- Ауылнай — Ойбай, кәзір жетеміз, ең көп болғаны 5 шақырым болар.

- Прокурор — Олай болса, мына кісілерді сонда апарып, жауап аламыз. Қазір жүрейік.
- Ауылнай — Солай етелік! Онда мен ілгері бара берсем қайтеді?
- Прокурор — Жок, сен тоқтай тұр! Бізбен бірге жүресің, милиционер, ана кісілерді бері, мында шақыр!
(Перизат, Рамазан, Жарылғап үшеуі бір шетте сыбырласып тұрады, Ауылнай бір жағында тұрады)
- II Милиция — (Бөлменің есігін ашып) Сіздер бәріңіз де бері шығыңыздар! (Барлығы үлкен бөлмеге шығады, Рамазан Жарылғапты, олардың қасында тұрған Перизатты көріп таңданғандай болады).
- Прокурор — (қатты салмақпен) Сіздер бәріңіз де қазір мына Ауылнайдың ауылына барасыздар.
- Әлібек — Шырағым, біздердің жазығымыз не? Соны айтшы?
- Молдахмет — Шырағым, не де болса бізді айтып өлтірші.
- Прокурор — Қазір, мына ауылға барғасын жауап аламыз, сонда естірсіз. Сонда да, жөнін, естіртейін. Сіздер бәріңіз де мына Молдахмет қызы Перизатты зорлап алуда, беруде, қалың мал беруде, арасында жүруде, арасынан пара-пайда алуда айыптысыздар. Соның үстіне Әлібек үшін айыпталасың!
- Прокурор — Одан басқа да Жарылғап сияқты жалшының ақысын бермеу сияқты істеріңіз толып жатыр. Оларды барғасын естірсіз.
- Толқын — (жыламсырап, шанқылдап). Айттым ғой, сорлы болған екенбіз, осының болатынын біліп жүр едім. Молдахмет, сенің қызың ақыры түбімізге жетті.

- Молдахмет — (Кемпірге) Ой, қакбас, менен несін көресің оны? Өзіңнен көр. Сен адал болатын болсаң, баласын неге өлтіресің?
- Әлібек — Құтырғаннан құтылған—осы пәледен құтылайық, құрсын, дедім. (Махамбетке) «Келін кетті деген не сұмдық»—деп сен осы бізді пәлеге бет қойған.
- Махамбет — Ой, шайтан! Ойламай айтып тұрған сөзін? Менен неге көресің? Жазғаным сенің жұмысына жүргенім бе?
- Жарылғап — (күліп өзінен өзі) Бәрекелді, сүйтіп, өзді-өзін ұстасып жатырсыңдар.
- Болыс — Ойпырма-ай! Мыналар өздерімен де кетпей, бізді де ала кетті-ау. (өзі) Қап! Құдайдың күдіреті әуелде қосылмай-ақ коюым керек екен!
- Прокурор — Милиционер, мыналарды шулатпай, алып жөнел! Ал, бөтен сөзді қойып, тез жөнеліңдер.
Мына Перизаттар, менімен бірге жүрер.
- Милиция — Сөздеріңізді қойыңыздар! Айда, айда, жүріңіз.
- Толқын — (жылап прокурорға) Шырағым, балам, мені осы, мені осы жерден қалдыр. Өзім кемпір, тоңып та қалармын. Мені осы жерден қалдыр. Екі дүниеде ұмытпаймын, жақсылығыңды!
- Прокурор — Жарайды, олай болса, бұл кемпір осы жерде қалса, қалсын. Жауапты соңынан алармыз. Басқаларыңыз енді жүре беріңіз. (Прокурор, кемпір, Ауылнай, Жарылғап басқалары кете бастайды).
- Әлібек — (шығып бара жатып) Құдай-ай, сақтай гөр, тағы бұндай күйге де тап болдық-ау!

- Прокурор** — (тұрып былай-былай жүріп),
Ал, жолдастар, Перизат пен Рамазан,
енді сіздер қазір еркінсіз, сен екеуіңіз-
ге ешкім бөгет болмайды, жаңа үкімет,
оның әділ заңы сіздер сияқты жалшы-
ларды, кедейлерді, еңбекшілерді жақ-
тайды. Үкімет сіздердікі, оны көздеріңіз
көріп отыр. Ал, енді, Перизат киімде-
рінді киіп, бірсыпыра төсек-орындарың-
ды алып, жүріңдер. Басқа ешкімді са-
нап алып берер еді, енді күн кеш бо-
лар, жүремін!
(Кемпір бұрышта жылап отырады).
- Жарылғап** — Рас, рас шырағым. Жаңа үкіметтің ке-
дей, жалшылардыкі екенін, оның әділ
заңы біздерді жақтайтынына жаңа кө-
зім жетті. Қуатты байлар жеңілді, біз
жеңдік!
- Жарылғап** — Шырағым, бүркөрер бала, сен де нағыз
жаңа үкіметтің шын, адал қызметкері
екенсін. Саған көп рахмет! Енді бұдан
былай кедейлер үкіметі жасайды. Үкі-
метімен бірге жалшы батырақтар жа-
сайды! Жүріңдер, Перизат Рамазан!
- Рамазан** — Менің әуелден-ақ сенгенім, малым, жа-
ным емес, жаңа үкіметке, оның адал
заңына сенгенмін! 2—3 жылдай мені
мұндай әурешілікке салған байлар мен
оның жалпылдақтары, құйыршықтары
болса мақсатыма жеткізіп, сүйгенім
мынау Перизатпен қосып отырған жа-
на үкімет, мен енді оған ырзамын. Көп
рахмет жолдас!
- Перизат** — (жыламсырап) Мен мұндай күнді кө-
рем деп, ойлаған жоқ едім. Бәлкім бү-
гін өліп кетермін деп ойлап едім. Ар-
маныма жеттім, енді бүгін өліп кетсем
де арманым жоқ. Бірақ, Жолжаным
қайда! (жылап жібереді) Қайтейін ен-
ді, бұған да шүкіршілік.
- Прокурор** — Шырағым, енді өткен іске өкінбе! Бас-
тарың жас, тағы көрерсіңдер. Ол бала-

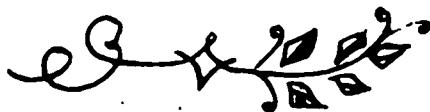
- ны өлтірген жауыздар әділ сот алдында жазасын тартар.
- Жарылғап — Енді көп кідірмейік, жүрейік, шырағым Перизат, киін.
- Рамазан — Ақур, Перизат, бөлмеге барып киін, жүрейік!
- Прокурор — Ауылнай, сен шығып, аттарды дайында! (Ауылнай шығады).
- Жарылғап — Кәне, киініңіз! Артық нәрселеріңізді мен алып шығайын. (Прокурор қағаздарын жинап бастайды, Рамазан Перизатпен кішкене бөлмеге кіреді, Жарылғап есіктен сығалап тұрады).
- Рамазан — (Бөлмеде Перизатқа) Кәне, Қалқам, киімдерің қайда? Қеттік бақыт жолына!
- Перизат — (Рамазанның мойнына қолын асып тұрып) Қарағым, жаным Рамазан, біз екеуміз осы шынымен қосылдық па? Бұл менің түсімі емес пе? (Перизат пен Рамазан бөлмеге кіргенде кемпір о да кірмекші болады).
- Жарылғап — Ой, сен қайда барасың, орнында отыр.
- Толқын — (кемпір) алса өз нәрсесін алсын, менің нәрсеме тимесін.
- Жарылғап — Сенің нәрсең түгіл өз нәрсесін де алмайды, қалғаны да түгел саған бұйырып тұрса жетер, отыр, сені жібермеймін.
- Толқын — Ойбай-ау, сорым қайнаған екен ғой. Перизат, көктеме-көгерме! Көзің көріп, қолың ұстамасын. (жылап қайта барып отырады).
- Рамазан — (күлімсіреп) Қалқам, сүйіктім, Перизат, біз шынымен де қосылдық. Біз екеуміз енді бақытты тыныш жасаймыз. Бізді жаңа үкімет қосты. Қелші қалқам. Мауқымды бір басайын. (Екеуі кұшақтасып ұзақ сүйісіп тұрады).
- Жарылғап — (сығалап қойып, алақанын шапақтап) жасасын батырақ, малшылар! (Шымылдық жабылады).

ТІЛШІ

Газет тілшілерінің тұрмысынан алынған.

3 шымылдықты ойын кітабы

Оқиға 1925—27 жылдары болған.

І шымылдық.

І шымылдықта ойнаушылар

1. Жабай — ұры аттандырушы ақсақал. Семізше, әдемі киімді, шоқша сақалды, қызыл шырайлы. екпіндеп сөйлеуші, үй несі, 50-лерде.
2. Жібек — Жабайдың қатыны. Семізше бәйбіше кісі, су-мандап, алдап сөйлейтін, 40-та.
3. Мақпал — Жабайдың қызы. Әдемі киімде, моншақтары бар, кербесінген қайқы қыз. 18-де.
4. Қанай — Жабайдың інісі, пысық, кербез жігіт, атқа-мінер, 30-дарда.
5. Жігіттер — Жабайдың аттандырып жүрген ұрылары, бәрі де ірі, қайраттарына мас жігіт, кейбіреулері сал, кейбіреулері шамалы киімде, аңқау жас жігіт (Сәндібек, Ұлықпан, Қасым, Әбіл, Қабыл).
6. Ұрылар — шет елдің ұрылары, сақа жігіттер (Төлеген, Бөлеген) 30-35-терде.
7. Майлыбай — мал ұрлатушы, сақалды, келбетті, сөзшен кісі 40-тарда.
8. Жаманкүл — Майлыбайдың жолдасы, 25-терде.
9. Алдияр, Қасым — мал жоғалтушылар, момын шаруалар 30-40-тарда.
10. Болыс — семізше, қаба сақалды, әдемі. Шала орысша киімде, 45-те.
11. Ауылнай — шамалы киімде, жалпылдап сөйлейді. 35-те.
12. Мелетсе — қару жарақты, адамсынған жас жігіт. 25-терде.

Сақына

Жабайдың қысқы үйі. Үлкен бір бөлме, есігі біреу. Үй ішінде бай тұрмыс, тірелген жүк. Есік жақта найза сүйеулі, бір бентобке (винтовка), бір кескен бентобке ілулі тұрады. Жерде төселген кілем, киіз болады. Қыздың киімдері ілулі тұрады. Жабайдың оюлы кірабаты, төсегімен бір жақ басында тұрады.

І көрініс

(Шымылдық ашылғанда, үйде Жабай төсегінде жантайып жатады. Қатыны ұршық иіріп, қызы іс тігіп отырады. Сәндібек домбыра шертіп, Ұлықпан насыбай уқалап отырады).

Жабай — Ұлықпан, Сен үйде отыра берме, қыр басына шығып, қарап қой, аттарыңды көзде, жазыққа шығып кетіп жүрмесін, сай бойына, адырдың қуысына қарай қайырып қой! Жылқыға да көзінді сал. Жылқышылар ішінде жүр ме екен, бөтен біреу аралап жүрмесін.

Ұлықпан — Жарайды, міне насыбайды укалап болғасын атқа қонамын.

Жабай — Бүгінде сак болмаса болмайды, бұрынғы заманда жауымыз біреу-ақ еді, мал пөсінен басқа ешкімнің сөзін есітпейші едік. Бүгінде жау көбейді. Мал несі бір жау, үкімет екі жау, ел әкімдері де тек бер дейді де тұрады. Қашанғы берумен жағынармыз? Бәрінен де осы күні газет-тілші деген бәлесі-ақ қорлықты берді-ау! Аяғыңның қыбырлағанын біледі, шауып кетті, талап кетті деп жаза қояды. Қайдан білетінін де білмейсің. Осы бір Ермек баласы Құлбас деген құлдың-ақ қорлығы өтті. Аяғыңның астынан андып отырып жазады да жатады. Соның бізде не жеті атасының құны бар екенін білмейсің. Өзінің әліне қарамай, соныкінің не екенін білмеймін. Осы сапар Қанайжан бірдеме қылып келер. Сөйтіп оған азырақ көрсетіп қоймаса, «не қылайын» дегенінді білетін емес.

Сәндібек — Бір ретін тауып, өзін ұстап алып, жоқ қылып жіберсе қайтер еді?

Жабай — Ол жоқ қылып жіберу деген оңай болмас. Алыстағы жаудан, үй арасының жауы жаман болады ғой.

Ұлықпан — (күліп) Оның несі қиын? Неше кісілік дәрмені бар да дейсің? Оңаша кез келсе жалғыз өзім-ақ ұстап алып-ақ жоқ қылар едім. Соққымен бір салғаннан қала ма?

Жабай — Ай, жігіттер сендердің қайратыңа ішкімнің шыдамайтынын білмейім бе? Бірақ заманның жайын мен білем ғой. Ат үстінде соғысатын жау болса, өзімнің де әлі бір кісілік әлім бар. Бұл ондай емес, түрі басқа жау ғой.

Жібек — (наразыланып) Білмейім, осыларының қалай екенін? Жазы-қысы айналдырған 2-3 үй жалғыз ауыл таудың қуысында, сайдың ішінде, жардың астында отырамыз. Ел қарасын бір көрмейміз. Жұртпен бірге жайлауға да отыра алмаймыз. Көрінгенге сөз болып, көрінгеннен қорқамыз да жүреміз. Ең аяғы өзіне тең емес, Құлбасқа да мазақ болдың?..

Мақпал — Әже, Құлбас деген ана бір қатқан қара ма? Ойбай, шірікті қарай гөр.

Жабай — Қой, қатын, сөйлемей отыр. Осының бәрі қатын-баланың қамы үшін емес пе? Өзіміздің еңбегімізбен шашылған несібемізді теріп жейміз.

Ұлықпан — Жәнешем қайдан білсін? Оған тек ауыл-ауылда қыдырып, айт-айтап, той-тойлап қыдырса болғаны ғой. Біздің түн қатып, түсіміз қашып, істеп жүрген еңбегімізді есіне де алмайды-ау!

Жібек — Ойбай, қарақтарым, оны мен неге білмейім? Тек сендердің дендерің сау болсын!

Жабай — Иә, солай, құдайым тек жігіттердің дендеріне саулық берсін де. Біздің Ұлықпандай жігіттеріміз тұрғанда, қандай жау бізге қарсы келуші еді.

Сәндібек — (күліп) Ой, бұл Ұлықпандардың ерлігі, қайраты деген адам бендеге біткен емес, жазды күні осы боталы қызыл нар мен қара қасқа атты әкелетін сапарда, ай күндізгідей жарық, ат жа-

— Иыи кушып барып атты алып шықты. Атты бізге тастай беріп, менің ерлігімді көре қойындар деп жаяу, жүгіріп кетіп, бір катын айтақтап күзетіп отырғанда ботасы мен нарды алып шықты. Атқа қонып жөнеліп кеттік. Ұзамай артымыздан «аттан» шығып, бір-екі кісі жетіп қалды. Артына қайрыла беріп, екеуін соққымен екі ұрып жығып астарындағы екі атын алып кетеді. Бү жігітке осындай-ақ қайрат бітер.

Жабай — Ой, бұның нағашысы осындай ер еді. Тартқан да қойған.

Ұлықпан — (орнынан тұрып) Мен қырға шығайын.

Жабай — Бөтен кісі кара көрінсе, жолатпай ауылға кел, өзім жолығармын. Бірақ қырдан аулаға қарай құлама, арғы бетке қарай құлап, ауылға саймен кел! Жылқышыларға да айтып қой, бөтен кісіге жылқыны аралатпасың. Көп кісі көрінсе, найза шоқының басына шығып атой берсің! Түсіндің бе?

Ұлықпан — Жарайды, Жарайды (шығып кетеді).

II көрініс

Макпал — (Сәндібекке) Құр домбыранды тыңқылдата бергенше, өлең айтсайшы!

Жабай — Иә, соғып жібер, бұл дүние екі айналып келмес!

Сәндібек — (Әндетіп, жырлайды) —
Жігіттіктен не пайда?
Ат мінбесе катырып,
Шапқан шөптей жапырып,
Жау жеңбесе қашырып,
Домбыра тартып, ырғалып,
Жырламаса әндетіп,
Ер тұрманың жарасып,
Кимесе киім сәндетіп
Ит жүгіртіп, құс салып.

Түлкі соқсаң құмарың —
 Әр салғанда бір қанып.
 Сұлу сүйсең дүние-ай,
 Нәзік белін бұралтып,
 Ақ тамағын аймалап,
 Қолаң шашын оралтып.
 Бай болғаннан не пайда?
 Сар қазыны тілмесе,
 Күнде бағлан қозыны
 Қонаққа сойып бермесе,
 Сөйлемесе аңқылдап,
 Кейімесе қаңқылдап
 Күң мен малай, малшыны
 Жұмсамаса шаңқылдап.

- Жібек — Сендер өлеңдерінді айта беріңдер, мен сыртқа шығайын (шығады).
 Жабай — Иә, пәлі! Соға бер! Дәретке шығып келейін (шығады).

III көрініс

- Мақпал — Жырынды қойып, ән салшы!
 Сәндібек — (қылжақтап ән салады)
 Астыма мінген атым Құлагерден
 Сүйейін ақ тамағыңнан келші бермен
 Мен көрдім үр қызындай бір сұлуды,
 Шаштарын бес жыл тарап, он жыл өрген
 Өлеңді осылай айтсам жараса ма? (Күліп, қасына барады).
 Мақпал — Менің саған айт дегенім де осындай өлең еді (күледі).
 Сәндібек — Мен сенің жайыңды білем ғой (омырауын ұстап, сүйіп алады).
 Мақпал — (шегініп) Қойшы тал түсте, әкемдер келіп қалар.
 Сәндібек — Тал түсте болмағанда түндегің не? Танымайтын кісіше қасыңа жолатпадың ғой.
 Мақпал — (күліп) Ойбай, мен сен екенінді білгенім жоқ. Ұлықпан ба деп едім.

Сәндібек — Сонда да мені Қасым мен Қабылдай көрмейсің ғой.

Макпал — Неге? Маған бәрің де бірдей. Бірдей көрмесем, анау күні қасыма жолатам ба?

IV көрініс

(Есіктен Жабай мен Жібек кіреді. Сәндібек домбырасын шертіп отырады. Көп ұзамай есіктен Ұлықпан да кіреді).

Ұлықпан — Әбіл мен Қабыл шығар деймін, 2 жылқы, 2 нар жетегі бар екі кісі келе жатыр.

Жабай — Анық солар ма? Таныдың ба?

Ұлықпан — Анық солар, сай бойына түсіп, малдарын таска байлап жатыр.

Сәндібек — Олжалы ғой өздері.

Жібек — Олжадан бұрын өздерінің ат лауы мен аман келгенін айтсайшы.

V көрініс

(колдарында найза, мылтық, қамшы бар Әбіл мен Қабыл кіреді).

Жабай — О, шырақтарым, есен-сау келдіңдер ме, дендерің сау ма?

Қабыл — (шешініп жатып) Шүкір, өздерің де, мал жандарың аман ба?

Жібек — Дендерің сау болса болар, аңшының кешіккеніне сүйін деп отырмыз.

Макпал — Қабыл, сауға? (күледі)

Қабыл — Ой, қарағым, бәріміз сенікі. Саған енші болсын деп бір ұрғашы қызыл шұнақ нар әкелдім. Көруге көз керек, нағыз шалқұйрық. Өзі қасқа тіс. Жас.

Жібек — Қарағым, тәңірі жарылқасын, (Макпалға) Құдайым құтты қылсын!

Жабай — О, қай жерден қайттыңыз, кешіктіңіз ғой.

Қабыл — Туу қасқа жолдан қайттық. Бір көш белден екі нар алдық. Бір ат, бір бие алдық. Бие семіз екен, жетекке жүрмей екі күн, екі түнде шақ жеткеніміз. Қара суық тонайық дедік.

Жабай — Құдайым, қайырлы қылсын. Макпалжан, мына екеуіне отауға шай қайнатып, тамақ істеп бер, тоңып келген ғой. Ал енді Сәндібек пен Ұлықпан! Сен екеуің де енді үйде отырмандар. Бұл күзгі қара қатқатқа із болмайды. Несін айтасын, Әуелі мына биені семіз болса сойып аламыз, түпкі ашық қораға байлап тастаңыз, кешке соярмыз. 2 нар мен атты сай бойымен апарып «түлкі қазганның» қуысына байлап тастаңыз!

Әбіл — Әнеугі малдарға қуғыншы келген жоқ па?

Жабай — Келгенмен «Көргеніміз жоқ. Білгеніміз жоқ» деп жөнелттік.

Ұлықпан — Онда біз жүрейік! (Сәндібек пен екеуі киіне бастайды).

Жабай — Жол жабдықтарыңды дұрыстап алыңдар. Жолдағы Құрмандардан азыққа бір тоқты ала кетіп, кешке Мақандікіне қонып, қуырдақ қылып алыңдар. Бірақ малды жақын жерден алмаңыз, неғұрлым алыстан. Көшпелілерден алыңыз! Өзім де шығып малдарды көрейінші.

Ұлықпан — Макпалжанның енші нарын көрейікші. (Жабай, Жібек, Ұлықпан, Сәндібектер шығады).

VI бөлім

Қабыл — (Әбілге) Бұл үйге кісі қара келер, бұл жолы отауға барып шешін. Бара бер! (Әбіл шығады). Мақпал да шығуға ың-

гайланады) Мақпал, сен тұра тұр екеу-
міз бірге шығайық. Жатырқап қалған-
бысың?

Мақпал — Неге, шай қайнатайын деп баратыр
едім. Болмаса неге жатырқайын?

Қабыл — Мен қайда жүрсем де есіл-дертім сен.
Кеше қуғыншылармен кездесіп, қолға
түсіп қала жаздап сасқан жерде, сені
көрмей қалам ба деп қорықтым. Сенің
жолыңа қызыл нарды айттым сосын.
(Қасына барып сүйіп алады).

Мақпал — Маған еншіге арнағаның шын екен де-
сем, садақаға айтқаның екен ғой.

Қабыл — Ойбай, жоқ, сасқан жерде де есіме сен
түсетініңді айтам.

Мақпал — Жарайды, әзілге айтам, отауға барып
әнгімелесейік.

Қабыл — Әйтеуір бүгін шаршап келдім, төсегінді
кең саларсың.

Мақпал — Жарайды, осындай олжалы келген күні
маған қолқа салатын әдетің ғой (Қа-
был тағы сүйіп алды. Екеуі шығады).

VII көрініс

(Есіктен Жабай мен Жібек кіреді)

Жабай — (түрегеліп тұрып) Ай, сен, сыртқа шык!
Мына жақтан әлгі келе жатқан мелетсе
шығар деймін. Құдай ондап әлгі мал-
дарды көрмей қалды, Сәндібектер қа-
лай тасаға түсті, мелетсе де көрінді.
Ел енді тіке түсіп үйге кірсе, үндемей
үйге кір, қораны карап, яки сай бойына
құласа маған қабар бер! Үйге келе
қойса, әлгі Мақпалжан қайда, үйге ша-
қыр, ондай есерсоқтарды Мақпалжан-
дардың өтірік күлгені де есін кетіреді
(отырады).

Жібек — Осы пәлесі тағы қайдан тап болды? Түбінде оны алдап құтылмасақ мазамызды кетіретер, қай бізді жарылқайын деп жүр дейсің, бәрінікі бір тамақ тағы. Мен шығайын (шығады).

VIII көрініс

(есіктен мелетсе пормында киінген қаруымен мелетсе кіреді).

Жабай — О, мелетсежан, аман ба шырағым? Жоғары шық!

Мелетсе — Отағасы, мал жаныңыз аман ба? (Есіктен Жібек пен Макпал кіреді) Қарындасым, есен бе?

Жабай — Макпалжан, мына замандасыңа шай қайнат. Қатын, етінді мол салып, қазан көтер!

Мелетсе — Жок, рақымет, машақаттанбаңыз, жүріп барам, азырақ жұмысым болып бұрылып едім.

Жабай — Олай болса, өзің біл шырағым, ат арқасында жүрген азаматтардан аяйтынымыз жок, тым асығыс болсаң, қоңағасынды тағы бірде жерсің! Онда жұмысыңды айта отыр.

Мелетсе — Отағасы әуелі шақшанды тасташы, насыбайым таусылып келе жатыр еді. Жұмысты сосын айтайын.

Жабай — Макпалжан, насыбайын мол етіп, шақшанды берші!

Макпал — Мұндай сыпайы жігіттерге біздің насыбайымыз жараса? (тығынын шашақтаған сыртын кестелеп қаттаған шақша алып мелетсеге береді. Мелетсе күліп алады. Айналдырып қарап отырып, атады).

- Мелетсе — Сізді біреу екі-үш рет газетке жазған екен, «ұры аттандырады, мылтығы бар» деп. Сонын жауабын алғалы келіп едім Ұстап тапсыр деген үйезден қағаз бар. Жұмысым сол еді.
- Жабай — Ой, шырағым, ол кәдімгі ағайын арасының өкпе назы ғой. Біздің ондаймен ісіміз жоқ, мал баққан шаруа екенімізді болыс пен ауылнай да біледі. Аз ғана малдың шаруасына бола осы таудың жырасын паналап отырмыз. Қазақтың баласысың ғой, оның ретін өзің тап, Біз ештеңе білмейтін надан, момын шаруа!
- Мелетсе — Ырас, ағайын арасының араздығы екенін анау күні сіздің ініңіз Қанай айтып еді. Оған сенсем де жолына келмеске болмайды ғой. Жаңа да «отағасының өзіне жолығарсыз» деген сөзі болып еді.
- Жабай — Ырыс, жолықсын дегенім ырас еді. Қалық үстіндегі бала ғой, жолаунасы да аз шығар, қонақ асы жесін, соғымға соятын бір тай арнап қойдым, соны берейін деп. Кісіден беріп жіберуге ел көзіне түсе ме деп. Заман болса жаман. Иә, солай шырағым. «Келбеті келгеннен кеңес сұра» деп. иман жүзді бала көрінесің, сндігісін өзіне тапсырдық.
- Мақпал — Неге асықтыңыз? Асықпасаңыз мен шай қайнатайын Қонып та кетсеңіз болады ғой.
- Мелетсе — Ырәхмет, құрбым. Бүгін асығыс бір жұмыспен барам, қайтарда ертең қонып кетермін.
- Жабай — Әбден болад, шырағым, қабылымыз бар.
- Мелетсе — Енді мен жүрейін (күліп Мақпалға) Құрбым, мына шақшаң сыпайы екен!
- Мақпал — Ұнаса алыңыз, сіздердей құрбыдан оның несін аяйын.

Жабай — Ал, шырағым, алыңыз, балам тағы Іс-теп алар. (мелетсе тұрады) Қатын, анау үйлегі әйелге айтшы, жылқыдан қысырдың күрен тайын әкеліп берсін! (қатын шығады) Мақпалжан, құрбынды аттандыр!

Мелетсе — Отағасы, қош болыңыз. (Мақпал мен екеуі шығады).

IX көрініс

(Есіктен Жібек кіреді)

Жабай — Әлгі мелетсе кетті ме?

Жібек — (күліп) Мақпалжанның шакшасын көргесін мүлде есі шығып кетті.

Жабай — Ондай есерсоқтардың жайы белгілі ғой. (Есіктен Қабыл кіреді).

Қабыл — Бір таймен мелетседен де құтылдык па? (күледі).

Жабай — Қалықтың өз малын өзінен аяп қайтеміз?

Қабыл — Айтқандай, мына жақтан 5—6 жылқы жетегі бар 2 кісі келе жатыр.

Жабай — Ол кім екен, жаным, бізді білетін таныс біреулер шығар. Сен онда алдынан шық (Қабыл шығады).

X көрініс

(Есіктен Қабыл, Төлеген, Бөлегендер кіреді).

Жабай — Уа, Төлегенбісің? Жоғары шық. Ел-жұртың аман ба, жаным?!

Төлеген — Шүкір, өздеріңіз амансыңдар ма? Жігіттердің бәрі де сау ма? (күліп) Түздәм айдап тағы келе жатырмыз.

Жабай — —Жарайды, жарайды. Өзім де осы кара қатқақта неғып келмес екен деп отыр едім. Малдарыңыз қанша? Тасаға байладыңыз ба?

Төлеген — — (күліп) Қабыл оны жайғастырды ғой, көп емес, бес жылқымыз бар.

Жабай — — Қабыл, сен отырма! Бұл үйге келім-кетім кісі болады. Төлегендерді мынау отауға апарып, жайландырып, тамақтандырып, аттарын түпкі қораға байлап, шөп сал, жем бер. Жылқыларын Жаман адырдың қуысына апарып бекіндір. Одан соң өздерің де атқа конып, Әбіл екеуін Төлегендерге шеткі ауылдардан мал шығарып беріп бүгін түнде жөнелтіңіз, тамақтанып алғасын қазір шығып кетіп, Құрмандардан бір тоқты алып, Үкібастардікіне апарып қуырдақ істетіп беріңдер, еліне жеткенше азық болсын. Құртсүзбені осы ауылдан әперерсің.

Төлеген — — Иә, оңаша үйге барып жайланайық. Ат оттағасын жүріп кетерміз (Жібек, Төлеген, Бөлеген, Қабылдар шығады)

ХІ көрініс

(Азырақтан соң есіктен Қабыл кіреді)

Қабыл — — Құрық сүйреткен бір-екі оңды кісі сені сұрап, түсіп жатыр, танымадым.

Жабай — — Әлгі малдар тасаланып па еді? Мал іздеген кісі болмаса болар еді?

Қабыл — — Әбіл оны әлдеқашан алып кеткен (Есіктен Майлыбай мен Жаманкүл кіреді, сәлем береді)

Жабай — — Танымадық жаным, жолдарыңыз бола берсін.

Майлыбай — — Танымасаңыз біз Ор бойындағы «Бескүрек» боламыз. Бүгін 12 күнболды, жексенбінің кешіне бізден бір үш жылқы алынды. Біреуі—шек таңбасы бар құлакер ат. Біреуі—шөміш таңбасы бар тарлан ат. Біреуі—ақайыл, ақ каптал торы бесті. «Алдырған анасының қойнын ашады» деп малымыздың маңдайы осы ау-

ылға таман келген көрінеді. Атқа мініп жүрген балаларың бар көрінеді, катеден құрығы түскен шығар, деп келіп отырмыз. Ендігісін ақсақал өзіңіз білесіз.

Жабай — Атқа мінетін балалардың бары рас, бірақ біз ондай малды көргеніміз жоқ. Құдайларың берсін. Сөйтсе де сұраудар болалық. Бұл өңірде болса, хабарын айтармыз.

Майлыбай — Отағасы, ол сөзің бізге жауап бола алмайды. Бізге дұрыс сөзінді бер.

Қабыл — Ай, қос ағасы, мынауың тек «жаптым жала, жақтым күйе» деген ғой. Болмаса біздің ақсақал дұрыс сөзін айтып отыр (қызараңдап). Ондай мал бұл ауылға келген болса, батар күннен бірге батайық. Көзіміз көріп, қолымыз ұстамасын. Осы ғой сіздердің іздеп отырған сөзіңіз! Бұл сіздерге шет елдің азаматы ғой деп, дұрыс жауап беріп отырмыз. Болмаса ғнау-мынау кісіге беретін сөзіміз бұлай келмейді.

Жаманқұл — Ай, шырағым, сен сөзінді шамалап сөйле, ұрының жайын біз де білеміз. «Басқан ізім артымда қалсын» деп өтірік қорғануды талай есіткенбіз. Біз анығына жетіп келіп отырмыз. Біз ондай тәлкегінді көтере алмаймыз. Біздің ауылда да атқа мінетін балалар бар. Біз жолығып міндеттен құтылайық деп отырмыз. Болмаса қалай алуды да білеміз. Қәне қалай құтыласың, құтылып көрші көрейін?

Майлыбай — Жігіттер, сендер ондай қызу сөзді қоя тұрыңыз, жауапты ақсақал берсін.

Жабай — Алаштың азаматы көрінесің, енді сіздерге бөтен сөз айтып болмас, малдарыңның осы ауылға келді. Тор бестіден басқасының көзі жоқ болып кетті. Төлеуін берейік.

- Майлыбай — Бәрекелді, жөн білетін кісінің сөзі осы. Бірақ тор бестіні алып калсаңыз да екі аттын көзін қайтарыңыз, ол екеуі өлгенде атамайтын мал еді.
- Жабай — Әйтеуір, сіздерді зиянға қалдырмайын. Сіздер далаға шыға беріңіз сөйлесіп берелік.
(Майлыбай, Жаманқұл шығады, Әлім кіреді)

ХІІ көрініс

- Жабай — Қабыл, кәне не мал береміз? Төлеуге көнді ғой өздері. Алыстан арып келген ғой.
- Қабыл — Өзіңіз білесіз тағы. Әйтеуір кем төлеу бере алмаймыз ғой.
- Жабай — Менің ойлап отырғаным Торының көзін төлеуге кешегі келген сары нарды, энеугі өрден келген қара айғыр мен сар биені сүйінші шығыны болса, кер тайды беріп жөнелт. Осыған ырза болар.
- Әбіл — (ашуланып) Ылғи төлеуге маған дегенді бересіз. Сар нарды үйге апарып берем бе деп едім. Энеугідегі менің соғымға арнаған биемді бердіңіз. Сар нарды бере алмайым.
- Жабай — (кейіп) Ой, шірік құл! Тұрғын жерінде жонынды осып салайын ба осы. Мен бол масам, сен құрымына да ие бола алмасың. Барлық бәлені маған тастап, сен мал жиғың келеді екен. (Қамшы алып ұмтылады).
- Қабыл — (арашалап) Қойыңыз, балалығы шығар. Әбіл, сен бала болма, құдай тағы берер.
- Жабай — Олай дейтін болсаң, кет сен бізден. Ондай ынтымақ бұзар кісінің керегі жоқ. Қабыл, сен әлгі қонақтарды жөнелт. Онымен соңынан сөйлесеміз. (Қабыл, Әбіл шығады).

XIII көрініс

(Есіктен Қанай мен Қасым кіреді)

Жабай — О, неғып қайттындар? Бітімге көнетін (емес) бе?

Қанай — Әуелі барып сөйлестік. Жазған мен емес деп басында мойнына алмады. Газетке жазбағанына теңдік бар дедік. Соңынан бәрін де мойнына алып, шалқайып кетті, Ақтап бізді газетіңе жаз дедік. Тындамады. Думаның, үкіметтің бәрі менің қолымда деп күш айтты. Тақа болмағасын кетіп калып, (күліп қойып) түнде барып Қасым екі үйін бірдей өртеп қайтам деп жолдан кейін қайтты.

Жабай — Тіпті бұларың дұрыс болған екен, өртенсін бәлем. Газетке тілші болғыш неме, газеті жарылқаса көрейін. Енді тістеріңнен шығарушы болма! Қанайжан, әлгі қонақтарды жөнелтейік. (Жабай мен Қанай шығады, Мақпал кіреді).

XIV көрініс

Қасым — Мақпалжан, денің сау ма? Насыбайыңнан әкелші. Сенің насыбайыңды сағындым ғой.

Мақпал — Шақшамды әлгіде мелетсе келіп, сол алып кетті. Әкем бер дегесін амалсыз бердім. Болмаса ол шақшаны саған берейін деп жүр едім.

Қасым — Ол насыбайың болмаса, сенің маған бетің де насыбай болады (барып сүйіп алады).

Мақпал — Мені тек өтірік алдайсың ғой. Елден талайдың насыбайың атып жүрген шығар-ау.

Қасым — Сендей сұлуды елден көргенім жоқ. Көбіне қарағым да келмейді.

XV көрініс

(Есіктен болыс, ауылнай, Жабай, Қанай кіреді) (Қасым мен Мақпал шығады)

- Жабай — Қанай, мына болыстарға мал сойдырып, қазан көтерті!
- Болыс — Біздердің соңымыздан жел көп болады ғой. Кідіруге болмас. Қазір жүреміз. Әлгі қызметінді айт! Сонсын жүрелік.
- Жабай — Болысжан, заманымыз қатар еді. Бұрын ішша десіп көрген жоқ едік. Осы бір Құлбас деген құлдан ақ қорлықты көрдім. Күнде газетіне жазып басуымызға әңгір таяқ ойнатып ақ болды. Заман болса жаман, әлде қандай күн болады. Ауылнай мен екеуің бізді «ұрлық қылмайды, момын шаруа» деп, «кедей» деп, одан соң, Қанай мен екеуіміздің еншімізді басқа деп күәлік берсеңіз екен. Саған бір соғымдық бие, ауылнайға бір қысырдың тайын дайындатып қойып едім. Соны алыңыз.
- Болыс — Бұл сөзіңіздің бөтендігі жоқ. Ол Құлбас бізге де қорлықты беріп жүр. Елді жеді, ұрыны сүйеді деп газетке жазып отыр. Әлгі қағаздарыңды ертен Қанайды жібере ғой жаздырып берейін. Жылқыларды кеше бір баладан ауылнайдікіне беріп жібере ғой. Со жерден алармыз. Біз енді жүрейік!
- Жабай — Шырақтарым, мәртебелерің үстем болсын! (Болыс, ауылнай, Қанай шығады).

XVI көрініс

(Есіктен азырақтан соң Қанай, Қабыл, Қасым кіреді. Біраздан соң Алдияр мен Қосым сәлем беріп кіреді)

- Жабай — О, сендерге не керек, баса көктеп кіріп қайда барасындар?

- Алдияр — Отағасы, сіздің балдар, біздің 1—2 жылқымызды алған екен, жұмыс қылып отырған жалғыз көлігіміз еді!
- Жабай — (ақырып) Ойбай-ау, мына енесін ұрғандар не дейді? Жылқысы не, жоғалындар?
- Қосым — Қатар ағайынымыз тал түсте малымызды жеп отырасындар ма?
- Қабыл — Ау, тіліңді тартасың ба? Бізді ұры дегілерің келе ме? Қалай-қалай сөйлейсің?
- Қанай — Ондай арыздарыңды ана тілші дей ме, Құлбас законшіктеріңе айт! Газетімен тауып берер.
- Жабай — (ақырып) Олармен сөйлесіп тұрғанша, киімдерін сыпырып алып, аттарын аударып алып, сабап-сабап қоя беріңдер. Кімді басынып отыр өздері (Қабыл мен Қасым екеуін сабай бастайды).
- Алдияр — (жылап) Айналайындар-ай, малымызды екі дүниеде сұрамайын, өзімізге тиімеңіз! (Екеуін есікке қарай сүйрейді). Шымылдық жабылады.

II шымылдық

Бұл шымылдықта ойнаушылар

1. Құлбас — шамалы шаруа киімді, шоқша сақалды, қатқан қара жігіт.
2. Камила — Құлбастың қатыны, шаруа әйел 25-те.
3. Қамаш — Құлбастың баласы, оқып жүрген ерке бала 8-де.
4. Үкібас — Құлбастың ағасы. Қаудыраған ақкөңіл кісі 50-де.
5. Абдолла — Ауылдағы мұғалім, шала орысша киінген 25-те.
6. Жапабай — Шашын қайырған, шала орысша киінген ауылдағы комсомол 20-да.
7. Бұрынғылар — Қанай, Қасым, Алдияр, Қосым, Ауылнай.

Сақына

Құлбастың қысқы үйі. Шамалы бір бөлме. 2 терезе, бір есігі бар, үйдің бір жақ басында Құлбастың төсегі. 2 терезенің орталығында кісінің қолы жететін жерге бір тақтайды екі басынан жіп байлап, көтеріп асып қойған. Үстінде газет, кітаптар жинаулы болады. Үй іші кедей тұрмыс. Жерде сырмақ, алаша төсеулі болады.

I көрініс

(Шымылдық ашылғанда үйде Құлбас етік жамап, қатыны Камила киім жамап отырады. Азырақтан соң қолында киіз қабы бар, киініп қолына қамшы ұстап ауылнай келеді)

- Құлбас — Үа, ауылнай жоғары шык!
- Ауылнай — Жок, отырмайым, асығыспын (киіз қабын асып жатып) сенің газеттерің бар еді. Соны бере кетейін деп бұрылып едім.
- Құлбас — Газет келді ме? Әкелші, көптен бері келмей сағындырып еді. Өзің неге отырмадың?
- Ауылнай — Болыс шақырып, асығыс соған кетіп барам. Сенің газетің де жаман атыма сор болды. (Алып екі газет, бір хат береді) Құлбас алады./
- Құлбас — (Газеттерді аударып-аударып қарап) О, мынау «Еңбекші қазақ» мынау өзіміздің газет. Мына «Еңбекші қазақтың» екі нөмірі. мына газеттің бір нөмірі жоқ қой. Шатастырмай түгел әкеліп тапсырсаң қайтеді?
- Ауылнай — Маған келгені осы. Келмегенін мен қайдан әкеліп берейін. Сен мені жалдап қойған жоқсың ғой. Неге міндетсің? Өйте берсең әкеліп те бермеспін.
- Құлбас — Неге? Дұрыс әкеліп беруге міндеттісің. Бір газетімізді анаугүні Жұмабайдан, бірсуін Дүйсенбайдан танып алдым. Га-

зетімді дұрыс бермейді деген кісі көп-ақ. Әкеліп бермей-ақ қойшы, өзім барып алайын, бөтен кісіге беріп жібермеші. (хатқа қарап) Ойбай-ау, мына хатты неге ашып әкелесің. Бұнымен сен сотқа тартыласың.

Ауылнай — Құлбас, сен өзің қалайсың? Кісіге жоқ жерден бәле жапсырғың келеді екен. Жұрттың бәрінің газет, хаттарын түгендеп жүре алмайым.

Құлбас — Сен түгендеп жүрмейсің, енді оны кім тапсырады?

Ауылнай — Сендерге мен газет алдыра гөр дегенім жоқ. Өздерің мен үшін алып отырған кісіше қалай-қалай сөйлейсің? Қолыңнан екі келсе, бірін қыл! Маған дегенде аямай-ақ қойшы, сенімен мылжындасып тұруға уақытым жоқ. (Шығады).

II көрініс

(Құлбас газеттерді бір-екі аударып қарап, хатты оқып отырды)

Камила — Қойшы, осы газет деген неменеге керек. Әркіммен бір жаманатты боласың да жүресің. Ағайынмен ашшы болып не керек?

Құлбас — Әй, қатын, сен газет жұмысын не қыласың? Бұдан саған зиян келген жоқ қой. Газетке алдырушы жинағынан энеугүні 20 сом алып, үйге керек-жарақ әкелдім, үстіндегі көйлегінді де сонымен әкелдім. Налоктен де құтылдым. Ең аяғы газетке жазғаным да ақы алам.

Камила — Тек әшейін ағайынмен ашшы болып неғыласың деп айтам Болмаса мен зиян көрдім деп айтып отырғаным жоқ қой.

Құлбас — Осы ауылмайдың-ақ қорлығы, салақтығы өтті-ау. Алдымен болыс оңбағасын, ауылнай не оңсын? (газеттерді аударып)

отырады. Осы баскарма да ел хабарына салақ қарайды. Бір ай болды: Омардың қызын еріксіз қалың малға бергенін, Жабайлардың бұрынғыдан да күшейгенін, елге тауар керек екенін, қаперетіп бастығы Қасеннің жеп қойғандарын жазып едім Әлі басылған жоқ. Мезгілі өтіп кеткесін басылады да маңызы кетіп қалады. Өздері «жаз, жаз!» деп пошта сайын хат жазады (ойланып) Бәлкім олардың бірсыпырасын газетке баспай, тіке тергеуге жіберетін шығар. Осы ауылнайдың газетке салақтығын, мелетсенің газет хабары дұрыс тергемейтінін тағы бір жазып жіберейін. (тақтайдан бір кітап алып астына қойып, қағаз жазып отырады).

III көрініс

(Есіктен бұрынғы порымында Алдияр мен Қосым кіреді, сәлемдесіп отырады)

Құлбас — О, малдарыңнан-жоқтарыңнан қабар бар ма?

Алдияр — Ой, жоғы құрсын. Жоқ болды ғой. Көп жерге сұрау салдық. Еш нәрсе білінбейді. Жалғыз көліктеріміз еді, қолдарымыз кесіліп қалды. Қора-азбарымыз оңдаусыз. Он шақты күннен бері сарбалдаңға түсіп әуре болып жүрміз.

Құлбас — Әнеугі із деген немене еді.

Қосым — Біздің аттар алынатын күні кешке қарай азырақ жаңбыр жауып еді. Өш кісі келіп алған ізі шықты. Ізін кесіп Сарбауырға дейін бардық, тап Бозобаға барған жерде бір із Жаманадырға қарай бұрылды. Біз онымен ісіміз болған жоқ. Көп ізбен кете бердік. Сол күні таңға жақын жер қатып қалғанды. Былайырақ барғасын із жоғалды. Сонымен қайтып келдік.

- Құлбас — Мына өзіміздің ұрылар емес пе екен? Оны байқадыңдар ма?
- Алдияр — Біздің аттар алынатын күні кешке Әбіл деген есерсок ұрысы Бекбас ауылына кешке қарай келгенін Жұман көріпті. Солар шығарып берді ме деп Ысмайылды жіберіп, ұрыларынан сұратып едік, маңына жолатпады дейді. Одан соң әркімдер қатар ауылдан алып не болыпты деп тоқтау берді. Сонымен қойдық.
- Құлбас — Анық болар, шығарып берген ғой.
- Қосым — Солар екені солар. Сөз жоқ олардың шығарып бергеніне, олар қасқыр ғой, обалына қалмайық деуді олар білмейді ғой, бірақ олар бізге теңдік бере ме?
- Құлбас — Енді маған қайт дейсіндер... Солар екенін өздерің де біліп отырсыңдар.
- Қосым — Саған айтайық дегеніміз: үкіметтің кедейді шын жақтайтыны ырас болса, бізге осы Жабайлардан малымызды алып беретін қандай жол бар, әлде газеттеріне жазамысың? деп сенімен ақылдасайын деп келіп едік.
- Құлбас — Ол залымдардың елге тиіп отырған зияны аз емес. Оларды жоқ қылмай елге тыныштық жоқ. Солай да болса, әуелі Жабайдың өзіне жолығып алдынан бір өтініз. Бәлкі ең болмаса ашығын біліп қайтарсыңдар. Содан соң көрерміз.
- Алдияр — —Сірә, сөйтеік. Мен өзім де солай ойлап едім. Саған ақылдаса кетейік деп келгеніміз ғой. Біз жүрейік. (тұра бастайды).
- Құлбас — Өзіне жолығып әбден байқандар, берсе берер, бермесе де айтқан сөзін маған айтып келіңізші.
- Қосым — Жарайды, жарайды, шырағым, әйтеуір біздің сенетініміз сен (шығады).

IV көрініс

Қолында бокшасы бар киініп Қамаш кіреді.

- Камила — Ой, құлдығым, оқып келдің бе? Тоңып қалған жоқсың ба? (шешіндіріп жатады).
- Қамаш — Әке-ау, мұғалім газеттер беріп жіберді.
- Құлбас — Ой, айналайын алып келдің бе? Кәне? (Құлбас қасына барып бокшасынан 2-3 газет алады) Мұғалім бұларды қайдан алыпты? (Оқып аударып карап тұрады).
- Қамаш — (тілін тәттілеп) Біреуін, біреуін Қалидан, жоқ екеуін ана-ана Қапаштың ағасынан танып алыпты.
- Құлбас — (бір газетке карап тұрып шаттанып) Қатын, міне кара «Еңбекші казакта» Омардың қызы басылыпты «Жұмабике мал орнына сатылды» деп қойыпты (күледі) Міне, (бір газетке карап) міне қызык: «Жегі ұры» деп Қасенді жазыпты, па, па! «Қыран көзі қырағының ішіне», «ұрылардың түбегі—Жабай, Қанай» деген хабарым да басылыпты. Ой қызык-ай! (Басын шайқап) Бірақ енді бұларды дұрыс тергейтін болыс пен мелетсе қайда?
- Қамаш — Әке-ау, әке-ау! Мұғалім айтты: «Қалаға кісі жіберейін деп жатырмыз. Беріп жіберетін пошталары болса, казір әкеліп берсін» деді.
- Құлбас — Сөйте ме екен, онда мен пакеттер беріп жіберейін. Айналайын жүгіріп барып беріп келе ғой, қатын сен Қамашжанға тамақ берші, (Камила Қамашқа нан береді. Қамаш жеп отырады. Құлбас тақтайдан қағаз алып жатады, жазады, ақтарады, өзі сөйлейді) Мынау калың мал жайы, мынау мектеп, комсомол жайы, мынау ауылнай мен болыстың қиянаттары. Мынау басқармаға хат. Сірә, газе-

тімді поселкедегі Ибан арқылы алып тұрмасам болмас. Мынау газетке жазылғандардың тізімі. Ақшасын енді бірде поштаға өзім барғанда салармын.

- Қамаш — Әке, болдың ба? (Тұрып тағы киіне бастайды)
- Камила — Ойбай-ао, сен бұны жіберем деп жатырсың. Күн кеш болып қалды, қайтарда корқар.
- Құлбас — (канберттерді бір қағазға орап, жіппен байлап) мынаны мұғалімге бер. Жапаймен мұғалімге айт, біздікіне екеуі келіп кетсін. Өзің қайтарда солармен бірге келерсің. Бұрын қайтам деп адасып кетпе! (Қамаш шығады).

V көрініс

(Есіктен Үкібас кіреді)

- Үкібас — (отыруға ыңғайланып) Келін шырағым, не ғып отырсың? Күн кеш болды ғой. Ана бір-екі мошкелерінді байласайшы!
- Құлбас — Иә, сен шықшы. Мен әлгі біреулерге алданып қалдым. Сен байлай сал. Мен үйге шам жағайын. Күн кеш болды. (Камила істерін тастап киініп шығады).
- Үкібас — Алдиярлар неғып жүр, неге келіпті?
- Құлбас — Олардан не сұрайсың? Жалғыз-жалғыз көліктерінен айрылып, қайтерге білмей жүрген ғой. Барып Жабайларға жолығындар деп жібердім.
- Үкібас — Оларға барғанмен олар тендік бере ме? Есі дұрыс кісі олардан ат-тонын ала қашарға керек. Сол Жабайдың інісі Қанай біздікіне келіп отыр.
- Құлбас — Ол неге келіп отыр, не дейді?
- Үкібас — Сенімен сөйлестір, жұмысымыз бар, ағайын болайық,—дейді.

Құлбас — (күліп) Олар қай бір ағайыншыл болып жүр дейсің. Олардың жанына батып бара жатқан газет қой!

Үкібас — Ой, жаным-ай, ағайынмен ашшы болып қайтесің? Ағайын болып тыныш отырған жақсы ғой.

Құлбас — Келсін, сөйлесейік не айтар екен?

Үкібас — Иә, иә, сөйлес. Құрсын әңгіме деген не керек? (шығады).

VI көрініс

(Құлбас үйге шам жағады. Азырақтан соң үйге Қанай, Қасым, Үкібас кіреді).

Құлбас — О, жоғары шығындар! (Келгендер отырады) О, қызметтеріңізді айта отырңыз.

Қанай — Біз сенімен ағайын болып сөйлескелі келдік. Бізді «Ұрлық қылады, ұры аттандырады» деп газетке жазып жүрген көрінесің. Қатар ағайынбыз. Ұзында өш, қысқада кегін жоқ. Біздің саған не зиянымыз тиді? Сен түгіл елге зиянымыз тиіп көрген жоқ.

Құлбас — Менен басқа қолы қалам білетін кісі жоқ па? Солардың біреуі ұрлықтарыңды жазса жазып жіберген шығар. Оны менен көрмей-ақ қойындар. Ұрлықтарыңнан көр!

Қанай — Біз ұры болсақ та, елден мал ұрламаймыз, шеттен алыстан ұрлаймыз. Алыстан ұрлағанымыздан елге зиян келіп көрген жоқ. Қайта шет елдің ұрыларынан елді қорғаймыз. Жазбадым десен, жазбағанына бізге теңдік бер!

Құлбас — Ұрлығымыздан елге зиянымыз тимейді демей-ақ қойсайшы. Аулымыздан қой, козы күніге ұрланады. Соның бәрін сенің жігіттерің азыққа деп ұрлап кетеді.

- Қанай — Құлбас, сен ондай ұсақ дауынды қой, ауыл арасының арқан-жіп ұрлайтын ұрыларын біз тыя алмаймыз, өзің әуелі ағайын десен теңдік берші!
- Құлбас — Теңдік деген не, ол қандай теңдік?
- Қанай — Теңдік сол газетке жазбадым деп, үш ата жеріңнен ант бер!
- Құлбас — Ондай теңдікті біз бере алмаймыз. Кеңес заманында «ант» деген қалған. Ол күнә.
- Қанай — Теңдік бере алмасаң, онда жазғаның ырас. Ағайындықтан шыққаныңыз.
- Құлбас — Жазғанда маған не демекші едіңіз?
- Қанай — Ағайын болатын болсаң, сол газетіне бізді ақтап жаз! Сені «тілші» дейді ғой.
- Құлбас — Сонда сендерді «ұрлық қылмайды» деп жазам ба? Оны мен қалай жазам, ұрлық қылмаймыз деп өздерің қалай айтасындар! Онан да ұрлықтарыңды қой!
- Қанай — (қатты ашуланып) Ендеше ұры деп жаза бер, сенімен ат құйрығын кесемін.
- Құлбас — Ағайын болмағандағы қылатындарың не! Қорқытқаның ұрлығың ба? Екі сиырымыз бар, көп болса соны ұрларсындар, одан артық не қылмақсындар!
- Қанай — Күшіңе сенсең жата бер, не қылатынды кезінде көрерміз. «Тілші» неме газетің жарылқаса көрерміз (тұра бастайды).
- Құлбас — (қатты) Енді не десендер де, сенен қорқа алмаймыз ғой. Тілегендеріңді істей бер! Біз де өлмес қамымызды көреміз. Үкіметтің тізгіні ұрының қолында тұрса көрерміз.
- Қосым — Ойбай, мынауың тіпті дүниенің төрт бұрышына қолым жетті деп отыр ғой (екеуі шығады).
- Үкібас — Құлбас-ау, бұл залымдармен ұстасып қайтесің, бітісу керек қой.

Құлбас — Ай, Үкібас-ай, сен де бір жағынан ұшып-қонат та отырады екенсің. Оны сен неғыласың?

Үкібас — Ендеше өзің біл, мен қойдым (шығады)

VII көрінісі

(Есіктен Қалима кіріп шешініп отырады. Құлбас шам жарығына газет оқып отырады. Азырақтан соң есіктен Абдолла мұғалім мен Жапабай, Қамаш кіреді. Бір колдасып көріседі).

Құлбас — О, жоғары шығыңыз, есен-сау жүрсіңдер ме?

Абдолла — Шүкір (күліп) Құлбас, газеттерінді оқып, мәз болып жатырсың ба?

Құлбас — Ырас, мәз болып жатырмын. Ауылнайы түгел тапсырмай қорлықты беріп жүргені. Бүгін басөлкедегі Ибан арқылы алуға адресімді өзгертіп басқармаға хат жаздым. Қамашжан әкелген газеттегі әнеугі қабарларды көрдің бе?

Абдолла — (күліп) «Жегі ұрылар» деп Жабайларды қызық қылып басыпты. Басқарма құлпыртып қойыпты.

Қамаш — Әже, жатам! Ұйқым келді. Төсек салып берші!

Қамила — Ой, қарғам, шаршағансың шығар, ұйықтай ғой, төсек салып берейін. (Төсек салып беріп, Қамашты жатқызады. Өзі де қасына кисаяды).

Құлбас — Жаңа осында Жабайдың інісі Қанай келіп кетті. Қасында әлгі бір Қасым деген ұрысы бар. Соларды жаңа ғана жөнелтіп отырғаным еді.

Абдолла — О, олар неғып саған келіп жүр. Неғып олармен достасып қалдың?

Құлбас — Олармен достық қайда! Адам дегенде ар-ұят болсайшы!

- Жапабай — О, айта бер, әңгіменің қызығы сенде екен ғой. Олар қайбір дұрыстықпен келді дейсің?
- Құлбас — «Бізді газетке жазыпсың, жазбадым десең, теңдік бер, үш ата жеріңнен ант бер» дейді. «Теңдік бере алмасаң, ағайын болайық, бізді ақтап газетке жаз»,— дейді. Олардың сөзі осы...
- Абдолла — (күліп) О, газет оларға батайын деген ғой. Батырларың сасайын деген екен. Ал сен не дедің?
- Құлбас — Мен не дейін «Ондай теңдікті бере алмайым, ұры емес деп сендерді ақтап газетке де жаза алмаймын»—дедім.
- Абдолла — Олар оған не деді?
- Құлбас — Не десін? «Қырам, жоям, ат құйрығын кесем, білген қастығымды істейім» деп мені қорқытады. «Екі сиырым бар, қора лап ала бер» дедім.
- Абдолла — Ой, залымдар-ай, келіп осы сөзді айтуға ұялсайшы!
- Құлбас — Шырақтарым, сен екеуінді шақыртқаным да осылардың жайы еді. Біреуің көзі ашық мұғалімсің, біреуің үкіметтің оң көзі-комсомолсың. Менің сен екеуіңнен жасырын сырым да жоқ. Менің ағайын-тумам да, досым да сен екеуің! Бұл ұрылар-нағыз қара жүрек залымдар. Мынау обал болар демейді. Қолынан келген қастығын да аямайды. Менің «тілші» екенімді әбден біліп алыпты. Бұлар мені қудалауға, менің соңыма түсуге айналды. Кім біледі, болыс пен ауылнайларды да өзіне қосып алар. Тағы елдің байлары мен куларын да қосып алуы да қиын емес. Бір жерде өлтіріп тастай ма деп те қорқам. «Құдайдан қорықпағаннан қорық» деп бұл жауыздардан қорықпаса болмайды. Қәне енді осыған не ақыл айтасыңдар?

- Адболла — Қайдан білейін, не ақыл айтатынымды. Әйтеуір біз екеуміздің сенен аяйтынымыз жоқ. Солай ғой, Жапаркүл.
- Жапаркүл — Иә, солай болмай, бәріміз де бір тілектегі кісіміз ғой. Әйтеуір біздің комсомол ұясының қолынан келгенін аямаймыз. Бұның ақылын Абдолла, сен айт!
- Адболла — Бұған менің ойлап отырған ақылым. Мен басқармаға «тілшіні» қудалауға айналды деп қат жазамын. Оның үстіне жиналысына салып ұрылардың жауыздығын көрсетіп, байлардың, атқазінерлердің ұрыға болысып жүргенін айтып жоғарыға білдіруге керек. Құлбасқа істеген жауыздығын бір күні бізге де істейді.
- Жанабай — Осы дұрыс. Тап осылай істелік! Осы пәленің қарабасы, «өзіміздің ауылнай мен болыс ең аяғы газеттерімізді дұрыс бермейді. Бұларды да аямау керек.
- Адболла — Дұрыс, дұрысын айтасың, Сірә, осылай етіп бір шара көздемесеңіз, олар әлі сүрінетін де емес. Елге де тыныштық бермес.
- Құлбас — Шырақтарым, ырақмет, сендермен бірге адассам, сендермен бірге елге қызмет етсем, бірге өлсем арман жоқ.
- Жанабай — Айтқандай, әнеугі Алдиярлар жоғын тапты ма?
- Құлбас — Несі тапсын, оны да солардың ұрылары шығарып берген көрінеді. Ізін де көріпті. Байғұстар барып сұрауға бата алмай жүр екен. Барып жолығындар деп жібердім. Не жәрдемің бар деп маған келеді.
- Жанабай — Осы, атаңа нәлеттердің ақ қорлығы өтті ау, ай, құдай-ай, осыларды кісі шығартып неге жылдам ұстатпайды екен.

Құлбас — Қалай ұстасын, үкіметтің сеніп отырған, осындағы мелетселер, Жабайдың қызына қырындап күнде барып қонып ұрлықтың етін жейді. Соның шайтан қызының өтірік күлгеніне де есі кетеді.

Абдолла — Ауылдағы кеңес құрылысы оңбай, бұндай бұзықтық тиылмайды ғой. Енді біз қайтайық. Түннің де біраз мезгілі болған шығар.

VIII көрініс

(Құлбас жалғыз өзі әр газетті бір алып оқып отырады. Камила мен Қамаш ұйықтап жатады. Көп уақыттан соң есікті тарсылдатып Үкібас шошып жүгіріп кіреді).

VIII көрініс

Үкібас — (даусы бұзылып, ентігіп) Ойбай, сорымыз қайнады, Үй өртеніп барады. Ой, сорлы-сорлы, тұр, шық. «Тілші» дегенді қой дедім болмадың.

Құлбас — Ойбай-ау, не дейді, ырас па? Малдарды, малдарды далаға шығарыңдар, тамақ пен киім-кешекті шығарыңдар, бала-шаға өртте қалып жүрмесін (ұшып тұрады) Ойбай-ау, енді неғып тұрмыз, жүгірсейші, мына ауылдарға хабар беретін кісі қайда? (Үкібас шығады).

IX көрініс

Құлбас — Ойбай, қатын! (Жүгіріп барып жұлқылап оятып) Камила, Камила тұр, тұр! Сорымыз қайнады. Үй өртеніп барады. Жылдам, жылдам! (Өзі киіне бастайды).

Камила — (ұшып тұрып) А, а? Не дейді? Не дейд?

Құлбас — Атаңның басы! «не?» Үй өртеніп барады. Өрт! Мен сыртқа шығып үйге жақындамаса, сиырларды далаға шығарайын. Сен нәрселерді шығара бер! (Құлбас жүгіріп шығады. Камила да сасып, айнала жүгіріп әр нәрсені бір жинап жүреді).

- Қамила — Ойбай-ай, өрт қайдан шықты екен? Бәрінен бұрын киіз үйдің құрымы кетеді-ау енді (Жылайды).
- Құлбас — (жүгіріп кіріп) Ойбай-ай, әлі шығарған жоқпысың, пішен қорадан үміт жоқ кетіпті (екі терезеден от жалт-жалт етеді) Шетінен шығара бер. Екеуі киім-кешек сандықтарды бір-бір шығарып келеді.
- Қамила — (жылап) киіз үй кетеді-ау, баспанасыз қаламыз-ау енді, сен шығара алсаң, барып соны шығарсайшы. Бұл үйдің ішін мен тасиын (сасып жүреді). (Қамила да құшақтап шығады).
- Құлбас — Киіз үй құрсын одан үміт жоқ. (Екеуі құшақтап тағы алып шығады. Қайта кіріп Құлбас кітап, газеттерді құшақтап жөнеледі. Одан қайта кіреді).
- Құлбас — Бара алсам, барып көрейін. Сен ана Қамашты алып шық, қалғанын тасып шығара бер! (Кітаптардың қалғанын құшақтап жөнеледі).
- Қамила — (қайта кіріп) Ойбай, Қамаш, тұр, тұр, өрт, өрт (Төсектерді құшақтап) Жүр, жүр! (Шыға жөнеледі, Қамаш ұйқысын аша алмай, көзін укалап жылап үй ішінде жүреді. Әрі-бері жүріп, жан-жағына қарайды, терезеден өрт жылтылдайды).
- Қамаш — (жылап) Әже, әже, әже! Жүгіріп есікке барады. Кейін қайтып терезеге ұмтылып барады. От жалт етеді. Біресе есікке, біресе терезеге ұмтылып, үйдің ішін айнала жүгіреді, сүрініп жығылып қалады. Ойбай, Әке, Әке! Өлдім, өлдім (бақырып) Әже, әже! (айнала жүгіріп жүреді).
- Құлбас — (Жүгіріп кіріп, күреткін көзін бір сипап) Ойбай, қарғам-ай, қарғам-ау, жүрегің ұшып кеткен жоқ па?

Қамаш — (бақырып) Әке, Әке! (жүгіріп барып құшақтайды).

Ойбай, Жабай-ай, Жабай-ай! Қылықты қылдың-ау! Түбіме жеттің-ау! (Қамашты құшақтап есікке қарай жүгіреді) от жалт-жалт етеді).

Шымылдық түседі

III шымылдық

Бұл шымылдықта ойнаушылар:

1. Қалың — газет редактірі, арық, ақ құба, ұзын бойлы, азырақ мұрты бар, шашын шалқасынан қайырған (шашы дударланып тұрған) орысша киімді жігіт 25-те.
2. Садық — Газет хатшысы. Семізше тапалтақтау қара жігіт 30-да.
3. Ниязбек — Басқа кеңсе қызметкері әдемі (модный) орысша киімді, толық кісі —40-та.
4. Сақып — Орысша киімді қазақ әйелі 25-те.
5. Қалдыбай, Қиялбай — ел шаруалары.
6. Дүйсен, Кәкім — орысша киімді жастар 20, 25-терде.
7. Бұрынғылар — Жабай, Қанай, Алдияр, Қасым, Құлбас, Жапабай.
8. Қали — қағаз тасушы бала. Шамалы орысша киімді, 15-те

Сақына

Газет басқармасы үлкен бір бөлме. Бір есігі 3—4 терезесі бар. Керегеде айнала плакаттар болады. Үлкен Ленин суреті ілулі тұрады. Олардан төменірек әр жерде «Еңбекші қазақ» тағы басқа губернелік газеттер шумақ-шумақ болып ілулі тұрады. Бөлменің ішінде үш жерде үстел. Қастарында орындық тұрады. Есікке жақын бір ыскамейка, шеткі үстелдің қасында бір ышқап тұрады. Оның төбесінде буылған газеттер, қағаздар болады. Төргі үстелдің тұсында «редактірі» деген жазу, енді біреуінде «қатшы» деген жазу. Төргі үстелдің қасында керегеде телепон болады. Үстел үстінде бір басында газеттер, бір басында бөлек-бөлек үйілген қағаздар жатыр. Аспаптары.

I көрініс

(Шымылдық ашылғанда Садық өз үстелінде жазу жазып отырады. Қалық бір қағаздан соң бір қағазды қарап үстіне бір-екі түртіп бір жағына қоя салып отырады. Азырақтан соң Қали кіріп бір пакетті Қалыққа береді. Қалық ашып, көп қағазды алып)

Қалық — (күліп) Опырмай, Сәке! Мына қарашы, Жұмалин мына бір нұсқауды жіберіпті. Ең болмаса қазақша жазып жібермейді. Оның үстіне газеттің бүгінгі санына басылсын деп бұйырады (Қалиға) саған іш нәрсе деген жоқ па?

Қали — Бүгінгі нөмірге бассын деп (күліп) оған мен не дейін, болмайды дейін бе?

Садық — Газеттің жайын қайдан білсін, материал алдымен беріліп қоятынын біледі дейсің бе? Бүгін берсе, ертең өзінен-өзі шыға алады дейді ғой.

Қалық — Бұның бәрі газеттің бір нөміріне сыймас. Қазақшаға аударып, әр бөлімін әр нөмірге жіберерсің? (Қали шығады. Садық келіп қағазды алады).

II көрініс

(Есіктен Жапабай кіреді).

Қалық — Уа, Жапабай жолдас не қал?
(Қолдасып көріседі).

Жапабай — Өздерін жақсы тұрасыңдар ма? Бірсыпыра жазылған кісілердің ақшасы мен адресі бар еді, және де өзімнің жазған кабарларым бар еді. Соны берейін деп келіп едім.

Қалық — Бәрекелді, жарайды, сен қабарды жақсы жазасың. Елден қашан келдің?

Жапабай — Қелгенім осы. Құлбас екеуміз келіп едік. Оның бүгін ұрыларының соты болады екен, мен соған куә едім.

Қалық — Құлбас осында ма? Соты болатын болса, ол бізге нағып жолықпай жүр?

Жапабай — Келетін шығар, куәлерін жинап асығып жүрген. Маған да жылдам кел деген. Мына қағаздарымды жіберейін, адресін, ақшаларды берейін (Койынан қағаздар береді).

Қалық — Ақша, адрестеріңді Сәкеңе бер. Бұдан былай қабарды өтіп жатқан әрбір науқанның жайынан көп жаз. (Қалық Садыққа барып екеуі азырақ сөйлескендей тұрып шыға бастайды). Жапабай, Құлбасты көрсен, келіп кетсін. (Шығады).

III көрініс

(Есіктен сасып, еңтігіп Құлбас кіреді).

Қалық — О, Құлеке! жоғары шық. Сәке, мына жерге Құлбасқа орындық әкеп қойшы.

Құлбас — Шырақтарым, аман-сау отырмысың, орындық қоймаңыз, отырмайым асығыспын.

Садық — (Бұлардың қасына келіп) Иә, жұмысыңның реті қалай? Бүгін сот болады дейді ме?

Құлбас — Иә, қазір сот болайын деп жатыр. Осы Сапар Жабайлардан теңдік ала алмасам, өмірде де теңдік ала алмаспын. Екі үйлі жан үйлеріміз өртеніп баспанасыз екі жылдан бері сергелдеңге түсіп жүрміз. Былтыр оларға үш жыл деп үкім кесіліп, 5—6 ай жатып шығып кетті. Соттың кескен мың жарым сомына жететін түк малым жоқ деп, болыстан өтірік куәлік алып қулықты асырып отыр. Әнеуігі сіздердің айтқаныңызбен Қызылордаға барғанда бұл сот та болмайтын еді. Онда әсіресе «Еңбекші қазақ» басқармасының жігіттері үлкен қызмет еткен. Айтқандай бұның бәрі де өздеріңіз есіткен әңгіме ғой.

Мен көп тұрып қалдым. Сотқа сіздердің біреуіңіз жүріңіз, пүркерер біреуі өкіл болып келсін деді.

Қалық — Саған осы сапар мол өндіріп бермесе, тілшіні қорғау деген өтірік болады. Сотқа, Сәке, бар. Менің қолым тиетін емес. Қазір телепонмен қоғам айыптаушысы қылып ал деп пыракорорға айттайын.

Садық — Онда мен мына переботтарды бітіре алмайым, жұмыс тіпті басымнан асып кетті.

Қалық — Бітбесе қайтесің, өз тілшімізді қорғаймаймыз ба? Күн болса, кешке істерсің.

Құлбас — Иә, шырағым, тез жүре ғой. Әйтеуір осының жолында қорлықты көп көрдім. Шығыным басымнан асып кетті. Енді жүрейік! (Екеуі шығуға ыңғайланды).

Қалық — Сәке! Сөйлейтін сөзді өзің білесің ғой. Бұған таныссың ғой. Қастық қылып бұларды «Г. П. У»-ге жаптырғанын, үйін өртегенін, екеуінің еншісі бір екенін, малдары оған жететін бай екенін, бұл тақырыпты энеугі газетте жазылғандарды айтарсың. Ол қақында өзің газетке материал жазып әкел. (екеуі шығады).

IV көрініс

Қалық — (жалғыз өзі телепонға барып бұрап) центральный, центральный. Түб прокорор... прокорор..., Аткода... кіто::: редакцияда... де... да,, Отарбайыб,, жолдас Жұманып Әлгі біздің Құлбас деген тілшінің ақысын өндіріп беретін жағын қарарсыз. Жаңа Бәкеніп деген қатшымды айыптаушысы етіп аларсыз... Жарайды, жарайды, кош! (орнына отырады).

(Алдияр мен Қосым кіреді).

- Қалық — Иә, келіңіз жұмыстарыңызды айтыңыз!
- Алдияр — Екеуіміздің екі атымызды Жабай, Қанай деген ұрылар ұрлап, тендік бермей жүр. Өзіміз нағыз кара табан кедейміз. Үкіметтің кедейді жақтайды дегені ырас болса, шырағым әйтеуір...
- Қалық — (сөзін) бөліп Иә, енді оны не қыл дейсің?
- Қосым — Иә, шырағым, содан қолымыз тендікке жетпегенін айтып, мелетселердің дұрыс тергемегенін айтып, газетке беріп едік, сол шықты ма?
- Қалық — Дұрыс, дұрыс. Тоқтаңыз, қазір (Жүгіріп барып үстелден қалың бір журналды ашып қарап) оны біз тексеруге прокорорге жібердік. Сіздер соған барыңыз)
- Алдияр — Рақымет, шырағым. Оның кеңесі қайда болады?
- Қалық — Құлбастың соты болып жатқан жерде білесіз бе?
- Қосым — Білеміз, білеміз. Өзіміз оның куәсіміз.
- Қалық — Білсеңіз соның ар жағындағы екі қабат ақ үй. Құлбасқа куә болсаңыз, тез барыңыз. Оның соты болып жатыр. Бәлкім сіздерді таба алмай жүрмесін. (Екеуі шығады).

V көрініс

(Қалық баяғысындай қағаздарды қарап отырады. Азырақтан соң есіктен Ниязбек портпелімен кіреді. Қолдасып көріседі. Оның соңынан Қалдыбай кіріп кейіп тұрады).

- Қалық — Иә, саламат жүрсеңіз, жұмысты айта отырыңыз!
- Ниязбек — Мен сізге қосшы тақырыпты бір өзім мақала әкеліп едім. Өзі серколар есебінде.
- Қалық — Кәне, бәрінің ретіне қарай көрерміз.

- Ниязбек — Жок реті дегенді қой. Осыны ертеінен қалдырмай бастырасың. Бір елге қосшы деректі кісілер шығарып жатырмыз. Солардың ала кетуіне (телепон шырылдайды).
- Қалық — Қазір! (телепонға барып құлағына тосып) Аткода? Теплограпида, да. Редаксия, кіто? Иә, мен Отарбайыб, Олжабаймысың? Иә, бүгін беріске бітетін бе? Құдай-ай соның менен несін сұрайсың... Сол 4—5 жолдық жер жетпесе, өзіне сәйкес бір ұран жібере сал. Соның үшін газетті тоқтатамыз ба? Жарайды... Жарайды... (орныңыз келеді) Кәне, мақаланызды беріңіз!
- Ниязбек — (портпелден бір шумак қағаз алып) өзім перебот етіп едім. Келмеген жерін өзің іреттеп жіберерсің! (қағазды береді).
- Қалық — (қағазды алып, ашып көріп) Ойбай-ау, мынау дұрыс қазақша жазу емес қой. Онан да орысшасын бер. Соған қарап өзіміз аударайық.
- Ниязбек — (тағы бір бөлек қағазды алып) Мынау орысшасы. Қалай да ертең басылсын.
- Қалық — Жок, жолдас бұл ертен басыла алмайды. Бұндай асығыс болғасын ертерек неге бермейсіңдер, бүгін беріп, ертең шығар дейсіңдер. Ертеңгі нөмір бүгін берістайт етіп жатыр. Газет күнде шығатын газет емес.
- Ниязбек — Сонда да бұндай сырошный нәрсені қыстырып жіберсе болады ғой.
- Қалық — Міне, өзің көріп отырсың ғой. Жалғыз өзім қайсысын істейім. Садық сотқа кетті. Олжабай бердіскіге кетті. Бұдан басқа да сырошныңлар бар (Ниязбек шығады).

- Қалдыбай — (жақындап) Шырағым, азырақ қызметім бар еді.
- Қалық — (қағаздарына қарап жатып) Иә, айтыңыз.
- Қалдыбай — (бір қағазды алып) Мына бір қағазымды әкеліп едім.
- Қалық — (қағазды алып қасына қойып) Жарайды, бара беріңіз, қарармыз! (өз қағазына қарайды).
- Қалдыбай — Шырағым мен кара табан кедеймін, қағазымды қарасаң екен!
- Қалық — (қағазға қарап) Қос ағасы. Мынауың сотқа жазған қағаз арыз ғой. Мә, сотқа беріңіз! Жазған (телефон шырылдайды, қағазын Қалдыбайдың өзіне беріп, телефонға барады) Да, да! Редакция. Аткада! Теплография... материал керек дейсің бе? Рабошилар қарап тұр? Жарайды. Қазір, қазір жіберейін (орнына отырады дауыстап) Қали! (Қали кіреді) Сен қазір теплографияға бар (үстелден қағаздар алып, мыналарды апар (Қали шығады).
- Қалдыбай — Шырағым, сол сот қай жерде. Мені сілтеп жіберші!
- Қалық — Қазір осы жерден жүріп, үлкен көшеге түссең, алдында екі қабат үлкен ақ үй. (Қалдыбай шығады. Қалық қағаздарын қарап отырады).

VI көрініс

(Есіктен бірінен соң бірі Сақып, Дүйсен, Қиялбай кіреді).

- Сақып — Мен бір асығыс жұмыспен келіп едім. Бері қарашы!
- Қалық — Иә, айтыңыз! Құлағым сізде (іс қағаздарына караумен отырады).

- Сақып — Осы күні елде біздің де легеткерлердің сайлауы жүріп жатыр ғой. Соған біздің жен отделең жазған қаты есебінде мынау мақаласы еді. Мұны ертеңгі шығаратын нөмірге бассаңыз екен!
- Қалық — (Сақыптың қағазын алып) Жоқ, жолдас мынаны, перебет етуге керек, қысқартуға керек. Ертеңгі нөмірге үлгіре алмайды. Келесі санға жіберейік.
- Сақып — Бүгінгі нөмірге бассын деп еді, қайтейін енді. Келер нөмірінен қалдыра көрме! (шығады).
- Қалыбай — Біздің Молдыбайдың газеті шыққан екен. Соған келіп едім.
- Қалық — Газеті шыққаны не, ол Молдыбай әлде газет алдыратын ба еді. (Дүйсен анау үстелдегі газеттерді оқып тұрады соған карап) Жолдас, сіз ол газет қағаздарға тименіз, газет оқығыңыз келсе, жазылып, алдырыңыз—Иә, оқуқанаға барыңыз, болмаса жұмысыңызды айтыңыз.
- Қиялбай — Малдыбай деген менің ағам. Сол қызын қалың малға берді деп біреу газетке берген екен. Сол шықты деп естіп алайын деп келіп едім. Ол әшейін ағайын арасының өкпе назымен жазылған өтірік. Қызын қалың малға берген жоқ. Өзі қалағанына малсыз кетті.
- Қалық — (шапшаң барып бір газет әкеліп) оның жазылғаны мынау шығар (береді).
- Қиялбай — Рақымет, шырағым бұл қайтеді енді. Бізді сот шақырмай ма? Қазақтың баласысың ғой. Ақылыңды айтшы! Осыдан қалай құтыламыз?
- Қалық — От ағасы, оны мен білмеймін, қалың алғандарың ырас болса, жазалы бола-сыңыз, өтірік болса сотқа беріңіз? (Қиялбай шығады).

- Дүйсен — (Жақындап қасына бір қағаз алып)
Мен бір өлең жазып әкеліп едім, соны
газетке басшы!
- Қалық — Мына жерге таста қарармыз. Жараса
басармыз.
- Дүйсен — Жок, бұл жарайтын өлең. Ылғи өзде-
ріңнің өлендерінді басқанша біздікін
де бас! Мен өзім оқып берейін! (телепон
шырылдайды).
- Қалық — Газет! (телепонды құлағына тосады).
Редакция, Аткода... Гобзем... Иә, мен
Отарбайып... Иә, ол дұрыс де өзімнен
басқа кісі жок. Материалды алуға ер-
тең кісі жіберейін. Жолдас, жолдас!
Келер нөмірде түгел жерге арнап шыға-
ра аламыз деп айта алмаймын. Басқа
да науқан көп. Ертең сөйлесерміз. Жа-
райды, жарайды... Жарайды... Қош
(орнына келеді).
- Дүйсен — Мен оқиян, сен тыңда? (түрегеліп жү-
ріп, әңгімелеп оқиды).
Жүрегім елжіреп,
Бойым бусанып,
Ақылым селдіреп,
Сені ойлап қуанып!
Айтпақпын сәулеме
Бір сөзді көңіл жұбанып
Арқандай есілген
Бұрымың жок шешілген
Келте шаш басыңда!—
Жарасып түр кесілген.
Түнің айдай
Жарасып түр иіліп,
Шекедегі тарағың!
Келші қалкам!
Бір сүйейін,
Бір сүйейін.
Айым, күнім, қарағым!
Сен тәңірімсің,
Саған ғана табынам

Жарылқасан,
Мені алсаң,
Рақметін кең падишам,
Атқаз етсем,
Аулақ кетсең
Мен жолына құрбандық!
Өлдім, біттім!
Өштім, сөндім!
Алдындағы бір ғашық!
Сен еркесін
Сен аспандағы періште
Тілесен ұшып кетесін,
Күттім сені,
Күнім сені
Тілесен жауап бересін!

- Қалық** — Дүйсен, жолдас! Бұл өлеңді біз баса алмаймыз. Біздің газет шаруа газеті. Бұндай қызды мақтаған мақаббат өлеңдері ылайық болмайды. Және өлшеуі де келмеген. Шаруашылық жайынан жазып көр. Мұндайды журналдарға жібер (Өз қағаздарына шұқынады).
- Дүйсен** — Менің өленімді баспайтын жөнің бар ғой. Баспасаң баспа! (шығады).

VII көрініс

- Қалық** — (жалғыз өзі қағазға қарап отырады. телепон шырылдайды. Барады) редакция, Аткода, губкомол? Иә, мен, Қалық! Келер нөмірде соған арнап шығар дейсің. Материалдарың қайда? Оның үстіне ауран науқан қос қабаттап жатыр ғой... Жарайды, жарайды. (орнына отырады) Түу, Бәрі дейін шығар, бас дейді. Газеттің қалай шығатынын есептемейді. (Кәкім кіреді) Кәкім, жолдас кел отыр!
- Кәкім** — Осы құдайдың күдіреті басқармаға келмесем отыра алмаймын. (отырады).
- Қалық** — Иә, не жұмыс әкелдін? Сен келешекте ауыл ақыны боласың!
- Кәкім** — (күліп) Ақындық қайда? Әйтеуір қол-

дан келгенді жазу ғой. Бір өлең жазып әкеліп едім. Өзім оқып берейін. Кәтесін өзіме айт. Жараса басарсың.

- Қалық** — Кәне оқып жібер! (телепон шырылдайды) Токтай тұр, (телепонға барады) Редакция! Аткада! Топография? Олжабаймысың? Ой, алдай-ай, шырағым-ай. Соны реттеп сыйғыза алмағаның ба? Қысқарта алсаң маңызын өзгертпей қысқарт, болмаса тескесін мында жібер. Жарайды, жарайды (отырады). Осы топография-ақ алып жазғызбады. (Тағы шырылдайды, барады) О, неме-не?... Гублит? Ол әлі алынған жоқ па еді? Жарайды. (тағы отырады).
- Кәкім** — Окиын ба? (кестелеп, әдемілеп оқиды)
- Қалық** — (алақанын шапаттап) Міне, жас ақын, міне, нағыз шаруа газетінің өлеңі. Ел кедейлеріне керек өлең осы. Жарайды, әкел. Бұл өлең сөзсіз басылады. Ендігі өлеңдерінді осы күнгі «Жер бөлісі» сияқты науқандарға арнап жаз.
- Кәкім** — Сен мені асырып мақтап жібердің ғой. Сөйтсе де қолдан келсе жазып тұрайын.
- Қалық** — Айтқандай, сен білесің бе? Біздің бір қуғын көрген тілшіміз Құлбастың ісі қаралып жатыр. Сол жайында бір өлең жазарсың.
- Кәкім** — Құлбас па, оны білем ғой. Ол әлі малын ала алмай жүрген жоқ па осы?
- Қалық** — Бүгін соты болып жатыр, ертең келіп маған жолығарсың. Мәнісіне қанып жазарсың.
- Кәкім** — (тұра бастап) Жарайды, ертең келейін.
- Қалық** — «Ауыл тілінде», «Енбекші қазақта» басылған өлеңдерді көріп өнеге ал!
(Кәкім шығады) (телепон шылдырлайды) Осы телепон-ақ маза бермеді-ау!
(барып құлағына тосады) Атком... Губ-

ком?... Редакция... Иә, мен Қалық Ә, сіз Жантайыб па? Иә, Иә... Жолдас Мен сізге өзім де жолығайын деп отыр едім. Басқарма қызметкерінің. Соны. Өзіңізге мәлім ғой. Осы күні науқан көбейіп кетті. Қосшы, жен атдел, губкомзаматдел, бәрі де газетті бізге арнап шығар деп бұйырады. Бәрі де көлдей-көлдей қылып орысша жазады. Ол газетке сыйлайды. Қысқартсаң өкпелейді. Жарайды... Соңыра өзім барып жолығайын. Қош! (орнына отырады).

VIII көрініс

(Есіктен ырсаандап Құлбас, Садық, Жаңабай кіреді).

Қалық — Қалық (ұшып тұрып) Сот бітті ме? Кәне не қылды, не болды?

Құлбас — Сұрама, құдай берді! Мың жарым сом ақша мен 3 жүз сом шығынды бүгіннен бастап өндіресің. Екеуінің еншісі бір деп тапты қуанып. Енді кеңес заңына газет басқармаларына ырзамын.

Қалық — Малды қашан өндіретін болды?

Құлбас — Сот орындаушысы — ыспалнетіл кәзір шығайын деп жатыр. Тек саған рақымет айтқалы келдім, сендер болмағанда бәлкім өртенген үйім сол қалпымен кетіп еді.

Қалық — (қуанып, алақанын шапаттап) Кеңестің баспасөзі оның көмекшісі «тілші» жасасын! (Есіктен Жабай мен Қанай кіреді).

Жабай — (Қалықтың аяғына жығылып жылап) Сендер жеңдііз, біз жеңілдік. Енді бізді шата көрмеңіз, малдарымызды енлі күйдірмей өзің бізді бітістір. Біз күнәлі. Бізге өзің қожа бол!

Қанай — Ал, шырақтарым, бізді! Бітістір!

Құлбас — Ұрылардың туы құлады. Жауыздық жеңілді! Мен—«Тілші!»

Шымылдық жабылады.

25.III.1928.

Қызылжар.

О Р А З А

(бір шымылдықты күлкілі үгітті ойын кітабы)
(1928 жыл 8 мартта Қызылжар қаласында жазылды)

ОЙНАУШЫЛАР:

1. Қалман — Үй иесі шал, нашар киімді, діншіл емес, әдепшіл кісі, 60-тарда.
2. Жаңылдық — Қалманның кемпірі, ашулы кісі, шақылдап сөйлейді. 50-лерде.
3. Мырзағұл — Қалманның баласы. Нағыз шаруашыл жігіт, қулығы да бар. 30-да.
4. Жамила — Қалманның келіні, Мырзағұлдың келіншегі, жуастау нашар кісі. 25-те.
5. Ырзағұл — Қатар үйдегі ауыл жігіті. Шаруақол, шамалы киімді. 30-дарда.
6. Жұмағұл — Қалманның оқып жүрген жас баласы. 12-лерде.
7. Жүніс — қатар үйлердің біреуіндегі қызметші бала (малай). 15-терде.
8. Жұмабике — О да бір үйдегі кішкене қыз (шамалы киімді) 14-те.
9. Жарылғап — нашар киімді (қайыршы) жарамазаншы шал. 40-та.
10. Жарас — бұ да сондай киімді, жарамазаншы тақылдаған бала. 15-те.
11. Омар — семізше, қап-қара сақалды молда, тәуір киімді. 50-лерде.
12. Оспан — Ақсақалды, тәуір киімді арық, Омардың жолдасы. 60-та.

САХНА

Қалманның қысты күнгі үйі. Нашар үй, бір бөлме болады. Қазан-аяқ жақта есік сияқты болып пештің тұмсығы болады. Пештің іргесінде кемпір-шал төсегі. Екінші жақ басында Мырзағұлдың төсегі. Кірлеу, нашар шымылдық құрулы болады. Төртегі терезе, одан күн сәулесі түсіп тұрады. Үй жиһазы кедей үйдегідей болады.

I көрініс

Шымылдық ашылғанда төсегінде Қалман жантайып жатады. Кемпірі Жаңылдық ұршық иіріп қасында отырады. Төр алдында астына тулақ салып Мырзағұл қайыс уқалап отырады, бір нәрселерді тебенмен тігіп отырады. Қасында төс, балға пышақ, біз сияқты құралдар жатады.

Қалман — (басын көтере түсіп) Кемпір, күн қай уақыт болды, қарап қойшы! Ауыз ашар істейтін уақыт болса әлгі келін қайда?

Жаңылдық — Кеш болу қайда, әлі тал түс. Құдайдың күні де ұзап кеткен шығар деймін. Шаңқайып аспанда тұрады да қояды.

Мырзағұл — Сендердің оразаларың да қорлықты берді-ау. Кісінің жүрегі сазып болды. Кісі басына қазан аса беруге шама жоқ. Өйтпесек қарнымыз ашып барады. Бұрынғылар біліп айтқан ғой «Айт аттыныкі, той тондыныкі» деп. Осы ораза кедейдің не теңі? Ауыз ашарға, сәресіге ішетін түрлі тамақтарың болмаған соң, ораза ұстап не керек. Ана байларға жарасады.

Қалман — (басын көтеріп отырып) Ол рас, әйтеуір жұрттан ұялғаннан амалсыз жүрміз. Жас болса пайғамбар жасына келіп қалды. Оразаға сойып алатын мал да жоқ. Осы жалғыз сиыр бұзаулағаннан бері төзіп келеміз. Болмаса ораза жанға бататын еді. (Жаңылдыққа) Әй, кемпір-ау, Мырзағұлға сүтінді ұйыса беріп қой. Жүрегі сазып отырған шығар. Бұл ұзақ сарының кезі, қара өзек шақ қой.

Мырзағұл — Әже, сөйтші, тіпті қарным ашып отыр.

Жаңылдық — Әлгі келін келгесін берер. Өзім ораза кісі, аузым ашылып кетер.

Қалман — Баяғыда бір бай, елдің көшпелі кезі, өлке жақта байлар отқа май жағады екен, сонда әлгі бай «осы жұрт «Қараөзек, қараөзек» дейді. Қайда қараөзек? Таста отқа құйрықты!» дейді деп әкем марқұм айтып отырушы еді. О, мастық-ау?

- Мырзағұл — Мастық емей не деймін. Бір бай «Ашаршылықты көп көрдім, май жеген кісі аштан өлмейді екен» депті деп те соғады ғой. Байлардың ісі осылай келеді ғой.
- Жаңылдық — Осы күнде біз нан істеуге май таба алмай отырмыз. Жаны бар кісі майды отқа жағар ма?
- Қалман — Жарықтық наурыз да болып қалды. Мырзағұл, бүгін амалдың нешесі?
- Мырзағұл — Бүгін жаңаша 18 ғой.
- Қалман — Ой, жазған басым! Жаңашанды қайдан білейін, біз бұрынғыша нешесі, Наурызға неше күн?
- Мырзағұл — Бүгін күн шек.
- Қалман — Ой, наурыз болып қалған екен ғой. Баяғыда әкем марқұм айтып отырушы еді: Амалдың алтысы күнін күн мен түн алмасады, жетісі күні тенеседі. Тоғызы күні Самарханның көк тасы ериді. Сол күні жерде асықтай-ақ, тобықтай түк қалмайды деп.
- Мырзағұл — (күліп) Ой, тас ериді дейсің бе Әшейін-ақ бір сөз тағы. (Бұл кезде сырттан жарамазан айтқан дауыс естіледі. Барлығы терезеге жалт қарайды).
- Дауыс — Уа, байлар жатырмысың ұйқылы-ояу? Үстіңе Қыдыр келді атты-жаяу. Қыдырды күтіп алсаң елің бай-ау!
- Жаңылдық — Жарамазаншы деген бәлесі тағы қайдан келді? Жұрттың өзі күнелте алмай отырғанда!
- Мырзағұл — (тұрып терезеден айқайлап) Ай, жарамазаншы, үйге келіп айт!
- Қалман — Ой, кемпір, бермесең сенен тартып алар дейсің бе? Қайтесің оны.

II көрініс

(Есіктен қолында бір дорбасы бар жыртқы киімді Жарылғап кіріп, есік алдына отыра кетеді).

Жарылғап — Мінгені пайғамбардың пырақ—дейді-ау, Сарқылар таудан аққан бұлақ дейді-ау. Бітірін оразаның берген құлдар, Барғанда о дүниеге шырақ—дейді-ау. Мұхамед үмбетіне жарамазан.

Қалман — Болар, енді айтпай-ақ қой!

Мырзағұл — Отағасы айта бер, айта түс!

Жарылғап — (әндетіп)
Жарамазан айта-айта еш болады.
Әр үйде мұндай тұрсақ кеш болады.
Мұхамед үмбетіне жарамазан.

Қалман — Қой енді, болар, не қыласыңдар күн кеш болғанда жолынан қалдырып? Кемпір, нең бар беретін? Бар болса бірдеңе бер де жөнелт!

Жаңылдық — Ойбай, құдай осы не соғып отыр. Беретін не болушы еді. Ештеңе де жоқ. Аузыңа келгенінді сөйлемей қарап отырсаңшы.

Мырзағұл — Отағасы не алып жүрсің? Әлде жай айтып жүрсің бе?

Жарылғап — Жоқ, шырағым. Рамазанның ішінде айтқан сауап дегенге айтып жүргенім ғой.

Қалман — Кемпір, онда айран ауыз тигізіп жөнелт!

Жарылғап — Иә, сүйте ғой, мына ауылға таман барып қонайын.

Жаңылдық — Құдай сенің аузыңа тыным бермеді-ау. Тек бер дейді де отырады. (орнынан тұрып, ана жақтан бір тостаған әкеліп Жарылғапқа ұсынады. Жарылғап та қолын созады).

Мырзағұл — Ау, бұл кісі ораза шығар. Жарамазан айтып жүріп ораза болмай не болыпты.

Жарылғап — Иә, шырағым, оразамын. Ішпеймін. (қолын тартып алады).

- Мырзағұл — Онда маған бер!
- Жаңылдық — Ойбай, бетім-ау, қайдан білейін, сүйте ғой дегенге беріп жатыр едім. (Мырзағұлға береді).
- Мырзағұл — (Алып басына көтеріп қағып салып) Мынау бәрінен маған жақсы болды-ау.
- Жарылғап — (өзінен-өзі тұрып жатып) Оразаның кесірінен ішетұғын тамағымнан қалдым-ау! (Шығып кетеді).

III көрініс

- Мырзағұл — (Қарқылдап күліп) Байғұс, ішейін деп отыр еді, мен айтқанға оразамын дей салды.
- Жаңылдық — (Күліп) Өзім ұялып қалдым. Не дерге білмей қалдым.
- Қалман — (Күліп) Ол байғұсқа кім тамақ береді дейсің? Не қылайын деп айттың?
- Мырзағұл — Тамақ ішкісі келсе жарамазан айтпасын. Өзім үйдегі кісілердің ораза ұстағанын көтере алмай отырғанда оның сауапшылын қайтерсің?

IV көрініс

(Есіктен Жүніс кіреді).

- Мырзағұл — Е, Жүніс батыр, аман ба? Кеш болғанда неғып жүрсің?
- Жүніс — Жамал шешем ауыз ашарға бір қайнарым шай сұрап кел деп жіберді.
- Жаңылдық — О кесір де шайға жары ма екен? Олар байыған сайын жарымайды-ау? Саттырар едім шайды да, майды да көп еттіріп алдырып қояр едім. Менің айтқаным бола ма? Оны өзіне айт.
- Мырзағұл — Жүніс айтады, екеуіміздің қолымызға ондай мал бітсе жұмсаудың ретін білер едік. Солай ма, Жүніс!

- Жүніс — (күліп) Қайда көрсек бай кісі оңбайды, ылғи, бұзық кісі бай болатын шығар деймін.
- Жаңылдық — Көп сөйлемей жоғал, ендеше беретұғын шай жоқ.
- Жүніс — (күліп) Маған сол бермегенің керек. Сұрап кел деген соң сұрап тұрмын, іләй-імда ауыздары неге ашусыз қалмайды.
- Мырзағұл — Менің тілімді алса ораза ұстамасын. Үйдегі оразамен де қас болып отырмын. (Жүніс шығады). Қолында боқшасы Жұмағұл кіреді).

V көрініс

- Жаңылдық — Ой, құлдығым, келдің бе? Тоңып қалған жоксың ба? (Жұмағұл шешінеді).
- Қалман — (Жұмағұлдан) Күн қай уақыт болды? Әзір бататын емес пе?
- Жұмағұл — Жоқ, әлі ерте, кіші бесін.
- Қалман — Әй, құдайдың күнін де батар дейсің бе? жылдай болып ұзаған екен ғой.
- Жұмағұл — Әже, тамақ берші, қарным ашты.
- Жаңылдық — Үйге келмей жатып тамақ демей тұра тұр. Кешке ауыз ашқанда бірге жерсін,
- Мырзағұл — Ораза кісілер барлығымызда. Тамақ бермей араз болып отырмыз. Обалың оразаға
- Жұмағұл — (Мырзағұлдың қасына барып), Аға, осы оразаның не керегі бар. Біздің мұғалім оразаның керегі жоқ. Надандықпен ұстайды дейді ғой. Ол дұрыс қой, иә?
- Мырзағұл — Ол рас, Қарағым. Оразаның зияннан басқа пайдасын көргеніміз жоқ. О мұғалім тағы не айтады?
- Жұмағұл — Не айтсын, айтқа қарсы ойын істейік деп дайындап жатырмыз. Мен молда болып ойнайтын болдым. (Екі құлағын ұстап) Алла акбар деп тұрам.

- Мырзағұл — (Күліп) Әке, мына баланың айтып отырғанын есіттің бе?
- Қалман — Е, о не дейді. Қайбір жөнді сөз айтады дейсің бұл заманның баласы?
- Жұмағұл — (Мырзағұлдың аузына қарап) Қой, айтпа. Мұғалім үйіне айтпа деген.
- Мырзағұл — (Күліп) Айтпа десе жақсы істеп айтпай-ақ тұрсын.
- Жұмағұл — Аға, мына қайысты бұлай уқалап тігіп қайтесің?
- Мырзағұл — Енді жаз жақындап келеді. Ұзамай қар кетеді. Сонсоң жер жыртып, егін саламыз. Соның керек құралдары ғой.
- Жұмағұл — Сағындық үйінің де осындай тіліп-тіліп қойған қайыстары көп, о да сол ма?
- Мырзағұл — Е, оныкі де сол. Біз екі ұлмыз, бірігіп саламыз. Өлмеген кісілерге жаз болды ғой.
- Жұмағұл — (Күліп) Аға-ау, сонда мен қолыма шыбыртқы алып (қолын сілтеп) «Ой, соп, соп бұразна, бұразна!» деп өгіз айдасам ғой, иә?
- Мырзағұл — Е, мұғалім жіберсе Сағындық екеуің өгіз айдайсындар ғой.
- Жұмағұл — Е, неге? Кеше мұғалімнің өзі сабақ бергенде айтты: Жазғытұры үй іштерің жер жыртып егін салғанда сендер де жәрдем беріп, бірге істеулерің керек деді.

VI көрініс

(Есіктен Жарас кіреді. Қолында дорбасы бар. Үй ішіндегілер жалт қарайды)

- Жарас — (әндетіп) Мінгені пайғамбардың бозды дейді,
 Пітірі оразаның қозы-лақ дейді.
 Пітірін оразаның берген құлдар
 Барғанда о дүниеге озды дейді.
 Иманың, жан жолдасың сөзге жан,

Оразаң қабыл болсын, әй, ағажан,
Мұхамбет үмбетіне жарамазан.
Шанырағы мынау үйдің шап-шак қана,
Женешем ішіндегі аппақ қана.
Женешем ішіндегі аппақ қана.
Пітірін оразаның берген байлар
Ұжмаққа кіре қояды аттап қана.
Иманың, жан жолдасың оразажан,
Оразаң қабыл болсын, әй, ағажан,
Мұхамбет үмбетіне жарамазан.
Бай айтар бір қой берсек не етер дейді,
Шешекем орамалмен кетер дейді.
Пітірін оразаның берген байлар
Төрінде сегіз ұжмақ жетер дейді.
Иманың, жан жолдасың оразажан,
Оразаң қабыл болсын, әй, ағажан,
Мұхамбет үмбетіне жарамазан.
Үйіңнің айналасы орда болғай,
Баласы ішіндегі молда болғай.

Жанылдық — (Қатты) Қой, әрі! Тақылдап бара жатқан бір бәле ғой қарғадай басынан. Бүгін жарамазаншы қаптап кеткен екен, сірә! (Жарас қоя қояды).

Мырзағұл — (Еулія) Жарас, бұ не істеп жүргенің жарамазан айтып?

Жарас — Әлекемдер жарамазан айтып ұн, шай әкел деп болмайды. Болмаса үйге келтірмеймін дейді.

Мырзағұл — Ой, көрім көрінгірлер-ай! Малың бақтырып, шаруаларын істетіп, енді жарамазан айт деп баланы бұзып жібергенің. Шырағым, мұнынды қой. Баска біреуге жалдан.

Жұмағұл — Онаң мектепке барып неге оқымайсың?

Жарас — Оқыр едім, қайда жатып оқимын. Үйім, әке-шешем болса менде оқыр едім.

- Жұмагүл — Қамас та әркімнің үйіне бір конып, оқып жүр. Сондай үй жазғытұры егін салуға біреуге жалданарсың. Қазынадан кітап, қағаз береді. Басқа балалар үйіне кезекпен кондырады.
- Жарас — Ертең барайын, өйтіп оқытатын болса. Молдаларың ұрмай ма? Ұрса оқымаймын.
- Жұмагүл — (күліп) Бұл бұрынғы молда емес қой. Мұғалім ғой, ұрмайды. Ана Мақашты жарын қалаға, қазынадан киім, тамақ беретін жерге оқытамын деп жүр. Сені де сөйтер, ертең кел!
- Жарас — (күліп) Ертең кел, мектепте қызық, ойнаймыз, ән саламыз. (Екеуі шығады).

VII көрініс

(Есіктен Жәмила кіреді. Төсегінің қасына барып шешінеді).

- Жаңылдық — Келін, шырағым, малдарыңның астын тазалап болдың ба? Сиырды саудың ба?
- Жәмила — Болдым. Сиырды сауып болдым. Мана алдақашан келетін едім, әлгі сиырдың жас бұзауы, бір қағынғыр екен, ойнақтап далаға шығып кетіп, жардан ұшып кете жаздады. Шақ дегенде ұстап алып әкеліп емізгенім.
- Жаңылдық — Ойбай-ау, оны неге бос жібергенсің. Кермер жардың жарығына түсіп кетіп, жазым болар. Бос жіберме! Әлгі Жұмагүл да сондайды қарамайды-ау. Үйге бір бала келіп, соңынан кетеді.
- Қалман — Шырағым, күн қай уақыт болды? Кештетті ме?
- Жәмила — Кеш болды. Күн тұсау бойындай ғана қалды.
- Жаңылдық — Онда шапшаң ауыз ашар дайында. Шайыңды қайнат, наныңды істел!
- Қалман — Шырағым, маған құманға дәрет су құйып берші! Дәрет алайын!

(Жәмила ана жақтан құман әкеліп береді. Қалман құман алып шығып кетеді).

VIII көрініс

(Есіктен киініп Жұмабике кіреді. Есік алдында сүйеніп тұрады).

- Жаңылдық — Е, Қара қыз, неге келдің?
- Жұмабике — Әжем ауыз ашарға бір тостаған ұн берсін деп еді.
- Мырзагүл — (өзінен-өзі) Бүгін оразаның бәлесінен-ақ құтыла алмадым-ау!
- Жаңылдық — Тамағы жоқ болса, оразаны ұстап қайтелі? Ана бай қайнысынан неге сұрамайды?
- Жұмабике — Олар дым бермейді.
- Жаңылдық — Өзімізге де ұнымыз айтқа дейін жететін емес.
- Мырзагүл — Өзіміз де тамаққа жарымай, бір-бірімізбен араздасып отырмыз. Менің тілімді алса, біз сияқты кедейлердің теңі емес, оразаны ұстамасын.

(Жұмабике кетеді. Жәмила кіріп-шығып жүреді. Жаңылдық та кіріп-шығып жүреді. Есіктен Қалман кіреді).

IX көрініс

- Қалман — Мырзагүл, тастасайшы енді. Күн кеш болыпты. Малдарды байла!
- Мырзагүл — Өзім де тастайын деп жатырмын. (Нәрселерін жинастырып жатады).

X көрініс

(Есіктен Жұмагүл жүгіріп кіреді)

- Жұмагүл — Сыртта кісі түсіп жатыр! (Бәрі де жалт қарайды).
- Қалман — Ол кім кісі?
- Жұмагүл — Омар молда, қасында тағы бір шал бар. Ұлықсат болса ауыз ашып, намаз оқып, жүреміз дейді.
- Мырзагүл — Осы молда-ақ бір тыным таппай қаңғиды да жүреді екен.

- Жаңылдық — Құдайдың кісісі де бүгін тыным таппады-ау Тамағымызды да дұрыс ішкізбейтін болды-ау. Байларға түспей, біздікін де оған не бар екен?
- Қалман — Енді неде болса келіп қалғансын кет дей алмаймыз ғой. Бар түссін де. (Жұмағұл шығады) Кемпір, мына жерге киіз сал.
- Жаңылдық — Келін, келін! Мында келіп төрдің алдын сыпыршы!
(Жәмилә сыпырады. Екеуі киіз салады).

XI көрініс

(Есіктен Омар, Оспан, Жұмағұл кіреді)

- Омар-Оспан — Ассалаумағалейкум!
- Қалман — Уа, таксыр! Жоғары шығыңыз!
(Қалман, Мырзағұл қонақтармен көріседі. Қонақтар отырады).
- Омар — Мал-жан, ауылдарыңыз аман ба?
- Қалман — Шүкір, аллаға таксыр, сапарыңыз оң болсын.
- Омар — Әумин. Алладан болсын.
- Оспан — Таксыр, екінді тақалып қалған шығар, намаз оқық. (Шешініп киімдерін жайып, белбеулерін сәлде қылып бастарына орайды. Оспан азан айтады. Мырзағұл шығады. Омар имам болып намаз оқиды. Бір-екі рет тұрып жығылып сәлем етеді. Бата қылады. Жұмағұл бокшасын ашып, шоқып отырады).
- Қалман — (орнында отырған күйі артына қарап) Жұмағұл тұр! Бар, күнді қарашы, баққан жоқ па екен. (Жұмағұл шығады) Әй, кемпір, ауыз ашарларыңды дайындаңдар! (Жаңылдық пештің ар жағынан кіріп-шығып жүреді. Жұмағұл кіреді. Терезеден жарық келеді).
- Жұмағұл — Әке, күннің жартысы кіріпті. Азырақ көрініп тұр.

Омар — Ендігі батқан шығар. Азан айта бер!
(Оспан азан айтады. Үшеуі тұрып намаз оқиды. Тез-тез оқиды. 2-3 тұрып жығылады. Сәлем беріп, бата қылады. Сырт жағында Мырзағұл оқшау тұрып, аналар сияқты тұрып жығылып көреді).

XII көрініс

(Есіктен Мырзағұл кіреді. Жәмила шай жасайды. Айнала отырады. Бір табакпен нан әкеліп қояды).

Омар — Бисмилла рахман рахим! (Аузына нанды шапшаң салады. Бәрі де жей бастайды. Бәрі де алды-артына қарамай асығып жейді. Ысылдап шайды ішеді).

Қалман — Тақсыр, жеп ішініз! Күн ұзақ, қара өзек шак. Қарныңыз ашқан шығар.

Омар — Е, бұйырғанын алып жатырмыз. Кітапта айтты ғой, ораза кісі аузын бір ашқанда, кісінің аузына түсіп кетем деп шайтан қашып кетеді екен. Ораза ұстағанның сауабы, міне, осында ғой. Ораза бар үйде шайтан тұрмайды. Әлбетте, үйде шайтан болмаған соң күнәкәр болмайды. (Асығып-үсігіп тағы жеп ішіп жатады).

Оспан — Ой, тақсыр! Оразаның басқа сауабынан мынасы жақсы екен.

Омар — Бұрынғыда бір кісі осындай ауыз ашқанда алдына бір табак қызыл бауырсақты қойып айтыпты: — Ал нәпсіңе керек болса өзін алып же! Мен алып бермеймін,—деп. Сонсоң нәпсісін жеп қойып: «енді аузыңды аш, қайта кірем!» депті әлгі кісі. Сені ішімнен шығара алмай жүр едім, енді сені ішіме кіргізбейін деп аузын ашапты. Сон-соң Алла тағала отабара содан ауаз келіпті: Аузыңды ашпасаң болмайды деп. Сон-соң қайта кіріпті. (Басқалары таңданып қарайды).

XIII көрініс

(Шайларын ішіп бола берген кезде есіктен сәлем беріп Мырзағұл кіреді. Омар, Оспандармен көріседі).

- Омар — Е, шырағым, саламат па?
- Оспан — Аман ба, шырағым! Ауыл отаның аман ба?
- Мырзағұл — Шүкір, өздерің де аман-саусыз ба?
Е, таксыр, сапарыңыз оң болсын!
- Омар — Әумиін! Ауылдан шығып келеміз. Құрман қажының баласы құран хатімге шақырған екен. Соған барамыз. Күн кеш болған соң ауыз ашып, намаз оқып жүрелік деп жаңа түсіп едік.
- Қалман — Қажының баласы әкесіне құран шығаруға шақырған екен ғой. Онысы жақсы екен.
- Оспан — Неғылса да баласы ерледі. Әкесіне қызмет етейін дегені.
- Омар — Жарықтық бұл оразаның ішінде құран хатым еттіргендер садаха бергеннің сауабы әшейіндегіден он есе артық болады. Менің малым аз дегеннің аллаға сылтау болмайды. Малы аз кісі күйінше садахсын беруі керек. Байларға салауат, бақырларға қанағат керек деген пайғамбарымыз.

ЕСКЕРТКІШТЕН БІР БӨЛЕК

I

Көңілім алдымдағы бір қуанышты сезетіндей алып ұшып, ұмтылықырап, астымдағы қара байталдың бөкен желісімен көк жыраның шалғынын жапырып, арғы бетіндегі қырдың басына шыққанда, шаңы бұрқырап, өлкеге қарай құлап бара жатқан жылқының сонын ғана көріп қалдым. Екі көзім алдымда болып, әлгідей болмай кемердің басына келдім. Күнің азырақ шығырмақ ыссылығы мені терлетінкіреген сон жанымнан орамалымды алып маңдайымды сүртіп едім, алдымнан көрініп қалған кең алаптағы жыбырлап отырған елді көріп, орамалымды қайтадан қалтама салдым. Барлық пікірімді, ойымды, көзімді алдымдағы бір нәрсе өзіне тартты ма? Атымды аяң бүлкілінен артық айдамаппын. Сол кезде мен атың үстінде қиялыммен әлгі көрінген алаптың бойын кезіп, жас уақыттағы сол жерлерде өткізген өмірімді есіме алдым: ең әуелі былтырғы үйін жанадан көтерген аппақ шағаладай екі үй, былтырғы жұртына қонып отырған ишанды көріп бірден таныдым. Кешікпей-ақ сол ишанда баяғы оқып жүргенім есіме түсіп, сондағы жайлау, мектептің орнын іздей бастадым. Үйінің сырт жағындағы қарайған төбешікті көріп жұртың ортасынан салынып, құлап қалғанына үш жыл болса да, әр кесегін өзі салған иесіне тасбиық айтып жатқан сол мектептің орны екеніне шүбә қылмадым. Одан соң сол мектептен түсте шығып алып, сайдың бойына келіп молладан жасырынып, топтанып-топтанып қымыздық, бүлдірген теруге кететін, анау үлкен тұмсықтың арғы түбіндегі көк қасқа жыраны көріп, сол балалық күндерін, құшақтасқан құрбыларын, әлгілерді теріп келіп әлгі жыраның сағасындағы терең қара суларды, онда балықша жүзіп ойнайтын неше түрлі ойындарды

есіме алып барып, қызықпен күннің қалай өткенін білмей қалып, кеш болғасын ауылға қайтуларын ойлап барып, үйді есіне түсіріп, өзіміздің үйді қарадым. Оған да ұқсас үйді жылдам таба алмадым. Қырдағы жұртты қарап едім, онда бір ауыл отыр; ол ауыл тағы келіспеді. Бергі екі ауылдың аржағындағы жалғыз қоңыршалау үйді ойласам да, жалғыз болғасын тағы келістірмедім. Одан соң ауылдың көшіп келген-келмегенін ойлап барып, көгеріп тұрған арғы кемердің көш құлайтын жерлерін ойлап, сол жыралардың арасынан тауып алатын жұмыртқаларды ойлап, бала күндегі тайға мініп, қатар құрбылармен бірге жарысып жүрген күндерді ойлап, тіпті таңмен аралас көшіп келе жатқандағы боз торғайдың бір дауыспен шырылдап, енесін еме алмай шаршап, боздап келе жатқан ботаның даусына қосылуын ойлап кеттім. Құрбылармен бірге баратын малдардың өрісін, анау шаттарды ойлап, төменгі бұлдырап тұрған ауылдарға қымыз ішуге қыдыратындарымды ойлап келе жатып, Ыбырай Алтынсариннің—«Туған жер» деген өлеңін бір мұңды дауыспен айтып жібердім. Сол уақытта алдымдағы бір ауылға келіп қалып, біреуінен сұрап, жалғыз отырған өзіміздің үйге қарай ат маңдайын түзедім.

II

Үйге екі қонғасын тоғайда қалған әжем үйіне кеттім. Ерте шықсам да жол біраз жер болғандықтан түс кезінде бір жалтырап жатқан көлді, баяғы елдің жағалай қонып отыратын жерлеріне айдап тастаған егіндерді көрдім. Одан өтіп қонаға, қыстаудың бер жағындағы көлшікте отырған әжем үйіне келіп қондым.

Ертеңіне шәй ішіп болған соң атқа мініп қыстау жаққа кеттім. Әуелі біздің қыстаудың мына жағындағы төбенің басындағы бір шоқ мола көзіме көрініп, опатына үш жыл болған марқұм шешемнің қабіріне барып сәлем беру ойыма сап ете қалып, атты солай қарай бұрдым. Қасына жақындап барып көңілім бұзылып, ойыма әлденелер түсіп кетіп, аттан түсіп қол қусырып сәлем беріп: «жаның жәннәтта болсын!...» деп дұға қылғасын, моласына барып асылып тұрғанда, омырауының үстіне шыққан екі шоқ жас шөп, жел толқытты ма,

білмейім, маған қарап екі қайтара бүгілді. Нәм бас жағындағы тастың арасынан бір әдемі боз торғай ұшып шығып, «шық» етіп мына жағындағы тастың басына бір қонып, «шық» етіп мына жағына бір қонып, аяқ жағындағы тастың бір қуысына кіріп кетті де басын бұрып, бері қарап біраз тұрды да жорғалай әрі кетті. Тағы бір көрініп, бір «шық» етіп жоқ болды. Сол уақытта:

ПЫЛА НОТ-ТА

«...Қарағым, қарашығым! Аман-есен келдің бе? Үлкен жігіт болып, құрбыларың қатарында жүрсің бе?! О жақтағы сен секілді балалар, мен секілді ананың қарашықтары да әкешешесін қуантып, төбесін көкке жеткізуге елдеріне аман-есен адам болып қайтты ма?! Шыбыным! Сен келгенде қараңғы көрім ашылып, жарық дүние қайта келгендей болды ғой... Тоғыз ай, он күн көтеріп, қабырғамды қайыстырған, омыртқамды майыстырған күнім! Сен келгенде жүйе-жүйем босап, алпыс екі тамырым босап, кеуіп қалған екі емшегім бұлақтай болып иіп, отыз омыртқа, қырық қабыртқа, он екі жіліктерім жұмсап кетті ғой! Жас күніндегі ұртын бүлкілдеп емген мамаларыңды ембейсің бе? Әнеугіден бері сенің елге бет алғандағы иісің жас күніндегі бесігіңді ашып жібергендегі иісіндей болып мұрныма келіп, мейірім қанып, төбем көкке жеткендей болды ғой. Қалкам, бетіңнен бір сүйдіріп, маманды ембейсің бе? Мына екі шоқ шөп сенің иісің келгендегі иіген сүтке шыққан шөп. Қайтесің?! Мейрімсіз жазмыш солай етті! Бар жөніңе! Жасаған тілегеніңе жеткізсін!...»—деген сөздерді ызыңдап біреу айтып өткендей болды. Орамалыммен көзімнің жасын сүрте-сүрте «кош!» айтып атқа міндім.

1916

АТ-ТОН АЙЫП

I

— Бүгін айдың ұлы арасы, күн бұлт болып тұр. Арық жылқылар бір жағына ығып кетпесін. Күн жылы деп сеніп үйде отырма! Жылы киініп ішіне бар. Сай-салалар қызыл суға толып тұр. Жығылып қалма, таңға жақын шұбар төбенің күн шығыс жағына сал. Мұндайда қасқыр итің жатпайтын, сақ бол!—деп Құрманбай жылқышысына бар ақылын үйретіп, аз жылқысын жыл мойны тақалғанда қалай аман шығам деп жатқанда байдың үлкен қатыны сыбырлап:

— Үлкен баланың қызы қашып келіпті,—деді.

— Өзі келіп пе?—деді бай.

— Мана екінді уақытында қайнағаның үйіне ана ауылдағы мырза бала, жылқышы Мырзаның баласы, сол үйлердің өздерінің балалары бәрі жиналып отыр деп еді. Солар алып келген шығар,—деді.

Бай азырақ төмен қарап отырды да:

— Әй, сол жат жұрттыққа жаратылған баланы бір берген жерінен қайтып әкеліп не қылады? — деді.

— Жаман қожаның күйеуі үйіне бір күн қонбайды. Ай-сұлудың үйінен шықпайды. Бір нәрсе дейін десе сабайды екен деп айтады ғой. Ағаларына айтқан шығар...—деді қатыны.

Сол уақытта мына жағынан он үш жасар қызы Жәмила да келіп:

— Көзінің алды көкпеңбек болып ісіп кетіпті,—деді. Бай қызына қарап:

— Қой! Саған не керек? Қарғадай басынан осындайды білгішін қайтерсің, бала болып білмей жүре берсе қайтеді екен,—деп ұрсып, жекіп тастады.

— Анау күні тойда қыдырып барған біздің ауылдың балаларына бір қайнатым шайды билеп бере алмады деп еді ғой! Ана жалмауыз кемпір Балым тұрғанда қалай дұрыс адам болсын?—деді қатыны.

— Мен қайта өз шешесінен Балым жақсы асырайды ғой деп бар малын беріп, күнде келіп жылап отырған соң жастықтығына қарамай беруге себеп болған едім. Өзінің жасықтығы-дағы...—деді бай.

— Қашаңғы, жасық болмай, болат пышак болғанда қайтсын? Есалаң күйеуінің сиқы анау, енесі Балым анау бір отырған аю, қалай адам болсын?—дейді катыны.

Сол уақытта байдың кіші катыны сырттан кіріп келіп, құшақтаған баласын жерге қойып, жамылған шапанын тастап:

— Аяғындағы етігі жыртык, бәшпейі шығып жүр, көйлек-жаулығы қап-қара кір. «Екі күннің бірінде сабайды, атаң атаң деп боқтайды, өз белдігімен сабайды, енді көне алмаймын, онда жүріп адам бола алатын емеспін, онан да өз үйімнің босағасында өлгенім жақсы...»—дейді. Үлкен бала да «енді бере алмаспыз, баскасын не қылайын, үй іші болғасын қағыса жүрер, бәрінен де әкең-анаң деп үйде отырған бізге тілін тигізгені өтеді-ау!» деп кейіп отыр,—деді.

— Қой енді, бір келуге келіпті ғой, жұрт өзі жұртшылығын қылар, сумандап сөйлей бермей төсек салыңызшы, жатқым келіп отыр,—деп шапанын жайып, көйлекшең намаз оқуға кірісті.

II

Жаздың орта кезі еді. Күн ұзарып, жылынып, жұмыс жоқ, үйде тек отырған кісілердің атын көріп яки шұбатылып аспанға тіп-тіке шыққан көк ала түтінді көріп, абыт аңдығыш шалдардың да үйде отыра алмайтын кезі еді. Халықтың да биыл халы жақсы, шөбі көп, соғымы семіз. Келген кісілерден бірер омыртқасын аямайтын көңілді жыл еді. Баймұқан да атына мініп, өзінің қатар құрбысы Өтегендікіне түстеніп, ауыл арасы жақын болғандықтан қызын беріп отырған құдасы Балымдікіне келіп түстенді. Бұрнағы жылы қызын ұзатқанда берген малына, жасауына көңілі бітпей, қонақ асы бермей қайырғаннан бері аралары салқын болып, кезі келгенде бірер омыртқадан артық араларының жақындығы шамалы еді. Бұл келгенде де Балым құдағиы талқы шайы менен құр омыртқадан басқа еш нәрсе көрсетпеді. Айдың аман жылдың есенінде шайына-шекер бермей, бір омыртқаны жөндеп бермегеніне Баймұқан недәуір ашуланды. Кетерінде қы-

зы Сарыалтын еріп шығып, атының шылбырынан ұстап жылады.

— Қарағым, неге жылайсың, қорлық-зорлық көрсен ұялма, айт! Қорлыққа түсіріп қоймаймын, белімді сындырмаймын!—деді.

— Үсті-басым мынау, өзін көріп тұрсын. Бір нәрсе десем, әкеннің ұзатқанда берген жасауын киерсін дейді. Әлгі жаман күйеу балаң күні-түні үй көрмейді. Айсұлуды айналақтап шыға алмайды. Бір нәрсе десем тек сабайды, ата-бабамнан ештеңе қоймай боктайды. Бір қатын құрлы болмаған соң қалай жыламайын? Кім болса содан айтып жіберуге ойланам, амалсыз етімнен өтіп, сүйегіме жеткен соң айтып отырғаным. Бүйткенше өзіміздің үйдің босағасында өлгенім жақсы,—деп жылап тұрды.

— Қой, қарағым, жылама! Олай болса ағаларыңды ертен жіберіп алдырайын, білдірмей киімдерінді киіп, әзірлене тұр. Ауыл жақын ғой, өзім кетем деп жүрме, тоңып қаласын. Сені жылатып қоя алмаспын,—деп атына мініп ауылына қайтты.

Ертеніне ауылдың екі-үш бозбалаларын өзінің үлкен үйіне жинап, осы жайды айтып, қарулы үш жігітті тәуір-тәуір атқа мінгізіп, кешке қарсы қызын алып келуге жіберді. Жігіттер ақ қайың арасында Сарыалтынның үйінің бір жағындағы сайды, жел тасалап тұрды. Біреуі сол үйге барып түсті.

— Қаладан қайтып келе жатыр едім, сәлемдесіп кетейін деп келіп едім,—деп азырақ отырды да, ауылға қайтам деп шығып бара жатып Сарыалтынға иекқақты да, сыртқа шықты. Сарыалтын да шығарып салатын кісі болып, былай шыға беріп екеуі мінгесіп ала жөнелді. Қолдарында аттары жоқтар шулап қала берді. Алды қараңғы һәм ауылдары жақын, зулатып отырып әлгіндей болмай ауылға жетіп келді. Қатын-қалаштар, бала-шағалар жиналып қалды. Сарыалтын бір барған жерінен мұндай болып келуін өзінің бес жастағы інісінен бастап әрқайсысымен көрісіп жылады, һәм алладан енді мұндай бетсіздікті, қорлықты көрсетпе деп жылады. Жақындағы ауылдың бәрінің де қатын-қыздары келіп көрісіп, бұны көріп аяп, әр біреуінің ойында бұл жайында түрлі әңгімелер болды. Мұны көргендердің бәрі де енді қайтып бермейтінін білді. Һәм өз сүйектерін қорлықтан-өлімнен алып қалғандай болып қуанды. Бәрі де күйеуді, құдағилы жамандады.

Бүгін күн тым жылы болып, күн шыққаннан-ақ жілемік болып, есік алдының сендері еріп іркіліп, қарлар жемтелденіп жатыр еді. Құрманбайдың үйінің айналасында сәске кезінде көп аттар, шаналар көрінді. Бұ не қылған аттар деп жұрт аң-таң болып тұрғанда, Құрманбайдікінен біреу шығып келіп, энеугі Сарыалтын жайында жиналған кісі екендігін айтып, һәм Баймұқанды шақырта жібергендігін айтты. Бұны естіген соң Баймұқан да, жиналып тұрған бозбалалар да Құрманбайдікіне барды. Амандасты. Жиналған кісінің семіз-деу біреуі:

— Баймұқан! Біздің жиналып, сені шақырғанымыз бөтен нәрсе емес. Сенің һәм біздің құдағиымыз Балым, ақ шашыменен жылап үйімізден шықпаған соң келіп отырмыз! Балаң қорлық та көрген шығар, әйтеуір келіп қалдық. Бұл жалғыз ғана сенің балаңда емес, әр кімде де болатын. Бірақ жұрт жұртшылығын қылатын. Сол жұртшылығымызды саған айтайық деп отырмыз,—деді.

— Жұртшылық қыламыз деп келуіңіз де, отыруыңыз да дұрыс. Мен де баламның барған жерінен қайтып келгенін жақсы көрмеймін. Бірақ балам қорлық-зорлық көріп, өзіміз үйіне барғанда кісі есебіне алынбаған соң әкеліп отырмыз. Үстінде киімі жоқ, ана күйеу баламыз үйіне бір қонбайды, үйінде қарап отырған бізді боқтайды. Басқасы не, үй-іші болғасын қағысатын шығар, біздерге тіл тигізгені өтеді,—деді Баймұқан.

— Киімі жоқ болса жарлы шығар, құдағиың жазығымыз жоқ дейді ғой.

— Үйіне барғанда бір қайнатым шайын күліп отырып бермегендей не қылған екемін?

— Дұрыс, олардың себебі бар шығар, бір рет балаңды бізге бер дейміз!

— Маған батып отырғаны: өзіме тілі тигені мен күйеудің үйге қонбағаны, қалай берейін?

— Саған тілі тисе ат-тон айып алып бітіреміз,—деді. Сол уақытта Құрманбай:

— Баланы біз берген жерден айырмағанды жақсы көрем, тұқымымыз бата бұзып көрген жоқ еді ғой,—деді.

— Ата-бабаның әдетін істейміз деп отырсыз ғой. Біршыңыр көпке бермей амалымыз бар ма?—деді Баймұқан.

Күйеудің жалғыз атын Баймұқанға айыпқа алып берді. Бір шапанын Құрманбай қартқа берді. Сарыалтынды қайта бермек болды. Бірақ су жүріп жатыр, су қайтып жер кепкен соң, ауылға жол түскен соң апарып берерміз, жақын жер ғой,—деді.

Қар кетті. Сарыалтынды бұрынғы орнына қайта апарып берді. Сарыалтын да жақындарынан еш нәрсе болмағанын, («ат-тон» айыпқа сатқанын білді де, ауылын көрмейін деп шыққан жеріне барып, шын бақытсыз екенін білді.

1917

БҮЛ БҮЛ ҚАЛАЙ ОҚУ?

I

Қең жайлауда, үлкен көлдің жағасында көк орай шалғының ортасында, алқа-қотан болып қонған көп ауылдың ішінде, үлкен ақбоз үйдің оң жағында, шағаладай жарқыраған алты қанатақ үйдің ішінде қатар-қатар болып ретімен отырған отыз шамалы баланың алдында мұғалім Құлнияз керегенің басында ілулі тұрған үлкен доскеге бір барып балалардың алдына бір келіп жалғыз өзі даурығып жүр еді. Кітаптарын қолтықтап есіктен Көркем кіріп келіп, солқылдап жылап, бір қолымен көзін сүртіп босағада тұрды. Мұғалім қасына барып:

— Сағындықтан не қып қалдың? Неге жылап тұрсың? Біреу сені ұрды ма?—деді.

— Әжем, әжем Сағындық кеткенде мені оятпады...—деп Көркем даусын шығарыңқырап жылады.

— Соған жылап тұрғаның ба? Жок, біреу ұрды ма?

— Жок... Апама: «Балалар оқып қойды ғой! Мені неге оятпадың?» деп тамақ ішпей-ақ кетіп бара жатыр едім, «Тамағыңды іш! Оқуға бармай-ақ қой, мен өлгенде құран оқы-массың»,—деді.

— Ой әженнің сөзін не қыласың, өзі оқу білмеген соң саған да білдірмейін дейді, оқи бер! Бар, орнына барып отыра ғой. Бүгіннен соң Сағындықтан қалмай келерсің!—деп мұғалім Көркемнің аркасына қағып, жұмсақ сөзбен орнына отырғызды.

II

Майдың аяқ кезі болғандықтан бүгін күн шағырмақтау болып ысытып тұр еді. Елдің бәрінің де сол жайлауға шығып,

бастары қосылған шақ. Жұмыс жоқ, уақыт болғандықтан ауылдың бозбалалары да бастарын қосып, ауыл жағалап, қыдырып қымыз ішіп, жылқы байлап суаратын құдық бастарына барып жүр еді. Қымыз аңдығыш шалдар да ертеңгі шайларын ішіп болар-болмастан қымызы бар үйлерге қарап беттеді, бұл ауылдың қарттары, бірсыпыра жігіт ағасы адамдары Қожантай ауылына қыдырып бара жатыр еді.

Арқа-құра болып қонған Әліпбек ауылынан Қамила мен Жәмила қолдарына астарын алып осы Қалыпбек ауылындағы Мырзағазы үйінің көлеңкесінде ұршық иіріп тұрған Қанымның қасына келді. Бұларды көрген Қалкеңнің үлкен үйінен шығып Алтын да бұлардың қасына келді. Тағы қасындағы үйлерден бұлардың қасына екі-үш қыз келді. Әйтеуір сол үйдің көлеңкесіне он шақты қыз жиналды. Бұлар өздерінің бастарында болған халдерінен сөйлесіп, істеп жүрген істері жайында, былтыр ұзатылған бір апасының аяныш халдері жайынан сөйлесіп тұрды. Басқалардың сөздерін бөліп Жәмила Алтынға қарап:

— Сіздің молданың оқытуы қызық дейді-ау, мен әлі бір балалардың оқып жатқанын барып көре алмай жүрмін, рас па, оқуы қалай?—деді.

— Білмеймін қалай екенін. Әйтеуір көкемдер былтырғы өзіміздің молданы ұстамай «оқуы жақсы» деп осы молданы ұстады ғой. Оқуының несі жақсы екенін білмеймін, балаларға оқытып жатқаны: әлгі аяқ-табақ, өлең, жұмбақтар, жаңылтпаштар. Тіпті қызық. Өтірік өлеңі де бар: «Беріпті бақа қызын көбелекке, жүріпті қара шыбын жеңгелікке...» Ах, ах, ха!...—деп Алтын үйіріліп тұрған қыздардың бәрін ду күлдірді.

Жәмила:

— Осы күні оқытып жатырма, жоқ, ана кісілермен бірге кетті ме?—деді.

— Жок, көкем «ана ауылға қыдырайық» деп шақыртып еді, «балаларды оқытам» деп бармай қалды. Оқытып жатқанда шақырғанға бармайды. Былтырғы өзіміздің молда секілді емес, бір түрлі өзі. Және балаларды ұрып қорқытпайды: балаларды оқытқанда ойнап-күліп өзімен сөйлесіп отырады!—деді Алтын.

— Барып, оқытқанын көрсек, молда ашуланбас па екен? Ауылда кісі жоқ кой,—деді Жәмила.

— Жок, былтырғы молда сықылды әйелден қашпайды, біздер барсақ еркек кісімен сөйлескендей сөйлесіп отырады, — деді Алтын.

— Олай болса барып оқуын көрейік, ауылда кісі жоқ қой—десіп, барлық қыздар ауылда кісі жоқтығын пайдаланып, бала оқытып жатқан отауға қарай жүрді. Келіп отауға кіріп, жеңгесінің төсек жағында, балалардың сыртында тұрды. Мұғалім келген қыздарға біраз сөзбен амандасты да өзінің жұмысымен, балалармен бола берді. Қыздар балалардың біреуінің доскеге шығып жазғанына, оқығанына, бәрінің бірдей қарап, тыңдап, шулап оқымай отырғанына, кейбір сөздеріне, естігеніне анда-санда ақырын күлісіп қойып, істерін істеп отыра берді. Бір-біріне сыбырласып, бір нәрселер айтып қояды. Бір уақытта балаларды ойнауға жіберді. Мұғалім орындыққа отырып, қыздарға қарап:

— Иә, құрбылар. Сіздерге сойып беруге біздің үйдің есегі өскен жоқ, қозысы піскен жоқ. Біздің барымыз осы балаларға оқытып жатқан оқу. Оқу үйренеміз десеңіздер білгенімді аямаймын,—деп күлді.

— Біз сізге қонақ болайық деп келгенміз жоқ; молда деген сөйлеуге шебер болады-ау, сіздің оқуыңызды біз оқи алмайтындығымызды білесіз ғой, тек бізді сөзбен жұбату үшін, сөзге шеберлігіңізді көрсету үшін айтасыз ғой!—деді Жәмила. Басқалары төмен қарап күліп отырды.

— Жоқ, мен сіздерді жеңу үшін, яки кеміту үшін айтпаймын, шын айтамын. Сіздер неге менің оқуымды оқи алмайсыздар, несі бар? Егер оқысаңыз жылдам-ақ білер едіңіз-ау! Бірақ шындап оқу ойларыңызда жоқ қой. Мына балалар оқығанына бір ай болған жоқ, осы күні кітаптардың аттарын жазып, түрлі жақсы сөздерді өздері оқып жатыр. Сіздер олардан да жылдам білер едіңіздер, бірақ...—деді мұғалім.

— Өтірік өлең, жұмбақ, аяқ-табақтар оқу бола ма? Оны біздер оқымай-ақ та білеміз,—деді Жәмила. Басқа қыздар да жеңгенсіп күлді.

— Оларды бұл оқып жатқан балалар да біледі. Оларды оқығанда солардың аттарын білдірейін деген емес, сол балалардың өздері білетін нәрсесімен оқытып, жылдам жазу танытып, балаларды оқуға қызықтыру үшін,—деді мұғалім.

Жәмила қыздарға қарап:

— Жоқ, молдакемдікі дұрыс. Жылдам жазу танытаты-

ны рас білем. Анау күні молдаекем кісі аттарын, басқа нәрселерді Көркемге жаздырып еді, бәрін де тым жақсы қылып жазды. Һәм кітаптың әр жерінен ашып оқиды, танып қалыпты. Былтыр «құлқу алладан» ала жаздай оқып, «тәбәрәкке» келіп еді. Онда жазу дегеннен дәнеме білмейтін еді,—деді.

— Дұрыс айтасын, оқыса, молдасы жөндеп оқытса білмейтін кісі болмайды. Татар жұрттарының сіздердей қыздары «Қыз молда» болып ылғи қыз оқытады. Алыста жатып күнде үйлерімен хат арқылы сөйлесіп отырады. Олар сіздерден артық емес, бірақ...—деп мұғалім басын шайқады.

— Молдеке! Хат дегеннен есіме түседі-ау, кеше сізге бір хат келді деп пе еді? Қайдан келген, не айтады?—деді Жәмила.

— Қысты күнгі бірге оқыған бір серік, құрдас шәкірттен келді. Өзінің осындай тұрған жайларын айтқан. Бөтен сөз жоқ.

— Сіздер қайда айрылып кетсеңіз де осындай хатпен сөйлесіп жатасыз-ау!—деді Жәмила.

— Енді қайтеміз? Егер оқысаңыз, жазу білсеңіз, сіздер де көңіл жетер құрбыңызбен, бір хатта жолаушы жүре қалсаңыз әке-шешелеріңізбен осылай сөйлесіп отырап едіңіз.

— Солай екені рас-ау, көзіміз соқыр болған соң ақ пен қараны танымаймыз. Осындай көріп болмаса, хатпен сөйлесу жоқ қой! Әлі де оқысақ білер едік-ау! Бірақ үй іштеріміз оқытпайды ғой!—деп Жәмила да, қыздар да қайғылы көзбен төмен қарасып отырды. Сол уақытта мұғалім сағатқа қарап, қоңыраумен дауыс беріп балаларды жинап алды. Бір бала жүгіріп келіп, қыздарға сыбырлап: «көкемдер шығар деймін, екі-үш кісі келе жатыр»—деді. Қыздар қорқып кеткендей асығып-үсігіп, істерін ала үйден шыға жөнелді.

III

Шаңырақтан керегенің басына түскен күнге бір қарап қойып, шай құйып отырған Жәмилаға:

— Құй, шырағым! Бүгін күннің өзі ерте бастан-ақ ысыта бастады, жылқы да ерте құлар...—деп Мақаш шыны аяғын ысырып жіберді.

Катыны Күміс каттырак бір кекіріп қойып, омырауын бір желпіп:

— Жылқы суарып, байлауға өздеріңіз барыңыз! Ана үйдің жылқышылары барса болмай ма? Қаратаз үйде қалсын, лақ-қозы, бұзаулар бар, бүгін бір құрт қайната қояйын деп едім, отын жоқ болды. Отын жинатып алайын,—деді.

— Қой, Қаратазды жылқыдан алма! Басында болмаса дұрыстап іше алмай қалады... Үйге кісі керек болса ана Көркемді молдаға жіберіп оқытпай-ақ қой. Соны үйге алып қал. Осы молданың оқуынан өзім қорқып жүрмін. Мына Сағындықжанды оқытсақ та болар, заманына қарай не де болса біле берсін. Көркемге осы оқығаны да болар, өзі жылдам жазу білдіретін көрінеді. Қызымызды бұзып жіберер, намаз сабақтарын үйретсін деп едім. әлі еш нәрсе үйретпеген көрінеді. Қыз бала жазу үйреніп, законшік болып жұртқа пайдасы тимес...—деді Мақаш.

— Мен әуелде-ақ оқытпа деп едім ғой, қайнағалар қыздарын оқытып жатыр деп сен ғой болмай беріп жүрген. Молданың киімін көргенде-ақ шошып едім. Қайнағаның өзі де биыл есінен танған ғой: жылдағы молдасын ұстамай...—деді Күміс. Көркем жамылып жатқан көрпесінен басын шығарып керегенің басына түскен күнге қарады да, ұшып тұрып киініп, сыртқа шығып келіп жуынып болып:

— Әже! Сағындық қайда кеткен?—деді.

Шешесі үндей қоймаған соң Жәмила:

— Мана, шай қайнағанға қарамай, кітаптарын алып, молдасына кетіп қалған,—деді.

— Балалар оқып қойған екен ғой, мені неге оятпадыңдар?—деп жыламсырап Көркем кітаптарын ала бастады. Күміс ала көзімен қарап:

— Асықпа, барарсың! Әуелі тамағыңды іш. Қалғаны да саған жетер!—деді.

— Ішпей-ақ қоям!—деп Көркем айтқанды тыңдамай кітаптарын алып есіктің алдына жақындағанда:

— Ау! Айтқанды тыңдамайсың ба? Тіпті барма! Оқып, мен өлгенде құран шықпай-ақ қой! Тамағыңды ішпей не бар? «Молда-молда» деп өледі де тұрады ғой. Молда балалардың

басын айналдырып койған ба өзі?—деді Күміс. Көркем шыға жөнелді.

— Ау! Естимісің, барма дегенде барма!—деп Күміс сонынан шыға жүгірді. Көркем жүгіріп, қашып кетті.

— Әй, әй! Қаншық-ай! Үйге келмей кетпессің, шашыңды жұламын! Ой шашың жұлынғыр қаншық!—деп қала берді де, —енді өліп қалмасам, сені жіберсем не қыл дейсің? Құдай бар болса сенің шашыңды жұлармын-ау! Қарашы бұның...—деп үйге келді.

— Болар-болар! Даурығып елді көшірдің ғой! Өз балаңа өзіңнің әлің келмей ме?—деп Мақаш шыны аяғын төңкеріп, ішігін жамылып құдық басыча кетті.

1917

ЖАЗҒЫ САПАРДАН БІР КӨРІНІС

— Қалай жолықсам екен?..—деп көп ойландым. Қара бұлттай түнерген қалың ойдың арасынан найзағайдай жарып өтіп бір шолақ ой бойымды билеп кетті. Отырған орнымнан ұшып тұрдым да сыртқа шықтым. Белдеуде байлаулы тұрған өзіміздің күрең қасқа атқа мініп:

— Мен ана ауылдан түйе қайырып келейін...—деп ауылдан шығып кеттім. Күн батып, қара көлеңке түсе бастаған соң «қайтсем де осы уақытта бір ұшыратармын» деп қолымдағы жылан бауыр жуан қамшымен атымды сауырға қатты бір салып, шаба жөнелдім. Көз байланбай кішкене төбенің басына шыға келсем ауылдың үсті айнымаған базар сияқты болып көрінеді. Бірнеше жүз қой қозысымен табысып маңы расып жатыр. Ымырт жабыла қайтқан түйелерден, снырлардан ауыл үсті азан-казан.

Мал иелері малшылар әлі аттан түспей, өзіне тиесілі малды өз жұртына иіре айдап жүр. Қонақтардың ауыл сыртында оттап жүрген аттары да жылқымен араласып кетіп, малдың қарасын көбейтіп жіберіпті.

Мен қоныр самалды кеш тыныштығы мен ауыл үстіндегі көркем көріністі тамашалап келемін. Түйелердің арасында көрші ауылдың қыздары қылаң қағады. Мал қайыруды сылтау етіп, ауыл қыздарының осы мезгілде бір бой жазып алатын әдеті ғой. Түйе іздеген сылтаумен күрең қасқаны жорғалатып, ешкімнің көзіне түспестен түйе мен жылқының арасына кіріп кеттім. «Әлхамдөлилла, ойлаған ойым теріс кетпеді...» деп қыздардың жанына жақындап келіп қалдым. Әзіл аралас күлкімен жүрген бір топ қыздың ішінен қорқызындай көркем Ырысты көзіме жалт ете түсті. Ол да әлденендей сырлы оймен маған көз қырын тастады да:

— Ноғайша оқығандықтан өзіміздің ғадеттерімізді ұмытқан шығар десек те, әлі өзімізден ұзап кетпеген екен ғой,—

деп маған қарап күлді.

— Есен саусыңдар ма, қыздар,—деп жандарына жақындай тоқтап, ат үстінде еңкейіңкіреп отырдым.

— Ымырт жабыла не іздеп жүрсің?—деді Ырысты.

— Түйе іздеп жүр ем, көзіңе түскен жоқ па?—дедім.

Ырысты көзін төңкере тастап, мойнын сәл иіңкіреп, ән әуенінің сазымен ақырын ғана:

— Байкамадым, бөтен түйе көзге түспеді; мүмкін, түйе арасынан іздегеніне тап болған шығарсың,—деді.

— Не дейсің,—деп әдейі түсіне алмай қалған адамша пішін білдіріп ем.

— Қасыма ноғайдан тілмаш алмасам, саған қалай түсіндірмекпін,—деді.

— Мен ондай оспағынызды...—деп бастай берген кезде қойдың алдын иіруге шыққан Бекбай қартты көріп, жүріп кеттім. Былайырақ шыққан соң артыма қарасам. Ырысты менен көз жазбай тұр екен.

1917

ҚАЙРАН-ЕЛІМ-АЙ!

I

Февраль іші. Күн боран. Жер жүзі аппақ. Күнде де, соққан желде де, жауған қарда та жылы жүзбен қарау жоқ. Дүние қабағын түйген — ешбір күлмейді. Темір қазықтан ескен мейірімсіз үскірік жел, соғып тұрған қызыл шұнақ боран Андағұл үйінің сиқын кетіріп тұр еді. Ішерге — тамақ, жатарға — орын жоқ, есіктің алдындағы қораның жаппасын отқа жағып қойғанлықтан есіктің босағасынан жел үілдеп, қырауытып — мұз қатып, үйдің ішін сұп-суық қылып тұр еді.

Андағұлдың қызы — Бәтімәнің бұрынғыдай ажары жоқ: қып-қызыл алмадай бетінің қаны қашып, айнадай жалтыраған көзінің де нұры қашып—түнжырап қабағы жабыңқы еді. Оның үстіне күндегіден гөрі бүгін қайта-қайта «уһ» деп ілгері басқан аяғы кейін кетіп үлкен қайғы басып, бір түрлі байқаған кісіге мұңданып жүдегендігі, бір үлкен күйінішті халге ұшырағандығы сезілетін еді.

Андағұл мәсісін жамап болып киініп, қатынына:

— Әй жылдам бол! Бәтімәжанды жылы қылып киіндір! Мен ат жегіп әзірлене берейін,—дейді, қатыны Салиқа көзінің жасын сүргіп қойып, мұрнын бір-екі тартып:

— Сендер келгенше біздер не күн көреміз. Мына шие-тей балалар-ақ жылап мазамды алады, Қазалыдан бірде-не алып беріп жібере көріңіз,—дейді.

— Өзімнің де ойлап жүргенім сол ғой. Мына Бәтімәжан бір жақсы орынға тап келе қойса, қайтып келіп көшіп те барармыз, құдай осындай күнге әйтеуір тап қылды. Одан басқа бұны лайық деп істен жатқанымыз жоқ, амал болмай құдай салды, біз көндік болып жатыр ғой, оның

ретін енді қарармыз, бол жылама! Күр жылай бергенмен тоғая алмаспыз, өлмес кам етейік, — деді де Андағұл жылап сыртқа шығып кетті.

Салика да «уһ» деп бір-екі күрсінді де мұрынын сиңіріп Бәтімәнің қасына келіп:

— Айналайын қарағым! Киін, босқа қайғырудан һеш нәрсе өнбес, құдайым бақытыңды ашсын! О жақта өзіміз секілді қазақ дейді ғой. Жасаған ием Алдыярдың қызы құсағаннан сақтасын, орысқа дей ме, сартқа дей ме сатып жіберіпті ғой. Мына өзіміздің Қалмағамбет қызын Ақтөбе жаққа апарып бір жақсы орынға беріп, соңынан өздері көшіп бір үйлі жан өлімнен қалды. Босқа иіріліп отырғанмен қырыламыз ғой, һеш нәрсе қалмады. Өзіміз секілді Назарбек те Қазалыға шұбырып барып босқа қатын-баласы қырылып қалыпты. Құдай басқа бермесін, әлдеқандай күндер туып кетеді... Бұны жақсы-ақ деп отырғанымыз жоқ, амал бар ма? — деді де Бәтімәні киіндіріп, нәрселерін буа бастады.

— Қайғырып не қылайын, тек бұрынғы бұлғаңдап жігіт тандап жүретін күндер есіме түседі. Енді бақытыма қандай кісі ұшырайды, бәріне де амалсыз кетем-ау деймін, көп болса өлім ғой мен сатылып, өлімге кеткенде сіздер тірі қалатын болсаңыз, мен-ақ сендердің жолына құрмалдық болайын! — деді Бәтімә. Шешесі Салика солқылдап жылап жібереді.

Андағұл сырттан кіріп, нәрселерін шығарып келіп төрдің алдына отырып кроватта жатқан шешесіне:

— Ал шеше! Мына балаңа, Бәтімәжанға батанды бер! Күн кеш болар, бүгін Қазалыға жете алмай қалармыз, жетейік! — деді.

Жетпіс жасындағы шешесі басын көтеріп «уһ» деп бір күрсініп:

— Қарақтарым, жүрейін деп жатырсындар ма? Жолдарың болсын! Менде не бата болсын, сөйтсе де қолдарыңды жай, — деді.

Бәрі де қолын жайды. Кемпірдің өзі де қолын жайып, жыламсырап отырып дауысын шығарып бата берді:

— А, құдайым ондасын, әулиелер колдасын, бак карасын, қыдыр дарысын!

Он екі имам әулие, жиырма сегіз әнбие! Мәдинеде Мұхамбет, Түркстанда Қожақмет! Қайып — ерен қырық шілтен аруақты Қожабауедден!

Мына менің карағымды жарылка да — колдай гөр!

Қакпалап қойдай бағып жүр!

Адасса жолға салып жүр!

Дұспан шықса алдынан, қайырып кейін басып жүр!

Тамыр-таныс досына барар жолын ашып жүр!

Бәле қаза келтірмей, қиналтып жанын терлетпей басына киын іс түссе, көзің қырын салып жүр!

Пірлерім, медет бере гөр! Бұрынғы өткен аталар, ардақты бабалар, карағыма жәрдем бере гөр!

Жортқанда жолың болсын, жатқанда қойның толсын!

Мінгенің жорға болсын, кигенің торқа болсын!

Алты қанат ақ орда үйің болсын!

Алты атанға жүк артқан күйің болсын!

Ойлағанда ойың толсын, мерует-маржанға бойың толсын!

Үй артына қонақ қонсын, өмір-жасың ұзақ болсын!

Осы барғанда арманың толсын!

Айтқаным келсін!

Құдайым ойнай-күле жолықтырсын! Алда әкбар!

Бәрі беттерін сыйпап болған соң Андағұл тұрып:

— Әже, кош бол!—деп шығып кетті.

Бәтимә үлкен әжесіне, одан соң өз шешесіне қайғылы мұнды сөздермен, өзінің мынадай болып сатылып бара жатқанын, өзінің баяғы жігіт тандап жүрген күндерін айтып жылап, аздан соң пештің үстіндегі дірілдеп тоңып отырған бір інісі, екі сіндісімен көрісіп жылап:

— Қарақтарым, бауырларым! Енді сендерді кашан көрем, жолдарыңа құрбандықпын, мен не болсам да, сендер тірі болыңдар, — деді.

Салиқа солқылдап жылап жүріп:

— Қой карағым, көп жылама, тоңып қаларсың! Енді жүр, ағаң күтіп тұрған шығар! — деп Бәтимәны есікке қарай жетеледі. Бәтимә жағар отын жоқ болғандықтан сүп-сүр, сүп-суық болып өні қашып тұрған өзінің үйін, қыра-

уытып мұз қатып, жел уілдеп тұрса да өзінің алтын босағасын әрі тамақ жоқ, әрі киім жоқ, әрі жанып жатқан от жоқ болып дірілдеп-тоңып отырған бөпелерін қимай мұнды көзбен артына қарап шыға беріп:

— Қайран өз үйім! Қайран көкемнің алтын босағасы. Қайран өз елім! Әжекем, бауырларым, қош! Қош! — деді.

II

Жұмабек пәтеріне келген адамдарынан кісі басына бір сомнан жиған шайының ақшасын — он сомды алып өз бөлмесіне келді. Қолына есеп шотты алып кешегі пәтерінен алған жиырма бес сомды, бүгінгі он сомды, төрт бұт бидайдан алған пайдасы алпыс сомды, Ержанның Мүсіребіне алып берген Қазалықтың қызының арасына жүріп тапқан елу сомды — бәрі екі жүз бес сомды бір салып қойды:

— Ассалаумалейком!

— Аликімассалам! Жақа, жоғары шық, көптен көрінбей кетіп едің, дәу де болса бір жұмыспен шығар, — деп күліп келген Жақыпқа көрпе салды. Жақып отырып, амансау сұрасты.

Жұмабек:

— Ауылдан жүрсің бе? Мал-жандарыңыз аман ба?

— Шүкір, аман еді, бүгін базарыңызға он шақты пұт тары әкеліп едім, ана бір Құрман деген, менен жиырма бес сомнан алып көре көзімше отыз сомнан бір сартқа сатты. Апырмай, тары деген қымбаттап кеткен екен, — деді Жақып.

— Білмегенсің ғой, маған жолығуың ғой, одан да қымбат сататын едік. Осы күні Қазалының адамы деген сыймай кетті. Күннен-күнге қымбаттап кетті. Тап кеше тары жиырма бес сом еді, бүгін отыз-отыз бес сом болды...

— Әйтеуір ұрылдым...

Азырақ отырып Жақып тағы таңдағандай Жұмабекке қарап:

— Қазалышы ма, Түркстан ба? Бір-екі жаман әйел көрінді ғой, әлде көшіп келген бар ма? — деді.

— Ойбай, тіпті дым есіткен жоқ екенсің ғой, Түркістан — Қазалышының көшіп келгенінің есебі жоқ. Арғы шеті Ақтөбе, бергі шеті біздің арғы арадан көп түсіп жатыр.

— Апырмай, мынау бір сұмдық шығар! Шүкір, біздің елдің астығы шыққан жер ғой!

— Олардың келгені қайта бізге пайда болып тұр, киіз-кілем, бау-басқұр деген орасан көп түседі.

— Осы анаугі Смайылдың баласының алғаны Қазалышының қызы деп пе еді?

— Аһ! — деп қойып Жақып мұртынан күліп. — Екі қатыннан далаға шыға алмай, еш нәрсені білмей жүр екенсің ғой. Бес жүз сом, бір бұзаулайтын сиырға Ыбырай да бір қыз алды. Оны мен алып беріп едім, ит алпыс-ақ сом берді. Біздің пәтерге кіріп жатқаннан Ержанның Мүсіребі де ортаң қолдай бір қыз алды, одан дүние ақиратта сұрамаймын деген соң елу-ақ сом алдым.

— Қазалышының өзі біздің елді қатындандырған екен ғой, — деп Жақып күлді.

— Қазалышының көбі алдымен біздің пәтерге келіп, содан соң барып бөтен жерге орналасады. Ал енді қатын керек болса, маған айт! Мен қыз алып берейін, бірақ екі қатынның тісі батып қалған шығар?

— Тісі батып екі қатын еш нәрсе етпес еді-ау, бірақ сен арзан қыз тауып бере алмайсың ғой!

— Өзің, шын аласың ба? Айтшы! Мен тап бүгін қыз тауып берейін! Поездың келетін уақыты болды. Келсе, одан да түспес деймісің? — деп Жұмабек терезеден қарады.

— Жаңа бір отарба бақырды емес пе?

— Ойбай, сол екен ғой, шын есіттің бе?

— Шын есіттім.

— Ой бәрекелді-ай! Барып аңдып тұруға керек еді, ендігі түсіп қойған екен ғой, — деп Жұмабек шапшаң киіне бастады.

— Айғайлағалы бір талай болды, ендігі кеткен де шығар, несіне киінесің?

Екеуі де киініп есіктен шығуға жүрді. Сол арада терезеден қарап Жұмабектің қатыны:

— Ал, қыз керек болса, бір қыз ба бірдеме ерткен екі-үш Қазалышы келе жатыр, — деді.

— Қыз деймісің? — деп Жұмабек қайта келді. Жақып қайта келді. Жақып есік алдында тұрып:

— Әй, Жұмабек, маған арзан қыз болса, қарап қой. шапаныңды киерсің! Мен мына дүкен жаққа барып келейін, — деп шығып кетті.

Әлгі келе жатқандар: Андағұл, қызы Бәтимә, тағы бір жолдасы еді. Жолда төрт күн жүріп, осы арада түсіп тұрғанда отарбаның қасынан аңдып тұрып, Жұмабектің үлкен баласы Оспан үйін сілтеп жіберіп еді.

Бұлар Жұмабек пәтеріне келіп, жалынып шай қойғызды. Жұмабек қонақтарға барып жай-жапсарын сұрады.

— Түркстансыз ба, Қазалышысыз ба?

— Қазалылық боламыз, жерімізде астық орасан қымбат, халық аш, бұл жақ өзіміздің қазақ қой деп келе жатырмыз.

— Е, келуіңіз дұрыс қой, бәріміз де ағайынбыз ғой, сіздерге ағайыншылық көрсетпейтін, жаны ашымайтын адам болмас, — деп Жұмабек азырақ тоқтады да, — мына қарындасым өз балаңыз ба? — деді.

— Өз баламыз, амал жоқ. Алашымыз болмаған соң түбінде жат жұрттыққа жаратылған бала ғой, бір тәуір орын болса, орналастырып, өлмес кам етелік деп шығып едік. «Құлды мақтансын десең алысқа сат» деп, мұндай жер ауып келіп отырып, көне етіктіге бермей, көк етікті кез кемеі жүрген жай бар еді. Бүгінде «кұдай салды, біз көндік» деп келіп отырмыз. Ал енді өзіңіз құсаған тәуір адамдар тәуір орын көрсетер деген дәмеіміз бар, — деп Андағұл күрсініп қойды.

— Дұрыс айтасыз, дұрыс айтасыз, дұрыс. Бұл жақтың жайын біз білеміз, орын тауып берерміз. Осы жақын арада бір-екі Қазалышының қызына жақсы орын тауып бердім, олар осы күнге дейін алғыс айтады. Біздің үйге келдіңіз ғой, енді оны реттерміз, тоңып келген шығарсыз, мына шайларыңызды ішіңіз, — деп шайларын берді. Олар шай ішті.

Шайдан соң Жұмабек Жақыпты мақтап-мақтап соған бергізетін қылды. Әуелі бір бұзаулайтын сиыр, жүз сом беріп, соңынан екі жүз сом беріп, ақырында бұзаулайтын бір сиыр, үш жүз сом, үш пұт тарыға келісті.

Андағұл өзінің жайын айтып, қызының қасына көшіп келуді серт қып еді, елу бестегі күйеу Жақып: «енді бір айда жұрт киіз үйге шығады ғой, сонда келерсің, әзір жайым жоқ» деді. Андағұл соған да көнді.

Жұмабек бұдан жүз сом алды.

Есіткендердің біреуі «бір аттың қақы ғой!», біреуі «арзан ғой!» — десті.

Андағұлды оңаша шығарып алып Жұмабек:

— Түбінде білінбейтін нәрсе емес, сізден жасырып не қылайын, бұл күйеуіңіздің әйелі бар кісі, — деді.

— О баста, жігіт таңдап жүрген күніміз болды. Енді құдайым бұндай күнге тап қылды. Ағеке, сіздің үйіңізге келіп қонақ болып жатырмыз, сізді әрі аға деймін, әрі қайнаға деймін. Қандай жерге қоссаңыз да өзіңіз білесіз,— деді.

Ертеңіне Бәтімәні Жақып үйіне алып қайтты.

Қар кеткен соң көшіп келмекші болып Андағұл бес пұт тары алып ауылына қайтты.

Бәтімә:

— Көкем қош... Әжекеме, бауырларыма сәлем дел!..— деді.

III

Апрельдің оны. Қар кеткен. Күн қара суық. Әрбір үйдің ығында басын бұған үш ағаштан істелген күркенің ішінде, байлардың астық салу үшін салған терезесіз сарайларының ішінде есігін ашып қойып от жағып бықсытып отырған, қаны қашқан, өңі кеткен он екі ай ауру болған кісідей ілбиіп ма-саша қаңқиған, күрттай қыбырлаған, құмырысқадай жыбыр-лаған Қазалы-Түркстан адамы. Ана жерде қаңғып отын ар-калап келе жатқан жыртық киімді катындар. Терезесіз әрбір қараңғы салқын сарайдың түкпірінде ыңырсып өлім халы-

да жатқан ылғи ауру. Кейбір үй арасында өліп жатқан кісі. Көп моланың әр жерінде жер ошақ есебінде қазып жатқан қабыр. Қойып жатқан өлік. Қысты күні боранда бетін жасыра салған өлікті қайта көму. Кішкентай станция болса да, Қазалы-Түркстанның дүниесімен ажарланған базар.

Жақыптікі де қыстауынан шығып, вокзалға жақындай қонып, сабан айдап жатыр еді.

Жақып Бәтимәні алып барғасын қатындары ашуланып, үйінде үлкен керістер шығып, қанша қайраттанғанмен қатындар Жақыптан жеңіліп, қолдарынан келгені: Бәтимәға жөнді киім кигізбей, дұрыстап тамақ ішкізбей, отын-суға, малдың бок-сідігіне айдап еді. Бәтимә оған да көніп, сөз шығармай ауыл-қоранға, Жақыпқа жағып бара жатқасын, қатындары Жақып пен Бәтимәның арасына былайша от салды.

Оңашада Жақыпқа үлкен қатыны:

— Ана қалап алған тоқалың, жас тоқалың, сені кәрісініп, біздерді қарғап-сілейді де жүреді. «Құдайым кәрі, қара төбетке кез қылды! Құтқара көр...» деп айтады,—деп күңкілдеді.

— Кеше қораның ішінде малдың бок-сідігін алып жүріп ортаншы қайнағаның баласымен сөйлесіп күліп тұр,—деді.

Жақаң мына сөзді естіген соң: «ол мені кәрісініп жүрсе, кім сенімді танытайын, не қылайын деп тимей жүр едім» деп көк-ала қойдай қылып сабап, жығып салып өкпеге тепті. Бәтимә өзі бұрын арық кісі, мұнда келгесін де ауыр жұмысқа түсіп, суық өтіп әлсіреп жүрген. Байы сабағаннан бері жүрегіне азырақ ауру жабысып жөтеліп, жүдеңкіреп, кейде жатыпта қалып жүретін болды.

Қатындары Жақыпқа тағы шағыстырды.

— Жас тоқалың еркелеп жатады да қояды. Жұмыс істегісі келмей біреумен қашып кетейін деп жүр...

Бұны естіген Жақаң ауырып төсекте жатқан жерінде сабап «ал кететін кісіңмен кет» деп үйден шығарып тастады.

Шөлдегенде сусын беретін, қысылғанда иманын айтатын кісі болмады. «Не науқас?» дегенге:

— Ескі ауруы бар білем. Ақшам босқа кетті. Қазалыдан келгендердің бәрі де күнде өліп жатыр,—деп Жақып жүре жауап береді.

Жаңа келген кісінің көзіне түспесін деп, бір жағына қозы қамаған кішкене үйдің біріне жатқызып тастады.

Есі бірде кіріп, бірде шығып жатты...

Бір есі кіргенде:

— Иә, жасаған ием! Көп киналтпай ала гөр! Осылардың қорлығынан құтқарсаң ырзамын. Өлгеніме қайғырмаймын... Өз елімде болсам, су беріп, иман айтпас па еді? Үһ! Қайран елім-ай?—деді.

Осы сөздерден соң, сөзі тоқталып, қозы күркеде жалғыз жатып қызғалдақтай есіл жас, мейірімсіз өлімнің алабарлы құрығына ілініп, қыршынынан қиылып, опасыз бұл дүниеге қош айтты.

Сол күні отарбадан Андағұл үй-ішімен түсіп, жақын жерде болғандықтан нәрселерін сонда тастап, өздері жаяулап сонда барды.

Ол уақыт Бәтімәнің жас жаны көкке ұшып, мұнда кеудесі жатыр еді.

1918

НАҒИМА

Танабай ауылының желкесінде шоғырланған топ адам көрінді. Ауылдың артында окшауырақ жерде, жолаушылардың арбасына ұсаған екі ходок арба тұр. Жанында сол арбаға жеккен аттар екенін білдіріп, үш-төрт ат жем жеп тұр.

Танабай ауылына бұрын көп кісі жиылып, тобымен қонақасы ішіп көрмегенге, тұнықтан қараған кісіге, бұл қонақтардың бұл ауылда жатуы ерсі сықылды көрінді.

Танабай ауылы Қайыңды көл жағасында; ауылдың түрі тұсынан өткен кісіге шар айналасында тұсаған ат, жайылған бұзаудан басқа көп қара көрінбейтін. Қайыңды көл үш жолдың ұштасқан жері болғандықтан, егін-пішеннен қайтқан жұмысшылардың нақ жолы еді. Көліктерін шалдырып, өздері де тынығып, дамылдап кететін еді.

Жайлаудағы елдің қыстауына қатынағандарының да жолы осы Қайыңды көл. Бұл ауылдың өз адамдары шамалы болса да, әрі өткен, бері өткеннің көп түсуі арқасында ауыл кісіден құр болмайтын. Бірақ келушілердің көбі таныс ауылдың адамдары болып, шеттен қос ат жегіп, салтанат түзеп келетін қонақ бұл ауылға жат.

Ауылдың өз адамдары анайы жұмысқа арналып жаратылғандай қысы-жазы қыстаудың маңында болып, жұмыстан босамайтын. Қатын-баласына шейін жұмыс қылып, жаздай Қайыңды көлдің құрағын орып, кемпірлер де көшкен ауылдың жұртынан тезек теріп, қыстық отындарын жинайтын.

Бұл ауыл басқаларға қарағанда көңілсіз еді. Ауылда қымыз жоқ. Адамдары жұмыстан босамайды. Маңында шулаған мал, ойнаған бала сирек. Қысқасы жаздың қызығы бұл ауылда сезілмейтін.

Жалғыз-ақ бұл ауылға көрік беріп, келген кісілердің ықлас аударатыны Нағима еді. Нағима он жетіде, Бекбосын

қарттың қызы. Жасында әкесі өліп, екі ағасы мен шешесінің қолында өскен. Бір үйдегі жас бала болғандықтан еркелетіп-өстің қайтармайтын. Ағалары малайлыққа жалданса да, өздері кимейтінсің, осы қарындасың киіндіріп, қатарынан кем қылмайтын. Бұрын бұл ауылда бес қыз, екі келіншек болып, көрші ауылдың бозбалалары қылжақтап осы ауылдан шықпайтын еді.

Қатындар бұл ауылда «Кіші атам ауылы», «Кіші ауыл» дейтін. Бұрын «Кіші ауылды» атағанда қыз-келіншек, қыз-ойнақ, бозбала жиналып карта ойнау еске түсетін. Бұл кезде ол қыздардың бәрі кетіп, ауыл бірқатар көңілсіздікте қалған. Ол кездегі жаулығын пілдеп жуатын жас келіншектер, бұл уақытта бәсеңдеп шаруашылыққа айналған.

Нағима сол бес қыздың кішісі еді. Ажары басқаларынан артық болып, өзінің жақсы мінезінің арқасында соңғы кезде жұрт аузына іліне бастаған еді.

Нағиманы ағалары күйсуге берді. Күйеуі бай, саудагер. Қалада екі қатарлы тас үйі бар. Белгілі атақты орын. Оған араласқалы бұл үйдің де күн көрісі тәуірленген. Барса әкелмейтін нәрсесі жоқ. Бас-бас қант, тобымен товар, кейде мал да жетектетіп жіберетін. Бірақ Нағиманың көңілі толмай, қатын үстіне баруды ар көретін.

Егін, пішеннің науқаны. Жұрт шиеге шапқандай жан таласып кәсіппен арпалысып жатқан уақыт. Жазғы ыстық желдің екпіні қайтып, гүілдеген қоңыр жел соғатын болған. Жер жүзін жұмаққа тенеген жасыл шөп, түрлі жапырақтар да солғындап, қуаруға бет алған. Жазғытұрғы көшіп кеткен несіз қыстауларға жан кіріп, ішінде адамдар көрінетін болған. Жел есіп, дауыл соғып құлатып кеткен кейбір қоралардың жапсарын жаңадан түзетіп жатқан адамдар қыстаулардың ішінде жиі көрініп, қыбырлаған жан молайған.

Біздің Танекен ауылы қыстауына қонбағанмен екі-үш шақырым жерде, Қайыңды көлдің басында отыр.

Ауыл күндегіден көңілді. Тұс-тұстан аттылы-жаяулы шұбырған кісілермен ауыл лық толған. Бекбосын қарттың үйіндегі алыстың қонағы онаша үйде, сынайы кісілермен ғана отыр.

Қала киімінше киініп, тықырайған шегір көз, шоқша сақалды сары кісі, басқа қонақтардың төменгі жағында, она-

шалау салған көрпенің үстінде шарт жүгініп отыр.

Бүгінгі қызық, бүгінгі мереке сол үшін болып жатқанын қутындап, мұртынан күліп, қатындармен күлмендеп сыбырласқан қалпынан әркім-ақ аңғарарлық еді.

Бұл атақты Ысқақ байдың інісі Есжан еді. Қырық жетіні қырқа матап беріп, тоқалдыққа Нағиманы алғалы келіп отырған жолы.

Нағиманың көңілі басқада екенін ауыл-аймағы сезсе де, Есжанның онан хабары жоқ. Малдың күшімен ағаларының көңілін тауып, әйтеуір алатынына көзі жеткен.

Нағиманың барғысы келмей, сөз шығарып, ағаларының құлағына салса да, өнетін пайда болмайтынын біліп, амалсыздан әзерге көнген. Баратын жері белгілі байдың бірі, азуы алты қарыс күшті адам. Егер сөз шығарып бармаймын десе, күлін көкке ұшырып, тартып алатынына Нағиманың көзі жетеді.

Ішінен қайғыланып, жылағаннан басқа, ләм-мим деп ешнәрсе айтқан жоқ. Бір тойғанға мәз болатындар, жұмыстарын тастап. Нағиманың тойына жиналған. Береген күйеу, жомарт құдалардың кәдесіне қарқ болып, қатындар да жүр. ға жиналған жұрттың даңдұңымен Танабай ауылына жаңадан рух кіріп, жаңа алып жанданып тұр...

Түнерген қалың қарағаштың іші... Әуемен таласқан биік ағаштар басын төмен салып, қайғылы қалып көрсетіп тұнжырап тұр. Сартылдап жауған күзгі жаңбырдың екпінімен бас сілкіп, жер солқылдатқандай салмақпен сілкініп қояды. Кейде сұс көрсетіп, қаһарын тіккен қалыпты, ашулы түрмен қараған сияқты, көңілге қорқыныш салып тұр. Дамылсыз жауған жаңбыр жан-жәндіктің мазасын алған. Күн кешке айналып, ымырт жабылып, қас қараюға жақындап барады.

Қалың ағаштың ішіндегі қаражолмен екі ат жеккен бір жігіт, бір жас әйел жүріп келеді. Аттары босансып, айдағанға жүріңкіремей, азап көрген қалпы бар.

Жолдың екі жағындағы төніп тұрған биік ағаштардың суылдаған дауысы, жас әйелдің көңіліне біртүрлі хауіп кіргізіп, әлденендей ой түсірді.

Алдағы күннің не боларына көзі жетпейді. Басын қаңғыртқан тұманды қиял оның жүрегін түйткілдеді.

—Құдай-ай, бағымыз ашылып, ел-жұртқа қосылатын күн болар ма екен,—деді ішінен жас әйел.

Көзіне мөлдіреп жас келіп, жанындағы жігітке қарады. Жанындағы жарының көңілі жабығып, ренжи медеп ойлағандай, басқа сөзбен көңіл жұбатпақшы болды.

Қарауытқан қалың нудың ішінен, жылтылдап жанған шамның оты көрініп, үрген иттің даусы естілді. Жанды қара көрінбей, аландап келе жатқан жолаушылар отты көріп көңілденгендей болды. От көрінген жаққа бұрылып, бүгінгі түнде сонда өткізуге ойлады.

Аласалау ағаш үйдің жанына келіп тоқтап, үйдегі адамдармен сөйлесіп, түнеп шығуға рұқсат алды.

Бұл жалғыз үй, орыстың күтуін бағып отырған Мыңбай дегендікі еді. Жасынан қазақ көрмей орыс арасында өсіп, күту бағып күнелтетін. Ержеткен екі баласы бар. Әуелгі кезде елден шұбырып келсе де, балаларының еті тірлігі арқасында бай орыстармен араласып, күн көруі жақсы болған.

Мезгілсіз келген қонақтар Мыңбайдікіне түскенде көптен қазақ көрмей, ел адамын сағынғандықтан жылы жүзбен қарсы алды. Мыңбай қонақтарының жайын сұрай отырды.

— Шырақтарым, алыс жолдың адамына ұқсайсыңдар, баратын жол ұшы алыс па?—деді.

Жігіт әңгімені шынынан қозғап, жай-мәністерін баяндауға кірісті.

— Отағасы, мен үш ағайынды жігіт едім. Пәлендей ауқатымыз болмағанмен күн көрісіміз тәуір болатын. Жақын жердегі қалада тұратын бай қазақ саудагері болатын еді. Соған жасымнан алыс-беріс қылып араластым. Бертін келе баймен келісе алмай арамыздағы алыс-беріс үзілген еді. Сол байдың жұмысын істеп, сіңісіп кеткен бір үйлі жақын ағайынымыз бар-ды. Мен қалаға барған сайын сол ағайындікіне түсіп жүретін едім.

Биыл күз сол ағайындікіне барып жүргенде байдың жаңа түскен кіші әйелімен көңіліміз жақындасып, ол барам, мен алам деген арамызда сөз болды. Мынау отырған жас әйел сол байдың кішілікке алған адамы. Біздің көңіліміз жақындасқанын бай сезіп, әлгі тамағын асырап отырған ағайынымызды жанынан қуып жіберді.

Жүріс тұрысымызға бөгеу болып, күні-түні андумен бұл кісіге де еркін уақыт болмады.

Ақырында байдың мәңгілік жолдас болмайтынын біліп, бұл кісі маған бір ноғай әйелі арқылы хабарласып, бір түнде жоқ болуға бел байлағанын айтты.

Байдың бір жаққа кеткенін аңдып жүріп, қалада пәтерде жатып, кешкі абыр-сабыр кезінде қаладан шығып жөн тарттық.

Өз елімде паналайтын жер болмады. Өйткені, қалаға жақын маңайдың орысы-қазағы болсын, байдың алыс-беріс қылып, аузына қаратып тастаған адамдары еді. Бірдеме сезсе байға хабар бермей тұра алмайды, бәрі де қорқады. Хатта екі ағам да менің бұл ісіме риза болмады. Байдың қаһарынан қорықты. Қаранды көрсетпе жаным, деп олар қорқып қалған. Сонымен ішкі орыс арасына қарай жылжып, қашан қарқыны басылып, ашуы тарқағанша төрт-бес жыл елден безіп тұрсам да күн кешіремекпін,—деді.

Мыңбай жігіттің қай жөнмен келгенін түсінді.

— Жаным талапты ерге нұр жауар деген, аузы ашық аштан елмес, ептеп күн көрерсің. Осында біздің қатынасып жүрген орыстарымыз бар, соларға сені орналастырайын, оған дейін осында жата тұрарсың,—деді.

Бұл Қасымбек деген жігіт еді. Есжанның тоқалдыққа алған Нағимасымен көңілі қосылып, алып қашып келіп отырған.

Мыңбай бұларды паналатуды мойнына алып, уәде берді.

— Шырағым, құдай айдап келген шығарсың. Енді ешкімге қоймас. Елің алыс қой, кім хабар айтар дейсің,—деді.

Қасымбек пен Нағиманың көңілі орнығып, Мыңбайдікінде жата берді. Арада бірнеше күн өтті.

Мыңбайлардың күту бағып отырған қаласынан шабуылдаған адамдар көрініп, бірнеше шанаға тиелген кісілер келіп түсті.

Зәйімкедегілер баста қорықса да, жолығып тілдескеннен кейін, шүйіркелесіп сөйлесе бастады.

Бұлар қарулы әскер болғанда, қорлықта, байлардың зорлығында жүргендерді теңейтіп, жұмыскерлердің күшімен

пайдаланып, шалқасынан жатып кедейлерді құл орнына жұмсайтын байлардың дұшпаны, жалшылар қамқоры Қызыл әскерлер болып шықты.

Қасымбек оларды үйге кіргізіп, тамақтандырды. Өзінің жай-күйін сөйлеп, байлардың зорлығынан қашып келгендігін білдірді.

Қасымбекпен үйлесе кетті. Бұлардың да баратын беті Қасымбектің қаласы болды.

Нағиманы Мыңбайдікіне тастап, Мыңбайдың кіші баласы Сүлеймен екеуі әскерге жол бастап жөнелді.

Саулаған сайманды әскер тобымен келіп, Есжандар тұрған қалаға жақын жерден араға кісі салып, қаланың қарсыласпай берілуін сұрады. Қаланың өңкей байлар бастаған үкіметі, қызылдардың дегеніне көнбей, тамшы қаны қалғанша қарсы тұратындығын білдірді.

Қаһарлы Қызыл әскер қаланы қамап алды. Ақтардың әскері қарсы шығып, екі жақ қан майданға кірісті. Бірнеше күн ұдайымен соғысып, екпінді Қызыл әскер бұзып қалаға кірді. Ақтардың әскері қаладан қашып шықты. Олармен қатар байлар да зытты.

Қасымбек бірсыпыра жолдастарымен қаланы аралап отырып Ысқақ. Есжан байдың үйіне тура келіп түсті.

Салтанатпен келген сұқты әскердің зардабына шыдамай бұлар да қашқан. Аңырайған үйі, қызметшілері ғана қалған.

Қасымбек қаладан іздеп жүріп Ысқақты тауып алды. Ысқақ қуып жіберген соң, сол қалада мал соятын қасапшыларға жалданып жүр екен. Үйінің жайын сұрады.

— Шырағым несін сұрайсың. Сендер кеткен соң Нағиманы әкеткен сен екенінді біліп, сенің ағаларыңды айдатып, алып, жаптыртып тастады. Үйіндегі бар малыңды сыпырып алып, үйлерінді шулатып кетті.

Қасымбек жанындағы басшысына бастан-аяқ түсіндірді. Түрмеге адам шаптырып, екі ағасын алдырды.

Қалаға қызылдар орнап, Советтер сайлап шуласып жатты.

Қасымбек ағаларымен көрісіп, мәз-майрам бола берді. Сүлейменді кейін қайтарып, Нағиманы алдырды.

Қасымбектің шешесі, жеңгелері қалаға келіп, шуласып, жылап көрісті.

— Қарағым, бақытын артып, маңдайыңнан жарылқасын, —деп, кемпірлер Нағиманы құшақтап жыласып тұрды. Қуанышпен қаланы жаңғырдықтырды.

Үйін тастап қашып кеткен бір байдың үйін Совет бұларға тегін берді. Көңіл орнығып, теңдік алып, ойдағы-қырдағысы аман қосылған Қасымбек ағайындарын шақырып ұлы той жасады. Жасырынып күн көрген, тар қыспақтан шығуына мықты себеп болған, еңбекшілер төңкерісінің бас көтерген 25 октябрь (жанаша 7 ноябрь) күнін Қасымбек пен Нағима ұлы күн санады. Жыл сайын сол күнде той қылып тұруға өзін міндетті қылды. Бұл күнді еске түсіру үшін өздерінше ат қойды.

Қасымбектің жеңгелері «Нағима келін түсетін күн» дейтін болды.

— Нағима келін түсетін күн жақындады, оған дайындалып, той жабдығын қылу керек, —дейтін болды.

Ол күні Қасымбектікі үйлерін тазартып, жаңа киімдерін киіп, көршілерін шақыратын болды.

Бүгінгі күнде Қасымбектікі той қылып жатқан шығар.

1923

МЕРУЕРТ

Күзді күнгі қара дауыл. Жер қатқан, екі аяқты арбамен жүргенде арба торсылдап, әсіресе, желігенде арбаны да, ішіне мінген кісіні де ұшырып тастап отырады. Қерақанның Әбілқасымы қазақы арбаны астына басып, өзі басына салт мінген, жүрісі асығыс, атын борбайлап Акқулы көлдің бауырында отырған ауылына қарай бет алып, бір сарынмен желе шоқытып келе жатыр.

Күзді күнгі салқын сұр бұлт біресе күннің көзін тұмшалап, жерді қара көленкелеу қылып салқындық ызғарын бетке ұрып, біресе күннің көзінен сыпырылып өтіп жерге күннің жылылық лебізін жайғызып тұрды. Желдіртіп бара жатқан Әбілқасымды да осы қараңғылық сәуле кейде оздырып, кейде қуып жетіп қайтадан қаптап келеді.

Арбаның ішінде, алдыңғы бір бұрышында отырған Шұбардағы Тасбай дегеннің қызы—Меруерт.

Меруерт биыл он үш жасында, өзі Әбілқасыммен үшінші күйеуге беріліп отыр. Алғаш берілген жері керей Бейсенбай болатын. Жасы едуден асқан кісі, екі қатыны өліп Меруертті үшінші ретінде алған. Он екі жасында Бейсенбай келіп айттырып: «дәрет суымды жылтып беріп, әйтеуір қарасын болып қойнымды жылтып жатса болады дағы» деп алып еді. Жарты жыл отасып тұрған соң Бейсенбай өлген. Меруертті Сағынбай деген немере ағасы барып үйіне алып келді.

Меруерттің осыдан төрт жыл бұрын әкесі де, шешесі де жұртты қиратқан қалың сүзектен өлген. Жоғарғы қалған немере ағасы не болып ұзатқан. Алғашқы берілген күйеуінен көп мал алып береді. Сағынбай не болып қыруар мал алса да. Меруертке бір бүтін көйлек кигізіп берген жоқ. Сол кезде іштің мұжықтарының елге алып шығып, кім болса соған аз бидайға сатып жатқан кенептерінен бөтен елге бара жатқан-

да бір бүтін көйлек алып кигізуді білмеді. Жаланап етіне ескі шекпен күпі киіп, бөтен елге ұзатылып барады. Бейсенбай арбаға салып алып барғанда ауылдың ойнап жүрген ұсақ балалары жылып арбадан түспей жатып қоршап алып «женгей есенсіз бе...» деп ағаш лақтырып келемеж қылғаны — он екі жасар Меруерттің бетінен отын шығарып ұялтты. Өзінікі деген нәрсеге, өзінікі деген денеге, мүшелеріне көзін түсіруден сақтанады. Өз денесі өзіне арам нәрседей-ақ жилендіріп, көз тоқтатқызып қаратпады.

Манайындағы, үй ішіндегі нәрселер, далаға шыкса өріп жүрген мал—барлығы да жалғыз-ақ соған қарап келемеж кылып күліп тұрған секілді көрінеді. Осы айтылған себептерден Меруерт отырса да, тұрса да, жүрсе де аяғының астынан басқа жерге көзін түсірмеді. Үйде кісі жоқ уақытта да түнеру, төмен қарау, ренжу болды...

Әбілқасым үйіне келді, мұнда да баяғы балалар, баяғы күлу, келемеж, далаға шыкса ағаш лақтыру.

Әбілқасым жасы алпыс екіде, қатыны өлгелі үш-төрт жыл болған. Содан бері таба алмай жүріп-жүріп тап биыл Меруерттің басы босаған соң келіп килігіп еді.

Әбілқасымның енгезердей алты канат жыртық қара үйі. Үйдің сырт бітіміне сай ішіндегі ебдейсіз үлкен ескірген қазан, аяқ-табак, кебеже, қара қанылтыр абдыралар—тағы сол сияқты үйдің әбзелдері Меруерттің көп соққы жеген жанына аса қиналарлық әсер бере бастады. Мал саву, малды жайғастыру, тағы солар секілді ауыр жұмыстар Меруертке жүктелді. Шаруаның Меруертке ауыр болғандығының үстіне сол ауылдың қатындары жазғы кештерде жиылысып кенесті шертіп тастап, ауылдың барлық бұзауын қайыруға, биелерді желі басына айдап келуге Меруертті ғана жұмсайды.

Әбілқасымның қазымырлығынан Меруерт есінен адасқан жынды кісі секілденеді. Оның неден мұндай болғанын, не түрлі жан екенін тексеретін, ойлайтын кісі жоқ. Бір күні Әбілқасым Сағынбайдікіне өзі әкеліп тастады.

Қыстың орта кезі. Меруерт Сағынбайдікіне келгеніне ай жарым шамасындай болды. Сағынбай мырза Меруерттің қайтып келгенін ішінен тым-ақ жақсы көріп жүр. Тағы қандай қатыны өліп, басы қаңғырған мал шашатын шал кез ке-

лер екен дейді. Меруерт бишарада баяғы түнерген кабак, алды-арты тұнғық қаранғылық, не көрсе де, не сезсе де сол айнымас, мылқау, қаранғылықтан шығу жоқ. Ерте де, кеш те сол үйдің қорасында мал жайлау, үсті-басы баяғыдай, іліп алар бүтін киім жоқ.

Ауыл кісілерінің бірсыпырасы Сағынбайдың маңдайынан кетпейтін ырысы бар десті. Бірсыпырасы: «Сағынбай тағы да малға сатады ғой, тағы кім кез келер екен. Меруерт маңдайының бағы ашылмаған сорлы болды-ау» десіп жүрді. Осы үйде қыстың қалғаны өтті. Жаз болған соң ауыл қыстаудан көктемге шыға бастады. Жан-жануар, өсімдіктер жазды қарсы алып, жылылығына, сұлулығына есепсіз шатықта болса да, Меруерттің көнілі әлі күнгірт, әлі қаранғы тұрмысында жарық сезілген жоқ. Ауыл көшіп шығып кеткен соң, оған екі күндей несіз қорала жалғыз қалға тұра келді. Сағынбайдың жаңа құлындаған бір-екі құлық биесі қыстауда қалатын болып, басына күзетшіге Меруертті қалдырды.

Ағаш үйде жалғыз ұйықтап жатқанла түсіне өлген шешесі мен әкесі кірді, екеуі де ренжүлі, суық түсті. Меруертті шақырып жанына алып шешесі қатты сөздер айтып ұдысты. Меруерт шешесін біліп жанына барып еркелегісі келіп, алдына барып сүйенелі. Шешесі суық жүзбен еркелеп алдына барған баласын бойына жұытпайты. Сол кезде әкесі де көрінеді. Шешесінің жанына келді. Екеуінің де суық жүздерін көріп Меруерт түсіне алмай, біраз танырқап тұрды. Сондай күйде тұрып бір өзгеріс сезе бастады. Бұрынғылай емес, маңайына жарық сәуде түскендей болды. Неше заманнан шер болып байланып қалған сөздер кеудесінен тербетіліп шыға бастады.

— Сендер менің тоғыз жасымда дүниеден өтіп мен жетім қалғанмын. Сендер кеткен кезде мен де өлім халінде ауру екенмін. Сендердің анық кескіндеріңді мен жазылған соң да айыра алмай келдім. Жазылып тұрған соң да бірсыпыраға дейін өсім шала болды. Солан бейі ешкім мені жаңы ашып жақын тартпалы. Солан бейі ешбір жан жылы жүзбен қарап маңдайымнан жұмсақ қолымен сипаған жоқ. Ешбір адам айналып бауырына басып жылтқан жоқ... Үстіме бір бүтін киім кигізгені болмады. Мал есебінде қатындары өлген кәрі шалдарға үш рет сатылдым. Айналып толғанбақ түгіл өзі секілді кісіге балап, жалғыз Төкең мен Аб-

зан болмаса, бір адам сөйлеспеді де. Осы күйде болғандықтан атаның кәдірін, ананың айналып-толғануы қандай болатынын білмедім. Ананың құшағымен жылы бауырының еркелеген баласына қандай әсер беретінін сезе алмадым. Тоғыз жасымнан бері көрген күнім мал баласының күнінен де жаман болды... Енді уақыт жеткен жоқ па? Мені бауырына басып, көкірегінен аймалатып, өспей қалған жүрегімді жібітіп, ананың шексіз рахымын неге сездірмейсің?—деді Меруерт.

Сол кезде үйдің іші жарық болғандай болды, анықтап қараса жарық—шешесінің жүзінен шыққан жарық екен. Бұрынғы орнынан қозғалып жылжып Меруертке таман келді... Қолынан тартып алдына алды...

Өмірінде ананың жылылығын сезбеген Меруерттің бойын бауырына қысты. «Құлыным осылай ма» деді анасы. «Ие, апа, осылай» деді Меруерт. Меруерттің барлық көрген рахатын осы жалғыз ауыз сөзі барлық әлемге ұқтырарлық еді. Анасының көздерінен жас ақты... Жастары рахатта балқып жатқан Меруерттің бетіне тамды, жас тамған жері күйдіреп-лік ыстық еді. Меруерттің бетіне бетін тақап «жаным, құлыным» деп тамағынан ніскеді анасы... Бауырына қысып көп уақыт отырды. Меруерт, күштілігі жер жүзінің рахатына тенеілмейтін рахатқа батып отырды...

Сәске кезінде қыстауға қойып жайып. Төленді келді. Меруерттің «Төкең» теген осы Төленді болатын. Сағынбай қора жаққа қой жайып барып, сондағы қалған құлық құлындаған биелерті біл деп тапсырған соң қойын жайып келіп еді. Төкең келісімен биеге бармай, алдымен бірдемені сезген кісіше, Меруерт қалған ағаш үйге келді. Ағаш үйде терезенің алдында Меруерт жатыр. Есі жоқ, көзі ашық, бірақ көзі тым кең ашылып, төбесіне қарай аударылыңқыраған. Үстіндегі көйлегі бұрынғысынан да көп жырттылып, маңдайынан тер шыққан, денесін ұстап көрсе еті тым қызу.

Төкең «бала несіз қыстауға қалған соң пері соқтығой!»—деді. Тілін қалмағе келтіріп, жанына барып «Меруерт» деп шақырып еді, азырақ ынырсыған даусы шықты. Төкең көп айналмай Меруертті көтеріп алып, қойды қыстатуға тастап, көктемдегі ауылға келді. Төкең келген жерден Сағынбайдың қатыны құлық биелердің құлындарының жайын сұ-

рады. Төкеңнің жауабын естіп ыза болды. «Ауырған кісіні сол қыстаудың өзінде күткен дұрыс қой!»—деді. Қатыннан мынадай сөз естіген соң Меруертті онда қалдырудың керексіз екенін Төкең білді. Сағынбайдың не болды, кім ауырдымен жұмысы жоқ, құлындарды айғыр шайнап тастамаса игі еді деп қораға кетті. Мұндай қалыпты көрген соң Төкең жүгін қайта көтеріп алды. Ауылдың шетіндегі өзінікі деген құрым күркесіне келіп біраз кірмей тұрды, Меруертке қарады, әлі есі кірген жоқ. Біраз тұрып күркеге кірді, төрдегі өзі жататын төсекке ептеп апарып жатқызды. Меруерттің маңдайын сыйпап, қалтыраған қолымен бетіне жабысқан тал шаштарын кейін қайырып, демалысын тыңдап, көзін айырмай біраз отырды. Төкеңде бұрыннан туған туысқан жоқ болатын; қатын, бала ерте заманда өлген. Сол ауылдың малын отыз жылдан бері қарай бағып келеді. Жас кезінде қыс қостаған жылқы бакқан, берірек келген соң сиыр бағып, соңғы кезде қуаты азайған соң қой бағуға ғана жарап қалған. Ауылдың шетіндегі құрым күркеде, қойдан келген соң асын ішіп, тыныс алатын еді. Қысы-жазы шөкпен күпі, сірі етік, қатқан тері тымақтан басқа киімді білмеген. Жас торсыққа құйып қанжығасына байлап жүріп ішетін іркіт-айраннан басқа тамақты білмеген, малдың тілін біліп, малмен адамша сөйлесетін, малдың ақылы адамдікінен артық деп сенетін осы Төкең.

Меруертті жатқызып, басында біраз көз айырмай отырды. Баланың есі кірмеді. Даладан Сағынбайдың айғайы естілді. Қой желдеп кетіп барады екен. Талып жатқан Меруертті кімге тастап кетерін білмей дағдарып біраз тұрды. Ақырында Абзанды тауып алып, Меруерттің басына отырғызып кету ниетіне кірді.

Абзан оқуда жүретін шәкірт бала болатын, жасынан әке-шешесі жоқ. Ағасының қолында тұрып, әр жерден ептеп оқу оқи бастап еді. Өткен жылы сол ауылда Шегебай деген бір дәулетті адамның Ұлжан деген қызының дауы болған. Ұлжан күйеуін менсінбей арыз беріп, дуаннан кісі шығартып сүйген жігітіне тиген. Дауды бітіруге келген Асқар деген оқыған азамат болатын. Ұлжаннан жауап алып болып, артынан жиылып тұрған адамдарға көп өсиет айтып қайтқан. Тап сол оқиғаның алдында Меруерт Әбілқасымға сатылып, малының алдын алып қойып отыр еді.

Абзан бала сол жолда Асқардың әділдігіне, шын хәкім қаттан қорықпай, қулыққа салып көлеңкелемей, ашық қылып

айтып берген ерлігіне таң-тамаша қалып, мүлде еліккен болатын.

Сол Абзанды Төкен ауылдан жүгіріп жүріп тауып алып, күркесіне сөйлеспестен қолынан жетектеп келді. Күркеге кіргізіп төрде ессіз жатқан Меруертті көрсетті. «Кешке мен қайтып келгенше жанында сусын беріп, отыра тұр»—деді.

Абзан істің мән-жайын сұрады. Шал Меруерттің кім екенін, жұмыстың қалай болғанын қысқа айтып ұғындырды. Абзанның беті сұрланайын деді. «Былтыр Асқар келгенде бұл қайда еді?»—деді Абзан.

«Ол әлгі Ұлжанды сүйгеніне қосатын жігіт шығар-ау ол келгенде Меруерт осында еді. Соның алдында ғана Әбілқасымға берілмекші болып малының жартысы алынған еді».

— Алпыстан асқан Әбілқасымға он екідегі бала қалай берілмек? Оны Асқарға неге айтпаған?—деді Абзан.

— Білмесе білмеген шығар, білсе де әке-шешесі жоқ қызды кім ескереді, жаны ашыр болмаған сон? Қой ұзап кеткен шығар, ит-құсқа соқ болып қалмаса жарар еді, жылдамырақ барайын, мен келгенше сусын беріп жанынан шықпай отыра тұр,—деп шал шығып кетті.

Төлендінің қосына келген соң, екі күн жатып есі кірместен Меруерт дүниеден қайтты. Жалғыз-ақ тап жан шығарда көзін сау қалпындағыдай төмен қаратты.

Төленді жаяу су тасылды. Абзан ауылдан бір-екі кемпірді шақырып әкеліп жатқан күркесінде денесін жуғызып, Төлендінің жуылған бір жыртық көйлегіне оратқызды.

Алыстағы, жұрттын өліктерін қоятын зиратқа апаруды Сағынбайлар қиын көріп, қонып отырған жерде бір желеңнің астына қоя салды. Қыстауға апарып қоюға жалғыз Төленді мен Абзанның шамасы келмеді.

Тоғыз жасынан бері жаны бір шаттық сезбей, бір жылы сөз, жылы жүз жолықтыра алмай тумай жатып тұрмыстың қара күніне құрбан болып Меруерт соңлы дүниеден біржола кетіп, тыныштық тапты. Меруерттің сүйегін көмгенде жылаған екі-ақ адам болды, ол—Төленді мен Абзан.

Осының артынан Абзан ұзақ уақыт ауырып жатты. Ауруы қатты болмаса да ұзаққа созылды. Мұның да жанына

келіп көңілін сұрайтыны жалғыз Төленді болды. Ауырып жатса да Төленді барғанда сұрайтыны баяғы Меруерт туралы болатын. Бір күні Төлендіден Меруерттің туғаннан бер қарайғы көрген күнін сөйле деп сұрады. Өмірінде кісінің тілін қайтарып көрмеген Төкең бастан-аяқ айтып берді. Тоғыз бен он үш жастың арасында Меруерттің көрген қайғысына келгенде Абзанның көзінен тарамданып жас парлап қоя берді. Төкең қанша сөйлесе, Абзан сонша жылады. Осы сияқты әңгімелер Абзанның нәзік көңіліне уайым түсіріп, аурудан көтерілуі оңай болмады, ол арада қыстың ызғары қайтып, күн жылынып, қар ери бастады. Ауыл көктемге қонған соң аяңдап таяқ алып Меруерттің зиратына барды. Жан-жағына қалың ұзын шөптер шығып топырағын жасыруға жақын екен.

Июнь айының ішінде сол ауылға бір жұмыспен Асқар келді. Абзанды бұрын таныса да, қыстай науқас болып жүдегендіктен әуелгі кезде тани алмады. Кешке таман екеуі ауылдан сыртқа серуенге шығысты. Асқарға қыстай ауырғандығын, соның себебінен оқуға бара алмай қалғандығын айтты.

Меруерттің оқиғасын сөйледі. Бастан кешкен бейнеттерін бірін қалдырмастан, Төлендіден естіп алғандарын айтты. Бұрынғы жылы өзі келіп Ұлжанды ерікті қылып кеткенде тап сол уақытта он үш жастағы жетім Меруерттің екінші рет сатылып қойылып, одан кейін иесіз қыстауда қалдырылып, есінен айрылып өлгенін айтты. Ұлжан секілді дәулетті кісінің сұлу, сымбатты, кісі қызықтырарлық қыздың қорғаншысының тезінен табылатынын айтты. Адамгершіліктің күші неғұрлым қорғанышы жоқ, жетілмегендер үшін жұмсалмайтын ба еді? Меруерттің өзі, көрген қорлығы, жанын жеген қайғысы жоқтауды керек қылмайтын ба еді? Ақтықты қоздыратын күшті сипат, көркем тұлға болмаса да, азаматтық міндетін атқаруды оятарлық дәрежеде емес пе еді?—деді Абзан. Осылай деп басын көтеріп алдына қараса Меруерттің зиратына келіп қалған. Осы араға келгенде Абзан даусын шығарып жылап жіберді. Зиратты қолымен көрсетіп: «қорғаусыз, өмірінде ешбір жылы сөз естімей дүниеден кеткен Меруерттің зираты» деді. Абзан жылаудың күшімен аяғын баса алмаған соң, Асқар қолтығынан алып сүйей берді.

— Сен жылама,—деді Асқар,—қараңғы өмірдің нағыз түкпіріндегі қалың бір көрінісі екен... Бұл біздің өміріміздің шын бір қайғылы беті, сенің жаның шын күйген екен. Мұндайды көрмеген, күтпеген табиғаттың көлеңкесінде таза ауа-

мен ғана тәрбиеленген қыршын жас жүректің осылайша қиналуы, ауруы маған түсінікті. Осылай қайғырып, осылардай ауыр көріністерге жан-тәнінмен әрдайым қарсы болуың керек. Әділсіздік көретіндер жалғыз Ұлжандар деп жүргеніміз жоқ. Осының барлығы сенің айтқаныңдай, көргеніңдей екені анық. Бірақ осылардың барлығымен күн демей, түн демей, ерте демей, кеш демей алысу керек. Әдіс қылу үшін, жұртты осындай пәледен құтқару үшін тиісті ретте ем қылу керек.

Бұлардың барлығының сабағы оқуда. Оқып, оқытып барып жұртты жазбақшымыз ғой. Бір кісінің жылап, қиналып я болмаса өзін-өзі құрбан қылуымен де керек арманға жетпекші емеспіз... Өзің енді қайғырма. Сен менің байқауымша осы қайғыдан ауырған көрінесің. Онымен біз ұзаққа бара алмаймыз. Алдымызда әлі де қанша қиын жолдар бар. Бұдан басқа алда сынаулар көп, барлығына шыдамдылық, қажымастық керек. Ізден, оқы! Алдында әлі әлденеше Меруерттер бар. Міне, енді соларды аман сақтап қалуға даярлан. Осы күз оқуға келуің керек.

Асқар Абзан екеуі Меруерттің зиратынан кешке жақындағанда қайтып ауылға келді.

1924

ҚОЙШЫҒҰЛ ҚУАНЫШЫ

Көп ауылдың қырманы да ығы-жығы, адам есесін айыра алмайтындай көп.

Көп ауылдың шетіндегі бес-алты қараша үйдің қырман-ны да оқшаулау.

Әрбір қырманда айнала жиналған бес-алты зорат: олардың біреуі үлкен, біреуі кішкене, біреуі биік, біреуі аласа, біреуі таусылуға айналған: қырманның бір жақ шетінде борасын қар сықылды қырманнан шығарылған салом. бір жақ шетіне жақын үйілген қызылдаулы тары болып көрінетін еді. Сол қырымдардың орталығындағы Қойшығұл қырманы еді.

Күн де батты, Қойшығұл да тарысын илеп болды. Басын қара ала арқанмен байлаған үш ағаштан шылапшынның түбін тесіп істеген елегін алып жатқанда, қызы Жамилә қызылдаған тарының айналасын сыпырып жатты.

Сол кезде бұлардың қасына Қаражан келіп:

— Уа, қырман тасысын!—деді.

— Айтсын!—деп Қойшығұл тарысын ағаш күрекпен үйе берді...

— Мынауынның қарасы тәуір ғой, қай жердің тарысы еді?

— Ана құмшықтың сыртындағы алпыс таяқ жердің тарысы ғой.

— Қанша түсер?

— Шамалағаным жоқ, енді қараймыз ғой,—деп Қойшығұл ағаш күректің сабымен шөмеле болып үйілген тарының айналасын бір сызып, «бисмылда» деп күректің басын тарының төбесінен батырып қарап алты тұтамнан бір елісін артық шығарды.

Қаражан:

— Алпыс пұтқа дау жоқ,—деді.

— Орып жатқанда ақ өзімнің ойлағаным сол еді, — деп деп Қойшығұл айтты.

— Мына екі үлкен зоратың қай жердің тарысы?

— «Тауын жарған» көлшіктің бергі басындағы екі десятинаның тарысы.

— Бергі мына кішкене зоратың ше?

— Жамиләжан былтыр тұқымға деп келдектеп алып шашқан ақ-бикеш тары еді.

— Мына үлкен зоратың ше?

— Құрмашжанға енші қылып шашқан ана жердегі сексен таяқтың зораты. Советтің солдаты несібелі бола ма деймін, бауы көп шықты.

— Солдаты несі?

— Солдат болмай қайтер дейсін, мойнына қызыл шүберек байлап, мұғаліммен бірге ойнайды да жүреді ғой.

— Ау, отағасы-ау, ана ақ шұнағың сойылып болды. Шикілей бөліп алатын ба едік, кәйтетін едік? Күн кеш болды, ертең бұттап аларсың тарынды, — деді Қаражан сөзін басқаға бұрып.

— Өзім де сүйтемін, тек айналасын жинап кетейін деп жатырмын. Сернелерің тойғызатын семіз бе екен?

— Отыз пұтқа алынып сойылып жатып семіз болмаса, не болады? Құдай біледі тойғызатын шығар, неше мешкей болсақта жеті кісіміз ғой.

— Қайдан білейін, өңкей топырақ жұтып жүрген қара борбай тойса? — деді Қойшығұл күрегіне сүйеніп, — бөліп алғасын берекеті бола ма? Тоймай қаласыңдар ғой, өздерің біл.

— Өздеріміздің де ойлағанамыз сол еді, ақсақал мақұл көрсе, бір жерде асып, бір жерден желік десіп едік. Сіздің үйдің қасында сойылып жатыр, сіздікіне асылады дағы, — деді Қаражан.

— Асылса асылсын. — деп Қойшығұл Жәмиләға: — Қарағым, сыбырынды таста, әжең сиырын сауып болса, үйге от жағып, қазанды аса берсін де, сиырларды мықтап байласын, қырманға түсіп кетпесін.

Ай жамбастыққа жетіп, көтеріліп келеді. Май қазанның бетіне шығып, Қойшығұлдың үйінде ақ-құнақтың еті қайнап жатыр. Маңдайлары отқа қызып, қайнап жатқан еттің нісі мұрындарына келген соң жұрт көңілденейін деді білем:

Қаражанның төменгі жағында отырған бала жігіт — Сырым серпіліп манадан бергі домоыраны тек шертіп отырғанын қойып:

— Баласы егіншінің қара борбай
Жеп кетті егісімізді қара торғай,—
деп әндетіп жіберді.

— Уә, пәлі!—десіп бәрі де көңілденіп кетті.

Сол кезде ауылдың сыртынан көп баланың қосылып ән салған дауыстары естілді.

— Бізден басқа да «серне» қылып, ән салып жатқандар бар ма? — деді Қаражан.

Есік жақтағы шек-қарын аршып болып отырған Күніш:

— Мұғалім балалары ғой, екі-үш күннен бері күндіз де, кешке де ән салдырып ойнатады да жүреді.

Көп ауылдың қырманының сыртындағы кең тақырда, Қопа мектебінің мұғалімі Ержанұлы мектеп балаларымен, ауыл жастарымен Қазақстанның бес жылық тойына әзірленіп жатыр еді. Әлгі Қойшығұлдың аулына естіліп жатқан ән— осылардікі еді.

Бұлардың ішіне Қойшығұл қызы Жамилә да қосылған. Ән салушылардың біреуі осы Жамилә.

Ай күндізгідей жарық. Түн желсіз, тынық, жылы. Мектеп балалары—пионерлері, комсомол жастары, ауыл жастары қызу әзірленуде. Жастар көңілді.

Жамилә күндіз әкесімен бірге қырман айдасып, тары елесіп шаршағанын ұмытып, көңілді жүр. Тіпті үйіндегі «серненің» етін де ұмытып еді.

Жамиләны шақырып Күніш келді.

— Ерке қыз, ағаң кейіп жатыр, түн ішінде қайда кеткені деп, жүр үйге!

— Жамилә ойын бітпей бармайды,—деп балалар шулады.

— Жамилә кетсе, біз де кетеміз,—деп Алтын, Күміс, Ұшпат, Қамила, Бәтима, тағы бөтен қыздар шулады.

— Той өткенше кейімес,—деп мұғалім айтып еді, Жамилә қасына барып:

— Әжем кейімесе кейімес, әкем кейиді, бұрын білмей жүр еді, өздерің барып сұрап алмасаңыз, мен қорқамын, қайтамын,—деді.

— Ауылдарың жатып қалды ма?

— Жок, «серне» қылып жатыр.
— Онда кімдер бар?
— Онда жылқышы қайнағаның баласы, үлкен бала, жалғыз бала, домбырашы жігіт, әйтеуір барлығы жеті-сегіз кісі бар,—деді Күніш.
— Онда жақсы болды, мен Жамиләны да алып келейін, оларды да мұнда шақырайын. Мен барып келгенше, балалар тарап кетпейсіңдер ме?— деді мұғалім.

— Жок, жок тарамаймыз, тарамаймыз!
Мұғалім Ержанұлы қасына екі баланы ертіп, Жамилә, Күніштермен бірге Қойшығұлдікіне кетті.
Сырым «Нар идіргенді» ылпытып отыр еді.

Құлжан ағаштан істік істеп алып, Қойшұғыл қатынына қалқыған майға кесу ағашты батырып, жандырып жарық қылдырып ақ-шұнақ қойдың етін аударып жатқан.

— Кеш жарық!—деп Ержанұлы есіктен кіріп келді, басқалары да кірді.

— Ешкің арық, жоғары шық, жоғары шық,—деп Қойшығұл төрден орын әзірлеп жалпылдай қалды.

— Осы ара болады,—деп мұғалім оттың қасына жігіттер арасына отырды.

Амандық сұрасты.

— Қарағым, Құрмашжанның молдасы екен ғой, аманба қарағым? Гөрге шығып неге отырмадың, мына «серненің» еті пісіп жатыр,—деді Қойшығұлдың қатыны.

— Мен отырмайым, бір қызметпен келіп ем.

— Айта бер, шырағым!

— Біз мектеп балалары ауыл жастары болып тойға әзірленіп жатыр едік.

Ержан сөзін бөліп:

— Тойың не, жолдас, келіншек алайын деп жатқан жоқсың ба?—деді.

— Жок, Қазақстанның бес жылдық тойы, ертең жоқ бүрсікүні жаңаша ақырабтың төрті күні, біздің қазақ елінің еркін республика болып автономия алған күні. Соған, міне, бес жыл толады. Сол күн қазақ кедейінің бақытты күні, теңдік алған күні, оның ішінде биыл Қазақстан үкіметі қазақ елінің ортасы Қызылордаға көшіп барып, ордасын тігіп, туын көтеріп, әрі бес жыл толғанына сол Қызылордада үлкен той бо-

лайын деп жатыр. Сол күні бізде—қазақ кедейі, шаруасы болып, той жасауымыз керек. Бұл той әсіресе, сендердің тойларың.

Қойшығұл сөзін бөліп:

— Қарағым, сол Қызылорданы айтшы. Бұрын шет жақта тұрғаныңа көңілім бітпей жүр еді, анау күні казактың қақ ортасына көшіп барды дегенге, үйде отырған жаман шал болсам да көңілім бітіп қалып еді,—деді.

Мұғалім Ержанұлы Қызылорданың жайын, бес жылдық той жайын, өздерінің әзірленіп жатқан реттерін, байлардың бұған қалай қарайтынын, кедейлердің, шаруалардың қалай қуануға тиіс екенін бәрінде түсіндірді.

Жантайып жатқан Қаражан басын көтеріп:

— Бұл дұрыс қой. «Айт аттыныкі, той тондынікі» деген. Бөтен айт-тоймен біздің жұмысымыз жоқ, атымыз, тонымыз жоқ. Анда-санда өңкей кедейлер болып «серне» қылғаннан басқа жерде ернімізге қызыл тиіп көрген емес. Ол айт пен тойды байлар-ақ алсын, біздің тойымыз нағыз мынау той деп сөзін аяқтай:

— Жолдас, той күні біз барсақ болады ғой, қайда болады?—деді.

— Е, неге болмасын, менің мұнда келгендегі жұмысым әуелі Жамиләні той өткенде қарттан сұрап алу, екінші—сіздерді де әзірлікке шақыру еді,—деді мұғалім.

— Болады, бәріміз де барамыз, қашан барайық?—деді Қаражан.

Ертең сәскеде біз бәріміз мектепке жиналамыз, сонда келе қалыңыз, той күні не істеп, не қоятынымызды жобалап қоямыз. Кәне, ақсақал, мына Жамиләні жіберіңіз, далада балалар күтіп отыр?

— Е, олай бара ғой, қарағым, мұндай қуанышты тойдан қалдырып кәйтейін,—деді Қойшығұл.

— Ертең, бүрсікүні қырманды қойып, бәріміз де тойға барамыз,—деп жігіттер қалды.

Жамиләні ертіп мұғалім кетті.

Күн түс кезі. Желсіз шуақ. Мектеп айналасында балалар шулап толып жүр. Қойшығұл жалаңаштанып ұра қазып жатыр. Сырым домбырасың алып, Қаражан күпісін жамылып

бес-алты жігіт болып мектепке кетіп бара жатыр. Жамилә орнынан тұрып шешесінің қасына жылап келді.

— Қарағым, неге жыладың, ерте тұрып мектепке баратының қайда?

— Ертең тойда басыма тартатын орамал жоқ, Күміспен Бәтималардың әдемі қызыл орамалдары бар екен,—деді Жамилә.

— Ендігі базарға ағаң тары апарып сатады, сонда алып берер. Бұл той кедейлердікі ғой, айыптамас,—деп шешесі жұбатты.

Жамилә мектепке кетті.

Жұрттың бәрі мектептің үлкен бөлмесіне жиналды. Мұғалім Ержанұлы ертең тойды өткізудің жоспарын оқып шығып, қалаға екі кісі. Жалағаш мектебінде екі кісі жіберуіміз керек, кәне соған кімді жібереміз?—деді.

Бір бала тұрып:

— Үш кісіден жіберуіміз керек, біреуін—оқушыдан, біреуін—комсомолдан, біреуін—шаруа жастарынан,—деді.

—Бұ да мақұл, кім-кімді жібереміз?—деді мұғалім.

Қалаға оқушыдан—Құрмашты, комсомолдан—Ысқақты, шаруадан—Қаражанды жібермекші болды. Жалағаш мектебінде де сондай үш кісі белгіледі. Бұлар айтатын сөздерін кең тақырға шыққан соң үйренбекші болды. Сырым әншілерге қосылатын болды. Қызыл туға жазу жапсыруды Жамилә мен Батимаға тапсырды.

Ертең той күні ойнайтын ойын, жүретін жүріс, сөйлейтін сөз, салатын әнді қарау үшін барлығы кең тақырға шықпақшы болды. Ертең әрбір кісі өз ауылының адамын қалдырмай жинап келуді міндетіне алды.

1925

МҮСА АКСАКАЛДЫҢ АУЫЛЫ КӨҢІЛДІ ЕДІ

Исабай ауылнайдан шыққан хабар жан-жаққа таралып, лездің ішінде ел ішін шу қылды.

Қайынды көлден шығағын жінішке жолмен сырылдатып келе жатқан арбалы Жоламан ауылына қарай бұрылғанда ауылдың бір адамы қалмай үрпісіп, сол арбалының жолын тосып тұр еді. Маңдайы тершіген қаба сақалды қара кісі алқынып сөйлегенде жұрт жанынан түніліп, есінен айрылғандай болды.

Аузы кемсіген Казина кемпірдің: «Жасаған-ай! Қарақтарым-ай! Не деген сұмдық еді?»—деген сөзі ара-тұра естілетін.

— ...Суық хабар шынға шықты. Жан қалмайтын шығар; жұрт не деп жатыр екен? Не қам қылып жатыр екен? Жан-жақпен хабарласу керек, азаматтың басына қиын қыстау іс болды. Заман ақыр осы дағы...

Тыңдаушылардың өңі бұзылып, қара тұманның ішінде қалғандай болды. Қайғырған дауыс, өкпелі қыжыр шыққан күрсінуге мен ауыл іші күңіреніп кетті:

— Жасаған-ай, не жаздық!?

— Құдай-ай өзін сақта, қарақтарым ай. Қыршындарым-ай!—деген кемпірлердің қайғылы дауыстары үй сайын естіліп тұрды.

Ауыл ішінде үшеу-төртеу бас қосу, күбір-күбір әңгіме, піш-піш сөздер көбейе берді.

Қалампыр үйіне келіп, бүйірін таянып дауыс қылып жатыр.

Байзақ қарт таяғын таянып, қырға шығып күбірлеп жылап жүр. Жастар жыларында, қайғыларында білмей теңіздің толқынындай болып кетті.

Сарымсақ байдың бәйбішесі есінен танып қалып, оның үйінің алдында бір талайы топталып қалды. Бозбалалардың бірінен соң бірін құшақтап сүйіп, Қазина кемпір ойбай салды. Ауылдың басына ақыр заман төнді.

Ақсақ күрең дөненге салт мініп Бұзаубай ауылына барып келген Ораз жаңа хабар әкелді;

— Мына жақтың азаматтары тегіс аттанып, Торғай аспақшы болыпты. Қазақ атаулы хан сайлап, патшаға қарсылық көрсетпек. Алдымен адам сайлап Петерборға жібереді екен. О баста қазақты бағындырғанда осы патшаның әкесі ит терісіне жазып, қазақтан солдат алмауға ант берген екен. Әкесінің антын бұзатын болса, ел болып соғысамыз депті. Қазақ көп халық екен. Бір шеті Қытайда, бір шеті Бұхарда болса керек. Әр жерде осылай қарсылық қылып, солдат бермейміз деп жатыр екен,—деп сықпыртты.

Мұны есіткенде жұрт көтеріліп кетті.

— Кетеміз, кетеміз! Бізге қайда болса да өлім, әлде-қайда қаңғып өлгенше, кәпірмен соғысып шайт боламыз!—десіп күпілдеді.

Сәлмендікіндегі құдайыға сойған қойдың етін жеп тарағанша бозбалалардың ойы: қырға қарай қашу, орыспен соғысу болды.

Бозбалалар бір-бір аттарын жалақтатып, ауыл-ауылға шапқылап жүрді. Үй сайын қой сойылып, құдайы беріліп жатты. Жылау, дауыс қылу көбейді.

Бірақ Сексенбай сықылды өлеңші жігіт бастаған бозбалалар ойын-күлкісін де тастаған жоқ. Тасыр-тұсыр шабыс, топыр-топыр алыс, отырған жерде әр түрлі қалжыңмен думан қылып жүрді.

Әншейінде тіл қағысуға ынғайын келтіре алмай жүргендерге еркіндік болып, бозбалашылыққа жол ашылды.

Ысқақтың Сабиласына үйдің артында кездесіп қалып Қасымбек тіл қағысты.

— Сәбила, енді не қыласың? Біз болсақ кетейік деп жатырмыз, тым болмаса, армансыз болып кетер едім, бір сөзінді ұстатсайшы.

— Қайдан білейін, әжем біліп қалмаса.

— Білсе қайтеді?

— Ойбай, ұят қой!

— Ұят десе, осы жерде бір сөзінді ұстат, кешке келе-
йін бе?

— Келсен кел. Бірақ жұрт жатқан сон.

— Ой құдай ұрған сен мұнда жүр екенсін ғой.—деді
біреу Қасымбекке.

— Үнлеме, жөніне жүре бер.

Табак-табак ет тартылып шара-шара кымызға ламыл
болмады.

Желіккен көңіл басылып алқынған жүрек орнына түсті.

— Бермеске болмайты-мыс Орыспен араласып кеткен
елдің қалғандарын қырып тастайды Елді күйзелтеті.—де-
ті Бірақ соғысқа бармай қалатындары та болады екен.

Таз, ақсақ, соқыр, қотыр, молда, бала оқытатын мұғалім,
жылқышы, қойшы бір үйле жалғыз бала қалмайтын болды.

Ендігі тірек—алып қалу, жұрт осыған кірісті.

Тобылғы сайтын бойынтағы қыстауына жайлаудағы Мү-
саын амылға та тегіс көшіп келті. Білген көше алмай көк ба-
сып қалған жатақтардың аламы ағайындарына қосылды.

Жатақта қалғандар әңгіменің қызу кезінде жайлаудағы
елге тиеліп барып, хан сайлаған жаққа кетеміз, байлан ат
мінеміз деп елді желіктірген. Бұлардың бас көтерер ақсақа-
лы—Қарсақбай. Бірақ көкігендері басылып, жұрт азырақ
ойға қалған сон, бұлар қайтып келген.

Ел әбден мойындап, адам беруге қалғанда Мұса ақса-
қалдың бөбелімен амылдан төрт баланы быдай қалтыра-
тын болып, он жеті баланы қазынаның өгізін бағуға кіргіз-
ген. Бұл санакта Қарсақбай бастаған жатақтардың баласы
жоқ, олар тегіс кететін болған. Сондықтан Қарсақбайға қа-
рағандар сөз шығарты.

Амыл сиротындағы жүз қаралы адам жиналған топтың
ішінде жан дауысы шығып сөйлеп жатқан Қарсақбай еді:

— Іргеміз бір, бір тобымыздың бөтендігі жоқ, айдай әл-
емге келген апат еді. Ала-құда демей, апаттан аман алып қа-
луға ел бастаған Мүсекен аладық қылмас тейтін едік. Бізге
қараған ат төбеліндей азғана үйді айырып тастап, қара бас-
тарының камын ойлағандарына ренжиміз. Ағайын, неге
алалайсыңдар!

Мұса ақсақал қайсарып отырып алды.

— «Ат басына күн туса ауыздығымен су ішер»,— деген емес пе? Әркім өз басымен қайғы, өзі өлмеске қам қылмаса, біреу үшін біреу қайғыра ма?— деп Мүсекен күмілжіте салды.

Мұса мен Қарсақбайға ауылнайлас ара ағайын Ермек тобынан да адамдар бар еді. Олардың Қалымбет дейтін ақсақалы:

— О, жаным, жақсы айтасын, тобымыз бір екені рас, бірақ біз бір жаман елміз. Өзінің тұысканың Қалдар тобына айт. Біз еншімізді алып отырмыз. Бірақ, мынау алынбай қалатын төрт аламға сендер де ортақсындар, біз оған кірісе алмаймыз.— дегенді айтты.

Мүсекен бұған қызарандап қалды.

Олай болса, Қазинаның өгізін бағатын он жеті адамның бес орнын сендерге берейік, кісі басы бес жүз сомнан ақша табындар.

— Мүсекеннің бұл айтып отырғаны өктем. Бізден онлай сома табылмайтынын біліп айтып отыр. Анау кірістіргендер дең ақша алмағанын да естіп отырмыз.— деп Қарсақбай тобынан біреу сөйлеп келе жатыр еді, Мұса жекіріп тасталды.

— Басты қатырмандар! Орынсыз да жұрт ақылдан аласып отыр. Солдатқа алатын мен емес, Құдайына жыла!

Исабай ауылнай ертенгі шайын алдына ала бергенде-ақ үйінің сыртына жеті-сегіз арбалы түсіп жатты.

Ауылнай шайын ішіп болғанша олар далала күтіп отырды.

— Шырағым ауылнай, «жұртпен көрген ұлы той» деген ғой, айтпесе қолдан беру онай ма? Бір ылажын қылғға болмас па екен деп сізге жолығайық деп келіп едік.— деді. Бұлар жатақтар еді.

— Патшаның әмірінен бас тарту болмайды. Енді қиканды қою керек.

— Шырағым-ау, шынымен кете ме?

— Колынан келсе алып қал!

— Біздің қолымыздан не келсін.

— Сөзді ұзартуға болмайды, мен қазір спискеден айтамын. Олар дайындала берсін.

— Жұмақан Қарсақбайұлы жиырма бірде, Атымтай Қарсақбайұлы он тоғызда.

— Қарағым, ауылнай тұра-тұр, Мұсаның Бекеті нешеде екен, Атымтай сонымен түйедей құрдас еді.

— Онда жұмысың болмасын, мен спискедегі жазуды білем.

Байлар балаларының жасын ілгерілі-кейінді жаздырып, жатақтағы сорлылардың балаларын тізіп қойған екен.

Болысқа шапты, басқаға жолықты, ештеңе өндіре алмады.

Жайдақ арбаға жауыр аттарын парлап жектіріп, тиелін жөнелерде Қарсақбай көп сөз айтты:

— Шырағым, беттеріңнен жарылқасын, сендер тумасаңдар қайтер едік, азғана күн қызықтарыңды көрдік, енді бастарыңа мынадай ауыр күн туды. Бұ да талаптарыңа болған шығар. Аман жүрсендер бір күндей болмас, оралып келесіңдер. Жалғыз-ақ мынау Мұсаның қорлығы жанға батып отыр. Балаларының жасын жасырып, көбін алып қалды. Бірсыпырасын ақшамен қалдырды.

Олардың салмағы бізге түсіп отыр, құдайдың да, патшаның да қорлығынан осы Мұсалардың-ақ қорлығы өтті.

Қарсақбайлар тиеліп алып жөнеліп кетерде ауылдағы қатын-қалаш, кемпір-шал у-шу болып қалды.

Құсайынның әке-шешесі не боларын білмей ойбайлай берді.

Жұмакүл баласын жоқтап, дауыс қылды. Ауыл азақ-қазан.

— Басы қорқыныш болса да, түбі сүйініш болды деген осы дағы,—деп бәйбіше шүкір қылды.

Айдың жартысы жарық, жартысы қараңғы дегендей Қарсақбайлар қайғыдан қан ішіп жатқанда, біздің Мүсекең ауылы уайымсыз еді.

1926

«ШАЙДЫҢ КЕСІРІ...»

I

Жұрт Ырыстыны аңыз қылысады:

— Мұрны терлеп шайды күніне екі-үш ішпесе, кесеге жұқтырып айрандай қылып ішпесе, отыра алмайды. Қалманға мал бітпей, кедейліктен құтыла алмай жүргені де сол, — деседі.

Ол баяғы Нөкең заманы ғой.

Қалман момын жігіт. Қатынына карап «ә» деп аузын ашып көрген емес. Қатыны Ырыстының ішем-кием дегеніне барып аяп та көрген емес. Басқа кейбір үйлер шайын таусып отырса да, Қалман үйінің шайы үзіліп көрген емес. Ырыстының шайды тәтті қылып, мұрынның қанындай қою қылып, қаймақ құйып, баптап ішетіні рас. Қалман да жұмыстан шаршап келгенде қатынының баптап берген тәтті шайын ішіп бір жасап қалушы еді. Әйтеуір Қалманның әкесінен қалған жапырық қараша інгендей, жырық шүмек жапырақ қара шәйнек оттан түспейді.

Ол заманда Қалманның да, Ырыстының да жас шағы, қайратты шағы. Қалман кісіге де жүреді, біреумен артелдесіп егінді де көп салады, кей жылдары шойын жол бойына көшіп барып кәсіп те қылып қарады. Бірақ Қалманға бір бұзаулы сиыр мен бір тұғырдан басқа мал бітіп көрген жоқ. Табысы қанша көп болса да, көйлек-көншек пен шайдан ауыспайды.

Бұлардың да өзіне боларлық қонағы болады: кейбір пысықша атқа мінген жігіттер, өсекші қатындар қыдырып келіп, өтірік мақтап «келін сенің шайың тәтті» деп шай қайнаттырып ішіп кетуші еді.

— Шай таусылып қалды, базарға барып шай әкел!

— Кешегі базардан әкелген жарты қадақ шайдың бір жеті болмай жатып таусылып қалғаны ма?

— Таусылды, әйтеуір мен ешкімге ұрлап бергенім жоқ. Әне сонда ғана Қалман, тор шолақты ерттеп жатып, өз-өзінен:

— Осы шай құрымай бізге жарық жоқ қой,— деп күңкілдеуші еді. Одан артық сөз де айтпайтын...

II

Патша түсті, төнкеріс болды. Азамат соғысы болып, заман алай-түлей болды. Қалаларда, базарларда бұрынғы қай жер болса, сол жерден ашылған дүкендер жабылды, сан-сапалақ қыдырмашы сәудегерлер бітті. Кездеме таусылды, жұрт шекпен, жарғақ киді қайыс киді. Мұндай заманда шай болушы ма еді? Анда-санда көрінген алма шайлар ілкі кезде Қалмандардың қолына түсті ме? Әуелгі кезде Қалманның қатыны жұртпен бірдей бұрынғы шайлы өгейсіп түйе жапырақтың түбін, ат құлақтың басын шай қылып ішіп жүрді. Бара-бара оны да қойып, әбден шөлдегенде ғана су қайнатып ішіп, болмаса ашыған көженің суын ішіп жүре беретін болды.

Ол заман бәрін еріксіз кәсіпке, қолөнерге ұйреткен заман ғой: жұмысқа дегенде Қалман жұрттан кем неге соқсын. Кәсіпті бұрқыратты кеп. Егін салды, суарма салды, көрші орыс поселкесінен көргенін істеп башпа та салды. Иші те болды, мор салып, тез құрып үйші те болды. Онда Ырысты да қарап отырмайтын болды. Бұрынғы қатындармен басты біріктіріп алып өсек айтып, күннің көбін шай ішуден өткізудің орнына, Қалманға сенсен топ, қырықпа шалбар тігіп берді. Алаша, қап тоқыды. Түйе жүнінен өзіне шием, бесипент тоқып киді. Түйенің шұласынан онқай-солақайлы қылып, құс таңдайластырып байына бияз шекпен тоқығанын көргенде, жұрт «кыл трикоден» кем емес деп мақтасып жүрді. Әйтеуір Қалман даладан тапса, Ырысты үйден тапты: Қалманға қаладан кездеме ізлетпеді. Бұрынғы айрандай қою қылып ішетін тәтті шай — «нейлон шайы» ойына кіріп те шықпады.

Не керек, сонымен Қалманның шаруашылығы көтерілді. Бұрынғы бір бұзаулы сиыр, екі бұзаулы болып, буаз қашарымен үшеу болды. Бұрынғы жалғыз тор шолақ, алмас өркеш сары інгенмен екеу болып, өз алдына сабан айдалды.

Оған да бір талай заман болып қалды.

Марттың іші. Күн шуак. Есік алды, үйдің күн жағы азырақ еріп, қар жөнтектелінкіреп жатыр. Оразаның, іші. Үйінде кемпір-шалы бар бірсыпыра үйлер ораза ұстаған. Қалман сияқтылар оразаны не қылсын! Жас жігіттер мен қатын-қыздардың аузы ашық.

Күн шарықтап төбеге шығып, терезеден түскен сәуле күле қарап үй ішін ажарландырып тұр. Қалман үйде жоқ еді. Үйінің үлкендері ораза. Екі-үш қатын жиналып, Ырысты бәрі баяғы жапырық қара шайнекті ортаға алып, әңгімені соғып шай ішіп отыр. Ортада отырған бір қатын, жаулықты кейін қайырып тастап, омырауын желпіп, созып бір кекірді де:

— Адам-ақ, осы сенін байынның шаймен ісі жоқ-ау, біздің үйдегілер ғой шайдың мезгілі ауса, ауырып қалады.

Ырысты мұрнының терін бір сығып алып:

— Иә, оның шаймен ісі жоқ, ішсе ішелі, ішпесе ішпейді, жүре береді. Мен өзім күніне екі-үш мезгіл ішпесем отыра алмайым — деді. Төменірек отырған бір қатын:

— Шешей-ау, сен өзін шайды тәтті қылып ішесің-ау, мына шай жағып, терлетіп барады, шекердің өзі ауыздың дәмін келтірмейді, мәмпаси ға бермейсің-ау?

— Ой бұ келінде не жоқ дейсіз, әкелші, осындай оңашада шайды бір тәттілеп ішелік.

• Ырысты тұрып барып, сандықтан мәмпаси әкелді.

Әңгіме қызды. Өткенді-кеткенді, бұрынғы шай жоқ кездерді, бүгінде кім шайды көп ішетінін, кім тәтті қылып ішетінін айтысты. Аяғынла кешегі Ақметтің қашып кеткен қызын, оның сот алдында да әке-шешесін аямағанын, оның бетсіздігін әңгіме қылысты. Кешегі қаладан шыққан сайлаушының қол салғанын, әнеугі милициямен үй артында сөйлесіп тұрғанын айтып, әлгі жас қатынды мазақ қылып ортаға алып үйді бастарына көтерісті.

Пештің түбінде, топай, асық, таспен ойнап отырған екі-үш жасар Сағындық мұрнынан боғы ағып, біресе отауланып, боғы аузын жауып келіп Ырыстыдан шай, шекер сұрады, «Қойшы» деп шынтағымен бір-екі итеріп еді, бала ыңқылдап кетпеді. Ырысты маңдайының терін

бір сыпырып, жанбасына сүрте салды да, алдындағы шекерінен бір тістеп беріп, аузына салды.

— Кісінің нығына асыла бермей, ойнашы барып! — деді. Сағындық шекерді қытыр-қытыр шайнап, пештің аржағына жүгіріп шығып, көгендеулі тұрған екі лақтың құлағынан тартып бақыртты.

— Сағынжан, тиме лаққа!

Бырт-бырт күйсеп жатқан сынық мүйіз сиырдың бұзауының үстіне мініп еді, ол тұрып жығып кетті, жылап қалды.

— Мұнда кел, бұзау аяғыңды басып кетеді, асығыңды ойна!

Сағындық көзінің жасы мұрнының боғына қосылып, жылағанын қойып, бір жаққа шығып, от басындағы күлді шашып, құманды құлатып ішіне күл толтырып ойнады.

Қара шайнек еңкейе бергенде үйге Қалман кірді.

— Кеке, кеке, мойнымды сүйіт! — деп Сағындық өтірік сақауланып, Қалманға жүгіріп барды. Қалман айналып-толғанып мұрнын сүртіп, көңілсіз дауыспен:

— Баланың бет-аузын жуып, сүртіп тазалап қойса қайтетін еді, үсті-басының бәрі күл, топырақ, — деді.

— Жаңа жуайын деп отырдым да, мына бір шайға айналып қалғаным.

— Ой, шайда басың қалсын, осы шайы құрғыр неге құрымайды? «Шай» деген тағы бір пәлеге қалған екенбіз!

Қатындар әңгіменің түрін жаратпай, үйді-үйіне тарасты. Қалман тағы қабағын түйіңкіреп, даусын қаттырақ шығарып:

— Бір шай, ертеңінде де шай, кешке де, түсте де, әйтеуір бір шай, шай ішсе болғаны. Мына баласын таза ұстаумен, үй ішін таза ұстаумен, жұмыспен ісі жоқ! Есік алдын, малдың астын, пішеннің алдын мен тазалаймын. Ең болмаса үйіңді таза ұстасаң қайтеді? Мынау шашылып жатқан күл, құлап жатқан құман. Ана бұзаудың асты тазалаусыз, үйдің іші сыпырусыз, киім-кешекті, төсекті, киіз алашаны осындай күн шуақта далаға жайып, тазалап алсаң қайтеді. Шайнек астына шоқ қоям деп төрдің ортасы — қынау көл. Жаңа Қойшыбайдікіне бардым. Үйінің іші тап-тұйнақтай, тап-таза. Сүтке тары салып жеп, артынан ашыған көжені жылытып беріп еді, шайдан бір кем емес.

Ана жылы шай жоқта да жақсы күнелтіп едік қой. осы шай пәле болды. Мал да жиғызбады. Киім де кигізбеді. Бес ешкінің екеуін қыстай шайға саттық. Жалғыз баспақты тағы бермекші болдық...

Қалман осындай бір талай сөздерді қаттырақ айтты да, қолына күрек алып бұзау астын тазалай бастады.

Күнасын мойнына алғандай Ырысты үндемей шайды жия бастады. Қалманның момындығы сонша — бұған дейін мұндай сөзді қатынына айтып көрген жоқ еді, қатыны да қарсы бір ауыз сөз айтып көрген жоқ еді. Сондықтан Қалманның бұл зілді сөзі Ырыстыға орасан ауыр тиді. Қалманмен он бес жыл отасып мұндай сөз естіп көрмегендіктен таяқ жегеннен кем соқпады. Көзіне жас келді. Белін буынып алып үй-ішін су сеуіп сыпырып, киім-кешегін далаға шығарып жайды, баласын шомылдырды.

Күндегі ортаға алып жататын Сағындықты бүгін Ырысты от жаққа салды. Қалманды құшақтай түсіп жыламсырап:

— Бүгін маған неге ашуландың? — деді.

— Мені ашуландырған шайдың кесірі. Болмаса сенде де, менде де жазық жоқ. Өмірімше кедейліктен құтыла алмадым. Ана жылғы шай жоқта тәуірлене бастап едік, осы шай шыққаннан бері дым шақ келмейтін болды, болмаса сені мен жек көрем бе? — деп, Қалман да қолын Ырыстыға артып, бауырына тартты. Ырысты өксіп кетті. Қалманның бауырына жабысып қалды. Екі құшақ бірін-бірі қысты. Екі ерін бір-біріне жабысты.

1927

«НАУРЫЗДЫҚ»

Жас көженің буы, сүр еттің исі үйдің ішіне тегіс тарап, терезеден күннің жылы шырай сәулесі түсіп, Қалман үйі көңірсіп тұр. Үйдің іші, киім-кешек, төсек-орын реттеліп жиналған. Төр жақта Ырысты киіз-алаша төсеп жүр.

Үлкен тай қазанда буы бұрқырап көже қайнап жатыр. Пештің ар жағындағы қазыққа жас бұзау байланып, біре-се тартылып тәлтіректеп жығылып жатыр.

Сорпа бұркіп қайыс тоқпақтап отырған Қалманның нығына асылып тұрған Сағындық:

— Көке, наурыздық көжені неге асады? Ол «наурыз» деген не? — деді.

— Наурыз деген, қарағым, ол — жаңа жыл, жыл басы. Бұрын сен бесте едің, бүгін алтыға шықтың. Биыл енді алтыға шығып атқа мінісің. Бұл сондай қуанышты күн.

— Көке-ау, былтыр Құрмаштың тайы жығып кеткен. Мен өзіміздің торшолаққа мінім, ол жығып кетпей ме?

— Байлардың тайы тентек болады, біздің торшолақ жуас, жықпайды.

— Наурыз болған соң енді не болды?

— Наурыздан соң күн жылынып, қар кетіп, жаз болады, киіз үйге шығамыз, есігін саламыз.

— Үй, алақай, апа-ау, киіз үйге шығамыз деді, — деп Сағындық Ырыстыға жүгіріп барды. Ырысты да көжені бір былғап, қазандағы шекені аударып қойып «е» деп сөзін қостап, Сағындықтың арқасынан қақты.

Бір жапырақ ет пен бүйенге құйып салған уыздың бір бөлегін ауызға салып жіберіп, шайнап жатқан жаман тонды Бектеміс қарт:

— Бүгінгі наурыз күні Самарқанның көк тасы ериді екен, сонда жерде асықтай ақ, тобықтай тоң қалмайды деуші еді, бұрынғы қарттар, — деп қолын қайта табаққа салды.

Төменгі жақта отырған жас жігіт. Мырзақұл қолындағы омыртқаны мүжіп отырып:

— Ол күні тас ериді дейсің бе, әшейін қар ериді деген сөзі дағы, — деді.

— Ау, балаларға асатындар, баяғыда бәріміз де үлкендерден дәме етіп, мұрнымызды тартып тұратынбыз.

— Уай, олар сүт қатқан ақ көжемен болып жатыр.

— Сонда да, кел Сағындық!

— Кел Жүніс!

— Кел Жүсіп, кел Қарабала, кел Шуакбай, кел Қойшыбай, кел келіндер...

Қолын сүртіп жатып Жақып:

— Қалман, сен соқанды реттедің бе? — деді.

— Соқам дайын, бірақ бір көлігім кем, бірігетін бір кісі керек. Мынау қайысқа дейін дайын.

— Онда біздің Асан біріксің, кісі таба алмай жүр еді.

— Жақсы.

— Үсен ше?

— Жұмаділмен бірігетін болды. Омар Оспанмен бір қос.

Ет желініп, наурыздық көже ішіліп болды. Жұрттың қарны бір қампайды. Әлгі жаман тонды Бектеміс қарт бір кекіріп қойып сөзге кірісті.

— Жұрт көжеге тойды, енді шаруалардың басы мұндай қосыла бермейді. Бүгін наурыз, ертең қар кетеді. Өлмеген құлға жаз болып қалды. Алдымызда қоян келеді. Оған ерте қамданбаса болмайды. Сендер соқа-саймандарынды, бірігетін кісілеріңді айтып жатырсындар, «отауын сайламай, ошағын сайлаған» дегендей, алдымыздағы өнімді, айдайтын жерімізді дайындау керек. Былтыр осы сайдағы жиырма шақты кедейлер әрқайсымыз әр жерге тозындап кеттік. Мұнымен жүріп оңбаймыз.

— Бұл мақұл!

— Бұл дұрыс!

— Рас, бұл дұрыс, — деді Мырзақұл.

— Рас, бұл дұрыс, кеше мұғалім газетте жазылыпты

деп айтып отыр. Алдымыздағы жазғы егіндік, шабындық қайта бөлінеді, алдымен кедейлерге жақын жерден, тәуір жерден беріледі дейді. Оның үстіне бәріміз де қосшыдамыз. Қосшының, кедейдің айтқаны болатын болса, осы Бозобаның бауырын сұрау керек.

— Бәрекелде, сөйту керек!

— Біз байлардай алысқа да көше алмаймыз, бәріміз Бозобаның татыр көлмегінен қонып алып, малды әрі қарай жаю керек, малды бір кісіге бақтыру керек.

— Дұрыс, дұрыс, біздің Хасен бныл соқа сала алмаймын деп отыр. Ортамыздан егін салып беріп, малды соған бақтырайық. Әрі жәрдем болсын, — деді бір пысықша қатын.

— Болсын!

— Сөйтейік!

— Ал енді тарқайық!

— Наурызды көжеге келеміз деп алдағы шаруашылығымызды бітіріп алдық-ау, — деп Хасен қуанып қалды.

Жұрт тарауға айналғанда есіктен бір бала еңтігіп жүгіріп кірді.

— Немене, асығып кірдің ғой?

— Мені мұғалім жіберіп еді. «Бүгін кешке наурыз мейрамына арналып, шаруалар үшін мектепте сауық кеші болады. Соған барлығы да қалмай келсін» деп еді, — деді бала.

— Ән сала ма, өлең айтыла ма?

— Болады, болады!

— Жақсы, барамыз, — деп еркектер үйден шықты.

— Қатындар, қыздар да бара ма?

— Барады, барады!

Сағындық қолын шапалақтап сыртқа жүгіріп барып:

— Әже, мен де барам ба?

— Қарағым, өзім алып барамын.

— Алақай, бүгін — наурыз, бүгін — ойын.

1927

ЕСБИКЕНІҢ ЕГІНІ

I

Терезенің бір көзі жамау, бір көзі бүтін жерлерінен гүскен күн сәулесі, төр алдынан кесе салынған пештің қабырғасын қиялай барып, қазбауыр шарпы бұлттың көлеңкесіндей бір жері анық, бір жері күмілжі мәнер салып тұр еді. Бұлтты күні күңгірттеңіп, үй ішін көңілсіздендіріп тұратын сығырайған жарығы — бүгін шарықтап, жоғары көтеріле бастаған сары шуақ күннің сәулесімен үй ішін жадыратқанға бұның да көңілі жапданғандай, көтерілгендей, ыңылдап өлең айтып Қалман етігінің жұлығын таспалап отырды. Қалманның астына екі қабаттап салған сырмақтың шетін баса талтайып отырып, үш жасар баласы Ермеке асық пен топайды бірінің үстіне бірін қойып балғамен тарсылдатып ұрып отыр еді. Қалман өлеңімнің өнерін бұздың дегендей, Ермекеке ажырая қарап:

— Қой дегесін, қой енді!—деп қолынан балғаны жұлып алып, өзінің мына жағына қойды. Шолақ мұрны одан да жоғары көтеріліп, аузы кемсендеп, зорлықпен даусын шығарып жылау араластырып:

— Әже, әже! — деді.

Пештің түбіне тақап қойған көне астаудағы малманы сапсып жатқан Есбике кейіңкіреген кісідей:

— Ой, құдай-ай, балаға жекіріп, ұрсып жылатқанша, «қолыңды ұрып аласын» деп алдап-сулап алса қайтеді? Оны жұлып алып жылатқанша... — деді де қолын астаудың кемеріне сүртіп-сүртіп аналық мейірімді даусымен:

— Ой, құлыным, кішкентай Ермегім! Келе ғой, айналайын өз қасыма келші. Ағаң ұрады, оның қасында отырма, мында кел! — деді.

Ермек өксіп, міндетсіп, талтаңдап Есбикеге келді. Қолының басын тигізбей, қолтығымен бауырына қысып, айналып-толғанып жатып:

— Қарағым, сен кім баласысың? — деді. Ермек әжесіне көңілі біткен кісіше сақауланып:

— Әже бала! — деп күрсінді.

— Ой, айналайын, өзім балам. Мына жерге пештің түбіне отырып ойнай ғой! — деді де, төсектің аяқ жағындағы кебеженің артынан оннан аса асық, топайларды әкеліп берді.

Ермек пештің түбінен қонысы табылғандай жайланды.

Тоғыз жасар қызы төсек алдында түрегеліп тұрып ұршық иіріп, балдырғандай кішкене саусағы майысып шүйкені көтере алмай тұр еді.

— Қарағым Ұлбике, ұршығынды тастап, шапаныңды киіп сыртқа шық! Жаңа бұзаулаған сиырдың алдында шөбі таусылса, пішеннің қуысынан, тоғай шөбінен азырақ суырып салып қой. Өгіздің біреуі шешіліп кетіп сүзіп тастамасын, бар, қара! — деді Есбике бір теріні иден шығарып сыпырып жатып.

Ұлбике ұршығын тастап, шапанын киіп, белін буынып, пештің аржақ түбінде жатқан жаңа туған жас бұзаудың тұмсығынан ұстап, аузына тілін салып ойнап отырды да далаға шығып кетті.

Есбике әлгі иден шығарған теріні қырып, сыпырып, сығып астаудың кемеріне қойды да, оттың алдына жүресінен отырып, қолын сабындап жуып жатып Қалманға қарап:

— Енді мына қайысыңды далаға бақанға жайып, кептіріп, уқалап ал. Сонсын осындай қол бос уақытта тіліп, өріп дайындап ал. Тағы да былтырғыдай қайыс болмай арқан біткенді сабанға салып, үзіп жоқ қылып боларсың. Мен мына бір-екі үш қырықпаны илеп, томарбойуға бояп, саған шалбар тігіп бермесем, жазғытұры жұмыс кезінде, қара суықта киетін шалбарың жоқ, — деп бірталай шаруашылық қамын қоңырлатып айдап шықты.

Қалман қатынының айтқанына пәлендей қарсы келейін демесе де өзінің ойындағысын айтты.

— Биыл жұрт егін салар дейсің бе?

— Е, неге?

— Кеше мына байдың ауылы, Алдиярдың қызының

тойында: «Биыл егін салудың керегі жоқ, бәрібір салған егініңді қазнаға алып кетеді. Онан да тыныш отырған жақсы...» десіп отырды. Сірә, жұрттың көбі егін салатын түрі жоқ.

Есбике бұл әңгімені жаратпай, бетін азырақ тыржытып, даусын әлгідеп гөрі нығыздап:

— Ой, құдай-ай, мен биыл егін шықпайтын бірдене болған екен десем, сол ма айтып отырғаның! Қазынаға алғанда да бар болсаң алады, жоқ болсаң неңді алады. Көп болса салған егіміз шыға қойса жартысын алар. Ең болмағанда әйтеуір өзімізге ішерлікті береді ғой. Бірақ кедейден алар дейсің бе, байдан алатын шығар. Олардың сөзіне қарап жолдан қалудың керегі жоқ! —деп оның теріс пікір екенін сыпаттағысы келді.

Қалман тағы қарап отырған жоқ:

— Е, жұртпен бірдей көреміз дағы, елден ала-бөле қайтеміз. «Елмен көрген ұлы той» деген! — деп езу тарта сөйлеп, күбірлеп өзінің табансыздығын білдірді.

Есбике өршелене түсті. Қабағын кіржитіп:

— Қой, қой! Енді осы жас ортасына келгенде тамақ үшін тағы бір байға қоңсы қонарым жоқ. Он жыл бойына байға күң болып, сиырын сауып, қойын қосып, арқанын есіп көрген қорлығымыз да жетер, есінде ме? Он жыл бойына екеуміз бірдей байға малай болғанда шыр біткен жоқ еді, төрт-бес жылдан бері өз алдымызға түтін түтетіп, өз алдымызға еңбек етіп, кісіге жалынбай егін кәсібіне айналғаннан бері үш-төрт қара жинап алдық. Бәрінен де еңбегінді егінге төк. Әңгіме егінде екенін көріп отырмыз ғой. Ол балалар айта береді, несі кетіп барады, егін салмаса астықты сатып та алады. Олардың сөзі біз құсаған кедейлерге зияннан басқа түк бермейді. Ал егін салмадық. Ішерлікке жалғыз бұзаулы сиырыңды сатасың ба? Жалғыз мәстегінді сатасың ба? Азғана малдан айрылсақ, тағы бір байға телміру ғой, — деп тағы көп сөздер айтты.

Қалман Есбикенің бұл сөзінің бас жағында-ақ өзінің айтқанының теріс екенін мойнына алып және де оған қарсы айтатын өзінің дәлелі жоқтығын есіне алып, аяқ жағын жөндеп тыңдаған да жоқ. Қатынына қарсы бөтен сөз де айтқан жоқ. Етігін жамап болып, жамаған жерін балғаның сабымен ысып, етігіне күздігүні сойған тоқты-

ның құйрығынан арнап алып қойған аз ғана құйрықтың қалмышымен майлап, укалай берді.

Үйге Ұлбике кіріп:

— Әже-ау, далада күн әдемі-ақ, шуақ. жып-жылы. Есік алды сар сідік болып еріп жатыр! Енді қар кетер ме екен? — деді.

— Е, қарағым, амал тұды. Мезгілі болды ғой, ұзамай енді қар кетеді. Жаз шыққасын егін саламыз, киіз үйге шығамыз! — деп Есбике Ұлбикені қызықтыра сөйледі.

Есбике киініп далаға шығайын деп жатыр еді.

— Әже, мен де дала баям! — деп Ермек ыңырсып орнынан түрекелді.

— Ұлбике, Ермекжанды киіндіріп далаға алып шықшы. — Қап, манадан бері шуақ уақытта алып шықпаған екенсін. Мен отын-су алып, сиыр сауайын! — деп Есбике шықты. Ала күпісін кигізіп, ала қарғадай талтандатып Ермекті ертіп Ұлбике шықты. Өзі жамаған етігіне жаңа етік киген кісідей қуанып мал жайлауға Қалман шықты. Манағы пешке түсіп тұрған күн сәулесі өні көшыңқырап, жоғарылап барып, үйдің екінші жақ қабырғасына түсіп тұрды. Терезенің әйнегіне қаймақшып азырақ ұштаптын мәнеріндей көркем өрнек пайда болды.

II

Қалман—қушық бетті, шокша сакалды, кішірек көзді қара кісі. Жасы қырыққа келіп қалған. Бірақ баяғы жиырма жасындағы Қалман сияқты бір қалпында тұрады да қояды. Әкесі Қойбағар байғұс ағайынның бөлініп, жоқшылық зардабынан Мұқаш деген байға қонсы қонып, өмірі соның малайлығында өткен. Жалғыз баласы осы Қалман еді. Қалманды жасында сол байдың қозысына салды. Одан қойына, одан жылқысына салып, Қалман ержеткесін барып, өзі қарғайғасын белгілі мал бағушы қалып, көшке ауылға мал келгенде шетін қайырып, бие байласып, қауға тартып, ертеңгіде мал өргізген сияқты шұқыма шаруашылыққа ғана қарап қалды. Бұдан он екі жыл бұрын бар малы жұтап көше алмай, сол байдың қасын паналап қалған көшпелінің қызын баласы Қалманға алып беріп еді. Одан үш жыл соң

Қойғабардың өзі, бес жыл соң кемпірі өлген. Міне, содан бері Қалман Қойбағардың жаман шатбасына не болып қалып еді. Қалманға жалғыз бұзаулы сиырдан басқа мал бітіп көрген емес.

Қалман қой аузынан шөп алмайтын момын кісі, кісі бетіне қарап бір ауыз сөз айтып көрген емес; байдың сөзін де екі қылып көрген емес. Өзінің істеген ісін, орындап жүрген жұмысын, бағып жүрген малын ғана біледі. Сондықтан байға да жағып еді. Бірақ бір артық жері қайыстан өрім өреді, арқан еседі, түйін түйеді. Ағаш шауып арба, шана оңдайды. Етік жамайды. Реті келген жерде темірді де қидың шоғына салып, күрек, шот шегелейтіні бар. Бұның бәрі де байдың кез келген жұмысын істеумен жүріп, өзінен өзі тәжірибемен үйреніп кеткен.

Есбике әлгіде айтқан бір көшпелі табынның қызы еді. Қалманның қатыны, Қалманнан бес-алты жас кіші. Зор денелі, бойшандау, түйіртпек мұрын, жаркабақ, шүнгіл көз. Бір ұртында шыққан жарадан қалған ойылған шұңқыр бар, ерні қалындау, аузы үлкендеу, айғыз қара, саусақтары бакандай, еркек денелі кісі еді. Анықтап айтқанда сұлу емес, ажарсыз кісі. Денесі қандай еркек пішінді болса, даусы да сондай сәмпылдап сөйлейтін ірі дауысты.

Әлгіде айттық қой көшпелінің қызы еді деп. Сондықтан еркек істейтін жұмыстың көбін атқаратын еді. Оның үстіне әкесінің еркек баласы болмай, еркек бала есебінде мал да бакқан, қауға да тартқан, күрек те ұстаған. Жасында осылай үйренген жұмысын Қалманға келгесін де қойған жоқ. Кейде байдың үйіне қонақ келіп, мал соятын кісі болмағанда тоқтыны өзі сойып, өзі асып, өзі пісіріп бере беретін. Мен келіншек екенмін деп иба қылып тұруды былай қойып, кейде атқа мініп, мал да қайырып келетін. Ісі осындай болса, мінезі де сондай еді. «Қасым қайын аға», «Досым қайным», «Алтын шешей», «Күміс енем» деп өзінен үлкенді-кішілі кісілердің атын атай сөйлеп, еркектермен әңгімеге қатысып, дардай қайын ағаларымен реті келген жерде қалжыңдасып сала беретін. Бастапқы кезде Есбикенің бұл мінезін ауылдың қатын-қалаштары теріс көріп өсектеп жүрсе де сонынан бәрі де үйреніп, ол мінезін айыптауды қойғанды. Қайта оның орнына: «еркекпен еркек болады, әйел мен әйел болады. Үй мен түздің шаруашылығына бірдей» деп соңғы кезде мақтайтын болған.

Қалман мен Есбикенің мінезі екі түрлі болса да, екеуі біріне-бір майдай, тату-ақ. «Мен еркек едім, сен кіммен сөйлесіп тұрсың?» деп Қалманда жоқ та, «байым анандай» деп кім көрінгенге қырындау Есбикеде жоқ. Екеуі де тек күні-түні істеп жүрген жұмысын біледі.

Оның үстіне үйдегі, түздегі шаруашылықты өзі істеп, өзі келістіріп жүргесін шаруашылық ретінде де басқаретте де Қалман Есбикенің қарсысына шығып көрген емес. Есбике де «байым біледі» деп тұрмайды, өзі істеп, өзі төстеп жүре береді. Сондықтан алым-салымның реті болсын, үй-ақшаның реті болсын, алмау-бермектің реті болсын, елдің атқа мінерлері Қалман қайла демей Есбикемен сөйлесіп, онымен келісіп жүре беретін. Сондықтан ол үйді Қалманның үйі демей «Есбикенің үйі» дейтін.

Будан үш-төрт жыл бұрын еңбек ақы туралы бай-бай-бішемен келісе алмай Қалманның тумаларының қасына көшіп келіп, бұрынғы ата бәйегінің орнынан кішкене қыстау үй салып, кісіге жалдануды қойып, өзіндей бір ағайындарымен бірігіп егін салу кәсібіне кіріскен. Содан бері бір бұзаулы сныр, бір ат, бір пар өгіз малы болды. Осы халге жеткеніне Есбике шүкірлік қылғандай кәсіпке бұрынғыдан да бетер шұғылданған.

Былтыр шабындық бөлісінде де, Қалманды былай қойып, Есбике бөліс болып жатқан жерге өзі барып, өз қыстауының тұсынан шабындықты бөлдіріп алып, пішенді де биыл көп алып азғана малы күйлі еді. Бұзаулаған жалғыз сныры көжесіне қатық болып, аққа ауыздары тиіп шаруашылығы ілгері кеткендей еді.

Жоғары егін салу жөніндегі кеңесте Есбикенің өршеленіп отырғаны да сол еді.

Сонымен Қалман Есбикенің айтқанынан шыққан жоқ. Қайтысын ұқалап, тіліп, өріп сабан құралдарын дайындай берді. Есбике де терісін илеп, сүріп, бояп шалбарын тіге берді. Бұлармен қатар күн де күн сайын шарықтап жоғары шығып, қызуды нұрын ақ көрпелі жер бетіне мол түсіре берді. Жер беті де күлімдеген күн нұрына ұялып терлеп, беті айғыздана берді. Күннен қысым көрген қар да егіл-тегіл болып жылап, көзінің жасы есік алдына, сай-салаға көл болып іркіле берді.

— Әй, соп-сop, боразда, боразда! — деп анда-санда ақырып қойып, жаман тымақты баса киіп, жамаулы шекпен күпісінің етегін тон-шалбарға алып, шалбарының балағын суық кіреді деп пе, топырақ, шандақ кіреді деп пе жіппен байлап алып, шыбыртқыны беліне қыстырып, екі қолымен сабанның артын баса ұстап, аяғын емпеңдеп басып Қалман келеді. Біресе бір жағына сабанның артын толқытып қойып андап, қадағалап көзін айырмай келеді. Көйлегінің етегін шекпен шалбарға шалбарланып алып, белін күрмен бунап, жаулығымен аузын тұмшалай байлап, мойнынан орай байлап «Әй-әй» «шу-шулеп» айдасып Есбике келеді. Алдында жалғыз мықшия тартып торшолақ, оған жалғас сынық мүйіз бен тарғыл қасқа — екі дөнен өгіз мойындарын жерге сала тартып келеді. Оған жалғас жалғыз тілді жеңіл сабан шөптердің тамырлары, түбірлерін күтірлетіп кесіп келеді. Бұлардың екпініне шыдай алмай, кара жер қак айырылып, бауырша тілініп төңкеріліп боразда артында созылып қалып жатыр.

Осы ретпен бұлар Есбикенің үйінің артжағындағы, бұрын мал жайылғаннан басқа ештеңе көрмей тік жатқан Сартөбенің бауырынан өлшеп алған сексен таяқтық жерді тайға басқан таңбадай, ақ қағазға салған «әліппей» қылып көсілтіп он шақты рет айналды.

Бір бетінен оралып, екінші бетінен кіріп сабанның тұмсығын жерге тығып қойып өгіздерді тоқтатып, бір жерін байлаған созылып кеткен жана қайысты Қалман қысқартып қайта байлап жатыр еді. Есбике:

— Енді мен үйге қайтайын, көліктерің жүріп кетті ғой. Керек болар десен Ұлбикежанды жіберейін, көліктерің бастыққанша қасында болсын. Өгіз айдасар, болмаса бір нәрсе керек бола қойса үйге жүгіртіп жіберсің! — деді.

— Жарайды, қайта бер, бұрын да бұлардың көріп жүрген жауы ғой, жүрмей не қылар дейсің! Сен кешегі Федордан қарызға сұрап әкелген бір пұт бидайды ұшырып тазалай бер, алдымен соны шашамыз ғой.

— Ойбай-ау, ол бір пұт бидай қаншаға жетеді, ендігі тұқымды қайдан табамыз?

— Тары ше?

— Тарыны мен білмей тұрмын ба? Тары тұқым қанша

жер болса да жетеді ғой. Бәрінен де бидайды айтсаңшы. Мынау мұжықтар бәрі де бидай салды. Қазақ өңкей тары еккенше бидай неге салмайды екен? Орысқа берген құдай қазаққа бермеймін деп пе? — деп Есбике ойға қалды. Оған қарсы Қалман мынауың теріс деген де жоқ. Болмаса «бүйтейік» деп ақыл да қосқан жоқ. Мұрнынан суы ағып, ыңкылдап шиеленіп қалған қайысымен бола берді.

— Әй, соп-сop!

— Әй боразда, боразда!

Қалман жалғыз өзі сабанлы жүргізе берді. Жазғытурым қара суық жел қарсы алдынан жүргізбей Есбике үйге қайтты. Қалманға серік болып, тышқан аулап ана жерге бір, мына жерге бір тұмсығын тығып иіскеп қарап, айнала жүгіріп ала қаншық қалды.

Жұрттың бірсыпырасы байлардың айтқанына елеңдеп бұрынғысындай ала қардан жер жыртуға кірісетін түрі көрінбеді. Қалманмен екі жылдан бері сабандас Алдияр да «көлігім арық, тұқымы кем» деді. Әйтеуір сабан айлауға жалқау болды. Бұрын Алдиярмен сабандас болғанда атты яки өгізді бос қойып тырмаға салатын еді. Енді оны қойып, Алдиярдан күдер үзіп, Есбике болмай өз көліктерімен сабанды жүргізіп жатқаны еді.

Бұрын ел егінді бес шақырымдай жердегі құмақтан салатын. Қыстау маңын мал жайылады деп, егінді қорып алу қиын болады деп егіннен аман сақтап келген.

Жалғыз үй көшіп бару қиын болар деп, әрі ала қардан киіз үйге шыққасын жаман үйден балалар тонып қалар деп, бір жағынан «басында отырып қорып алмай несі бар деп, Есбике үйінің артындағы Сартөбенің бауырынан сабанды төсетіп жатқаны еді.

Есбике үйіне келгенде қала жақтан келе жатқан, төменгі жақтағы ауылдың бір баласы жылынып шығайын деп түсіп отыр екен. Есбике оған сүт қатқан тары көже беріп жатып баладан қаланың хабарын сұрады. Бала қалада тұқымға бидай беріліп жатқанын, қосшы мен ауылнайдың кедей куәлік берген кісіге беретінін, кейбіреулердің соңынан налогі болар деп қашып, алмай жатқанын, тағы толып жатқан реттерін өзінше айтып берді.

Қала дегеніміз, осы жерден он бес шақырым жердегі шойын жолдың станциясы еді.

Күррр, күррр...

Жоғарғы жағы сұрланып, төменгі жағы қап-қара болып, күн батыс оңтүстіктен көтерілген бұлт әлгідей болмай-ақ жақындап қалды. Қара бұлт барған сайын қаһарланып, қайқайып қалындап келеді. Қалың өрттің түтініндей бір бұлттан бір бұлт туып қайнап, өсіп келеді. Анда-санда күр-күр етіп даусын шығарып, қабағын түйсе, жыланның тіліндей жалаңдатып найзағай оты жарк-жүрк етіп айбат шегіп те қояды. Жазы жадырап, күні күліп, жерінің беті қырық-құлпырып тұрған дүние, әлгінің арасынша сұп-сұр болып, өңі қаша қойды. Жаңа ғана күліп тұрған ауыл үсті, әлгідей болмай томсара қойлы. Қара бұлттың қаһарынан қорыққандай өнкей қараша үйлер түндіктерін жауып бүркене қалды. Акка мойнын ұсынғандай, қара бұлттан қашқысы келгендей ыққа қарай емпендеп, туырлықтардың етегі жалп-жалп етіп ақырындап іргеге соғып тұрды. Бұны қостағандай гүл-бәйшешек, түрлі өсімдіктер де бастарын ыққа қарай иіп-иіп жіберді...

Ауыл әбігер. Біреулер тарс-түрс қазықтарын қағып үйлерін арқандап, біреулер тезектерін жинап, үстін бір нәрселермен жауып, біреулер нықтарына қабын салып, ауыл айналасынан тергіштеп жүр. Біреулер шан-шұң сөйлеп, біреулер баласын қарғап, біреулердің бөпелері жылап, біреулер ана үйден мына үйге жүгіріп өздерінше қара бұлтқа қарсы әзірлік жасап қамданып жатты. Бәрінің ойындағысы: қара бұлтты жек көргендік емес.

«Ойпырмай, дауыл болып жаман жаппамызды жығып кетпесе болар еді!»— деген қорқыныш еді.

Осылардың қатарында қараша үйінің түндігін жауып, үстін арқанмен бастырып, ішінен сырықпен желге қарсы тіреп. Есбике бала-шағасымен үйінде отырған-ды.

Қара бұлт барған сайын қабағын түйіп, жарланып ауылға жақындап қалды. Алдымен озып келген кейбір ұшпа бұлттар ауылдың төбесінен асып та барады. Бір кезде шөптердің басын суылдатып келді де онша бүркірамай шамалап қана бір бөлек жел соғып өтті. Қараша үйлер кішкене компандай түсіп үрпиді де демін алды. Қатын-қалаш, бала-шағалар:

— Ә, құдай, ә, құдай!—десті. Қара бұлт айналаны тегіс қоршап келіп, манағы қап-қара түсін азырақ бозартты. Әлгі алдымен жіберген желін тоқтатып, ішін тартып тұрды да тысыр-тысыр еткізіп біріндеген ірі тамшыларын тастап-тастап тұрды. Үй қасындағы біріндеген сиырлар, бұзаулар, аттар ыққа қарай күржие қойды. Сонын арасынша тас төбеден сатыр-сұтыр күн күркіреді де, іле-шала найзағай отымен жер жүзі, үйі-іші жарқ-жүрк етті. Сол кезде ішін тартып тұрған қара бұлт зуылдаған дыбысын анадайдан шығарып келіп жаңбырын кұйып берді. Алдыңғы екпінінде үйлердің жел жағы азырақ шайқала түсіп, солқ-солқ етсе де, кідірмей буынын бекітті.

— Енді ештеңе етпес, жаңбыр жауды! — десті.

Жауды келіп, жауды келіп. Біржола шелектеп тамған дай төге-төге салды. Қараша үйлердің жұртығынан тамған тамшы саулап кетті. Жұрт нәрселерін тамшыдан қорғап жинастырып жатқанда, іргеден кірген су жылт-жылт етіп көрінген бойымен отқа келіп кұйылды. Төрден аққан су босағадан өтіп кетті. Енді жинастырған нәрселерін жүктің үстіне үйді. Бір сүт пісірімдей болған жок, қаһарланған қара бұлт күркіреп, жалтылдап өте шықты. Пышак кескендей жаңбыр толастап ашылып, торғай шырылдап күн көзі көріне бастады. Телегей-тегіз қаптаған су сарқырап сайларға қарай аға бастады. Жұрт у-шу, манағы үрпиген қалпы кетіп, жадыраған жүздері жайнап, мәз-майрам болды да қалды.

Қалман етігін тастап, балағын түріп, қолына күрек алып үй айналасын жырып, суды ылдига қарай ағызды. Есбике мен қызы Ұлбике үйге кіріп, іркілген суды бақыраштап кұйып, шелектеп далаға төкті. Есік алдындағы іркілген суды кешіп, аяғымен шалпылдатып, Ермек ойнады. Тізесінен су кешіп тұрып:

— Әжс, әже! — деді Ермек.

— Не қарағым, не қыл дейсің, Ермегім?! — деп Есбике есіктен қарап:

— Ойбай, қарағым-ау, үстін су болып қалды, ойнаймын деп жығылып қалма! — деді.

Ермек әжесінің соңғы сөзіне құлақ та қойған жок. Арқаға қарай асып бара жатқан қара бұлттың арқасына қызылды-жасылды болып түскен дөңгелек сәулені көрсетіп қолын шошайтып:

— Анау не, анау? — деді.

— Ой, айнама, оны қайдан ескеріп көріп тұрсың? Ол «кемпіркосақ» қой, қарағым! — деді. Ермек оның не деген сөз екенін тексеріп тұрған жоқ, суын шалпылдатып ойнай берді.

Есбике есіктен шығып Қалманға:

— Көкесі-ау, ана қарашы, егіннің бір түрлі ажарының кіріп қалғанын қарашы, жанбыр болмай өні қашып тұр еді! — деп Сартөбенің бауырындағы көгеріп құлпырып тұрған алқаракөк егінін көрсетті.

— Е, күн күркіреп жауды ғой. Бұндай күркіреп жауған жағымды болады, — деп Қалман өзінше қисынын жамап, Есбикенің сөзін қостады.

Үйінің айналасын жырып, суын ағызып Алдияр, күрегіне таянып, дауыстап.

— Уа, Есбикенің егінін қарандар, құдайың берді. Есбике. Бана, мен күн жауады деп айтып едім ғой. Бүгін аузымды майлап май жегізесін! — деп күлді. Тағы біреулер де оны қостап, күлкі араластырып сөйлеп жатты.

Жұрттың егін салғаны да, салмағаны да қара бұлттың артынан ішпей-жемей тойынды.

Ермек еркелеп қуанды, Ұлбике ойыннан уанды. Қалман жауынға шаттанды. Есбике еңбегімен еккен егініне қуанды.

V

Ала қабын арқасына салып, Ермегін соңынан ертіп, күн көтеріле Есбике егінге қарай шықты. Тышқан аулап па, болмаса Есбикеге ергенді әдет қылғандық па, әйтеуір бұлардың соңынан еріп бұлкілдеп ала қаншық та ауылдан шықты.

Бұл — Есбикенің күндегі әдеті еді. Ертеңді-кеш өзі үйде жұмыс істегенде егінді Ұлбике мен Қалманға кезек қаратып, жұмысы біткесін әрі мініске барған малды қайырайын, әрі бақшаның ішіне шыққан арам шөптерді жұлайын деп бір жағынан тезегін тере егінге қарай шығатын. Бүгін де сол дағдысымен шыққан еді.

Жошыбай Ермектің тілінің тәттілігін қызық көріп, ананы-мынаны сөйлетіп, біріндеген сиырдың көк жапасын қабына салумен егіннің басына жетті. Кешегі қара жанбырдан, бір-екі күнгі күннің тымырсық ыстық болғаны егінді өзгеше өсіріп тастаған екен. Алдымен бидайдың басына барды.

Бидайлар бәрі де бас алып, тізеден асып, айыртқа жақындап бойлап, ірімшіктей болып ырғалып тұр екен. Ермектің басы кейде көрініп, кейде көрінбей кетеді. Аралап отырып, саршұнақ тышқанның ініне құрып қойған Қалманның қақпандағын көрді. Біреуінде түсіп жатқан саршұнақты ала қаншыққа шақырып берді де қақпанын қайта құрып кетті. Одан өтіп тары салған жерге жетті.

Тарылар камыстай болып жуандап, қарақұлақтанып, қара көк болып, бір-бір түбі бір құшақ болып, жаңа-жаңа бас көрсетуге бет алып өсіп келеді екен. Есбике қуаңғанынан есіріп кетті. Қазір жеп қойғандай болып, аузынан суы ақты. Құшақтап Ермегін бір сүйді. Аралап келе жатып, өзгеден ала-бөле биіктеп, бас жарып тұрған бір түп тарыны жұлып тастады. Оны жұлғанын жаратпағандай Ермек:

— Әже, әже, өнеші!? — деді.

— Айналайын, ақылыңнан айналайын! «Өнеші» дейді ғой. Бұл, шекір тары деген тарының бір азғыны болады. Соңыра піскесін тарыны ластап бүлдіреді. Соның үшін жұлып тастап жатырмын! — деп Есбике Ермекке түсіндіріп, ілгері жүрді. Жағалап отырып қарбыз, қауын еккен бақшаға келді.

Жағалай қаққан қададай болып тізіліп, кісі бойындай ұзарып бір жапырағы тебіңгідей болып, бақшаны айнала қоршап ауыздары сарғайып күнбағыстар тұр. Желісі қозының көгеніндей созылып, әр жерден гүйнектері томпайып асқабақтар жатыр. Түйдек-түйдек сары жапырақтанып қауындар, айнала тырбынып, жаңа-жаңа желі тартып алақанын жайып қарбыздар жатыр. Әр біреуін бір көрген сайын:

— Әже, мынау не? — деп Ермек сұрайды.

— Мынау күнбағыс, мынау асқабақ, мынау қарбыз, мынау қауын, анау картоп, мынау жүгері. Піскесін сен жейсің! — деп Есбике ерінбестен жауап береді.

— Мынау Ермекжанның еншісі! — деп бір түйнекке тырнағымен орақ таңбасын салды. Енді біреуіне сыңар мүйіз таңбасын салып:

— Әже! — деген дауысты естіп Есбике артына қараса Ұлбике келе жатыр екен.

— Неге келдің, қарағым!

— Үйге кісі келді, сені шақырады!

— О кім?

— Ауылнай.

Ала қабы арқасында, екі еркесі екі жағында, ала қаншық соңында Есбике егіннен қайтты.

VI

— Қасым қайнаға-ау, менен не дәметіп жүрсің? — деп айран құйып беріп жатып Есбике артына қарады.

— Е, дәметсе несі бар, сен бір тұғырдан түсіп қартайып отырмысың! — деп Қасым ауылнай айранды алып жатып өтірік күлген болды.

— Менен дәме етіп жүрген сенін де көзің қарайған екен. Сонда мен саған немді берем. Жалғыз мәстек пен жалғыз мәшкенін бірін мен қалай берем, сен оны ұялмай қалай аласың? Мен егін салмағанда не күн көріп жүр едің? Биыл мені басқадан артық салды деп бәрің бірдей көре қалған екенсің. Басқа жұртқа егін салғызбаған мен емес. Мен салсам ешкімге зорлық қылып, я болмаса біреуден ұрлап алып салғаным жоқ. «Есбике есінен адасты» деп бай қайнағанын қатыны шатады, дейді. Байың бар, ауылнайың бар менде нелерің бар осы сонымнан қалмайтын? Саған ауылнай болғанда осылай кедейлерді әуреле деп не еді?! — деп сөзді үсті-үстіне түйдектетті Есбике.

— Ой, құдай-ай, қайдағыны соқпай қойшы. Онан да жайынды айт та қойсаңшы! — деп Қалман төмен қарады.

— Жоқ-ау, ана байларды көрмей, бізді көргеніне жыным келеді.

— Ендеше өздерің біл! Бәрін жаздырғанда өздеріңе жақсы болатын болса, біз қалдырмай бәрін жазайық. Сұрағанда мен өзім алайын демейім. Қаладан келген кісі

мен хатшы баланы алдайық деп айтып едім. Оны бөтен көрсендер өз обалдарың өздеріңе! — деп Қасым ауылнай зілсіді.

— Мейлі, бәрін де жаза бер. Құдайдан жасырмағанды қазынадан несін жасырамыз. «Есбике егінін жасырды» деп тағы біреуі мазамды алар. Жаза бер, жаза бер, бірақ артық жазба, барын жазсаң өкпем жоқ, — деді Есбике.

— Шабындық бөлісіне қазір жүріңдер! — деп ауылнай атына мініп шабуылдап кетті.

Ауылнайдың бұндағы келген жұмысы бөліске шақыру болса да, онай олжа көріп «бәрін жаздырсаң налог көп түседі, астығың қазнаға кетеді, кемітіп жаздыр...» деп бір нәрсе алмақшы болып Қалманның басын айналдырып отыр. Қалман оны мақұл көрсе де, Есбикені сыртынан билей алмай шақыртып отырғаны еді.

Оның үстіне ауылнайдың Есбикеге азырақ өкпесі де бар-ды. Былтыр бұл ауылнай Алдиярдікіне келіп қонып жатып, Қалман жоқта Есбикеге кол салған-ды. Есбике оны маңына жолатпай, жолағпағанымен тұрмай ертең шай ішіп отырғанда үстіне барып, Алдиярдың көзінше түндегісін айтып, Қасым ауылнайдың масқарасын шығарған. Содан бері Есбикеге бауырында теңбілденіп жатқан Есбикенің егінін көріп, осыдан бір кегім қайтпаса деп отырғаны еді. Соның үшін айтып отырғаны екенін сезсе де қайта-қайта бетіне салық қылмай-ақ қояйын деп онысын ашпай-ақ, икемге көнбей Есбикенің шалқайып отырғаны да сол еді.

— Әй, бөліске қайсысың барасың? Жүріңдер! — деп Алдияр айқайлады. Есбике өзі бармақшы болды.

— Оған мен өзім барып келейін. Мына ауылнайлар кісіні тірілей үйтіп жеп қояр. Сен арбанды оңдап, орағынды саптай бер! — деді.

Қалман оған пәлен деп сөз қайырған жоқ. Торы шолақты әкеліп ерттеп берді. Есбикелерді жөнелтіп жіберіп, шаппашотын алып ағашын шаба берді.

Төрт-бес шаңырақ Қалманның ағайындарының шабындығы кем болатын. Өздері аз, белгісіз атаның ұлы болатын. Баяғы топограф жүріп, тоғай соңғы бөлінгенде Мұқаш болыс әрі байлық, әрі болыстық арқасында Қалманның ағайындарын осы жерге шығарып жіберіп, шұрайлы

шабындықты алып қалған. Бұл шабындық бөлісіндегі жұрттың ең көз тіккен тоғайы сол Мұқаш байдың шабындығы еді.

Жұрт біріне-бірі қарап ештеңе дей алмай тұрғанда тіс жарып Мұқаш байды жамандап, әрі онда неше жыл малай болғанын айтып сөйлеген осы Есбике болғандықтан, әрі оның әйелдігін еске алып, бөліске келген өкілдің көңілі бітті. Ауылнай ол-пұл деп байға бұрайын десе де оған қаратпай Есбикеге қалған жерінен шабындық бөліп берді. Бір сыбағаны қыстауының қасынан, бір бөлікті Мұқаш байдың Шұжық тоғайының Тасқұдығы басынан берді. Есбике себен болып, барлық кедей белсеніп, байдың тоғайын ұлтарактайдан бөліп-бөліп алды...

Сәрсенбінің сәтіне, өңкей кедейлер жиналып келіп теңіздей толқып тұрған Мұқаш байдың тоғайының басын жәрменкенің базарындай қызықты қылып, жарқ-жүрқ, шаң-шұң еткізіп орақты салды.

Солардың біреуі болып Қалман да Тасқұдықтың түбінен орақты сермеді..

1929

СӨЗ ӨНЕРІНІҢ ЗЕРГЕРІ

Жиенғали Әділұлы Тілепбергенов 1895 жылы Ақтөбе облысы, Темір ауданының 47-аулында, қазіргі Мұғаджар ауданы Жем өзенінің Жем қалашығына жақындап келіп иілген тұсында, бұрынғы «Қызыл Жұлдыз», қазіргі әскери қалашық тұрған тұста кіндік қаны тамған екен. Жиенғалидың руы—Байдос Жекей. Әділ дейтін әлсіз аталан, қарапайым шаруаның баласы бола тұрса да, «суға шыққан сүйріктей» оқымысты, білімге күштар боп өседі. Оған себеп болған нағашысы—Абдолла Беркінов. Оның әкесі Беркін—оқымаса да тілге шешен, заманында беделді кісі болған. Қарапайым адамдар балаларын ұзап оқыта алмайтын кез болса да, осы беделінің аркасында үлкен баласы Абдолланы медресе «Ғалияға», медресе «Хұсайнияға» беріп оқытқан. А. Беркінов оқуын бітіріп, елге келіп мұғалім болып жүргенде, «Жиенғали жиенімнің келешегі бар, оны оқытайын» деп, өзі оқыған әуелі Орынбордағы медресе «Хұсайнияға», кейін Уфадағы медресе «Ғалияға» апарып түсіреді. Жиенғалидың білім жолына түсуіне нағашысы Абдолла ықпал етсе, қазақ ғылымының жарық жұлдызы, қазақ ғалымдарының бірегейі, жерлесіміз Құдайберген Жұбановтың ғылым жолына шырақ алып шығуына ықпал еткен Жиенғали екендігін І. Кеңесбаев жазса, ағарту саласындағы көп жылғы тынымсыз еңбегі үшін «Ленин» орденімен марапатталған қарт ұстаз Абдолла Беркінов те өз естелігінде атап өтеді.

Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы ғалым Қ. Жұбанов пен Ж. Тілепбергеновтің жарастықты достығы, ағалы-інілі сыйластығы жайында филология ғылымының докторы, профессор Рабиға Сыздықова «Азамат-ғалым» деген мақаласында «Құдайберген Жұбановты журналистікке баулыған бір жағынан өмірге ілесіп, оның көкейтесті мәселелеріне үн қосу қажеттігін туғызған жаңа заман болса, екінші жағынан жанында үлгі-өнеге алатын Жиенғали Тлепбергенов сияқты қалам иесі болды» деп пікір білдіреді.

Жиенғали Тілепбергенов 1915 жылы Уфа қаласындағы медресе «Ғалияға» түсіп оқиды.

«Ғалияда» оқып жүрген қазақ шәкірттерінің 1915 жылдан бастап «Садақ» атты қолжазба журнал шығарып тұрғандығы, оның алғашқы шығарушысы Б. Майлин, оның «Шұғаның белгісі» атты повесінің осы журналда тұңғыш жарияланғаны көпке аян. Ал сол қолжазбаның 1915 жылғы №3 санынан бастап, 1918 жылғы 10 ақпандағы санына дейін Жиенғалидың редакторлық еткені жайында кейінгі ұрпақ біле ме?

Жалпы «Садақ» журналының талайлы тағдырын зерттеп, зерделеген—қазақ әдебиеті тарихының бірегей білгірі, белгілі ғалым, әдебиет зерттеушісі, профессор, Халықаралық жоғары мектептер Ғылым Академиясының Құрметті академигі Тұрсынбек Қәкішев Жиенғалидың ғұмырнамасын тізбектей тірілтіп, жазушының шашырап жатқан әдеби мұрасын шашу шығармай жинап, ұрпағына ұсынды. Жиенғали өзі редакторлық еткен қолжазба «Садақ» журналына аса жауапкершілікпен қарап, материалдар іріктеуде ыждағаттылық танытып, үлкен талғаммен ең құндысын жариялап отырған. Өз туындыларының алғашқы нұсқаларын осы қолжазбада. «Жекей» деген бүркеншік атпен жариялаған. Сол сияқты Зейнеғабиден Имажанов ақсақал Жиенғалидың «Жекейден» басқа «Тыныш», «Тілші», «Тыңдаушы», «Біреу» тәріздес бүркеншік аттары болғанын айтқан.

Жиенғали халық ауыз әдебиетіне айрықша ден қойған. Ол «Садақ» журналының алғы сөзінде тіл сақтау мәселесіне айрықша назар бөліп, «өлең, жұмбақ, ертегі, тақпақ сөз, жаңылтпаштар—халықтың тілін сақтап, салып жүретін қоржыны, одан айрылып қалмайық,»—дейді.

Қазақ шәкірттерінің қолжазба журналын шарқ ұра іздеп тауып, зерттеуі нәтижесінде дүниеге келген «Садақ» роман-эссесінде Т. Кәкішев: «Әлеумет ісіне осыншама жан-тәнімен беріліп, қиюын таба білуі Ж. Тілепбергеновтің бойындағы қайрат-жігерді ғана емес, елі үшін соққан жүректі, алғыр сананы көрсеткендей. Сондай жандардың ынта-жігерімен осындай игі дүние мүлік кейінге мұра болып қалған, қала бермек. Оған нақты дәлел—бүгінгі ұрпақпен қауышып отырған «Садақ»,—дейді.

1918 жылы «Ғалияны» тәмамдап еліне оралған Ж. Тілепбергенов Қандыағашта мұғалім, Қонжарда мұғалімдер даярлайтын төрт айлық курста қазақ тілінен және оның методикасынан сабақ береді. Темірде уездік бөлімнің инспекторы болады. Медреседе жүрген кездің өзінде мұғалімдер курсы ашып, «Мұғалімдік туралы» ғылыми-методикалық еңбегін жазып, ұстаздық мамандықтың қыр-сырына үніледі. Туа бітті оқыту, ағарту, мәдениеттің жаршысы Жиенғали уақытпен есептеспей жанкештілікпен еңбек етіп, денсаулығын нашарлатып алады. Мектепте мұғалім, уездік оқыту бөлімінің меңгерушісі болып жүріп, Қызылорда қаласында өткен Қазақстан ағарту қызметкерлерінің бірінші съезіне делегат болып қатысып, 1925 жылдың 1 июнінде «Кедей» газетінде «Қазақстан ағарту қызметкерлерінің 1 тойы ашылды» деген хабарламасы басылады. Съезден кейінгі көңіл-күй Жиенғалиды қоғамдық еңбекке құлшындыра түскені сөзсіз. Ж. Тілепбергенов 1925 жылдың октябрінен 1926 жылдың декабріне дейін Ақтөбе гүбірнелік «Кедей» газетінде әуелі редактордың орынбасары, кейін редакторы болып істейді. Газет қызметімен шектеліп қалмай, Ақтөбе төңірегінің қоғамдық, мәдени өміріне түгелдей араласып, партия-совет мектептерінде, педагогикалық техникумда сабақ жүргізеді. Сол күндерде әрі қолынан қаламы түспеген жазушылық қызметі және бар. Ж. Тілепбергеновтің баспасөз қызметіне араласуы «Кедейден» басталып, Қызылжардағы «Бостандық туы» газетінде,

кейін Қызылордадағы «Сыр бойы» газетінің, Темірдегі «Социалды майдан» газетінің редакторлығында өмірінің соңғы минутына дейін жалғасты.

Қызылжарда екі жыл қызметте жүрген кезінде қазақ педагогика техникумы директоры ретінде Жиенғалидың ұсынысы бойынша техникум жанынан «Жойылсын сауатсыздық» қоғамының бөлімшесі құрылып, оқушылардың күшімен демалыс кезеңінде қала төңірегі, алыс ауылдарда сауатсыздықпен күрес жүргізілді. 1928 жылғы «Әйел теңдігі» журналының № 5—6 санында Жиенғалидың «Әйел оқытушы» атты мақаласы осы жайдан хабардар етеді. Педтехникум оқытушысы Гүлзәбира Төлегенқызының демалыс кезінде атқарған қыруар еңбегі баяндалады.

1928 жылы Ж. Тілепбергенов астанадағы Қазақ ағарту институтының оқу-тәрбие жұмысының басқарушысы, кейін сол институттың директоры болады. Астана Алматыға көшкеннен кейін, «Сыр бойы» газетінде, кейін Алматыдағы Қазақ мемлекет баспасында редакторлық етеді. Осы кезеңде денсауғы күрт төмендеп, елге оралады. Темірде шығатын «Социалды майдан» газетінің редакторы болып жүріп, 1933 жылы 11 апрельде ауыр науқастан қайтыс болады.

Жиенғали қаламы жүйрік қаламгер еді. Күнделікті өмір тыңысын арқау еткен мақалалар, оқшаушалар, науқандық мәлімдемелер, фельетондармен қоса, оның творчествосының деңі шағын прозалық шығармалар — повестер, әңгіме, сатиралық суреттемелер.

Ендігі әңгіме Жиенғалидың екі қолжазбасы жайында. Соның бірі—Жиенғалидың медреседе оқып жүрген кезінде жазып, өзі «Атсыз роман» деп атаған туындысы. «Бостандық туы» газетінде қызметте жүрген кезде Жиенғалимен дос, жолдас болған Жақан Сыздықовтың қолында сақталып, кейін баласы Нұраш Жиенғалиев өз қолында ұстаған. Қолжазба қадімше 48 беттік қалың дәптерге сұлу қолтаңбамен көркем етіп жазылған.

Екінші бір қолжазба—«Ораза» атты пьеса. Қолжазба төте жазумен жазылған. Жазық жолды жалпы дәптерді көлденеңінен екіге бөліп, қойын кітапша тәрізді етіп қиған. Сыртқы беттің оң жақ шекесінде «Жиенғали Тілепбергенов» «Ораза» (бір шымылдықты күлкілі үгітті ойын кітабы) деп жазылған.

Бұдан басқа да Жиенғалидың қолжазба күйінде қалған туындылары заманның алмағайып аласапыраны тұсында— колды болған, жоғалған. Жазушы өсиет еткен «екі қап шымшып буылған» қолжазбадан санаулы дүниелер ғана қолымызға тиіп отыр.

Біздің ойымызша, автор еңбектерінің көпшілікке танылмай, тасада қалуы заман талабына сай келмеуінен немесе көркемдігінің жұтаңдығынан емес, барды бағалай білмейтіндігімізден, әдеби мұраларға салдыр салақ қарайтындығымыздан болар. Су түбіндегі асылды көре білген Т. Кәкішев сынды алғыр сана иелері болмаса, жабулы қазан жабулы күйінде қалып қояры да сөзсіз-ау.

Жиенғали мұрасы — біз үшін асыл қазына. Сол рухани қазынаның қалтарыс, қырына терең үңіліп, сол арқылы өткен дәуір суретін, кезең келбетін сезіну кейінгі буынға анық олжа.

Ендеше сол олжамызды оқырман қауым қолына түгел тапсыру—біздің перзенттік парызымыз.

**Гайша НИЯЗОВА,
К. Жұбанов атындағы
Ақтөбе Университеті
қазақ әдебиеті кафедра-
сының аға оқытушысы.**

ТҮСІНІКТЕР

Үстіміздегі ғасырдың басында әдебиет майданына араласқан Сәкен. Илияс. Бейімбет. Асқарлармен қатар үзегі қағыстыра тол әдебиетіміздің туын тігіп, қанаты катаюына бір кісідей үлес қосқан жазушы. ағартушы Жиенғали Әділұлы Тілепбергенов шығармалары 2 томдығының бұл алғашқысына жазушының 1915—1933 жылдар жылдар аралығында дүниеге келген таңдамалы туындылар еніп отыр.

Жазушының көзі тірісінде «Таңбалылар» повесі. «Перизат—Рамазан». «Тілші» пьесалары жеке кітапша болып араб, латын қаріптермен жарық көрген. Сонымен қатар «Кедей» (Ақтөбе). «Бостандық туы» (Қызылжар). «Сыр бойы» (Қызылорда). «Енбекші казак» газеттерінде. «Әйел тендігі». «Жаңа әдебиет». «Жаршы». «Қызыл Қазакстан» журналдарында шағын прозалық шығармалары жарияланған.

Жиенғали Тілепбергенов туындыларының дені — шағын прозалық шығармалар. Үфу қаласындағы «Медресе и —Ғалияда» оқып жүрген кезінде «Садақтың» шығарушысы бола жүріп, өз туындыларының алғашқы нұсқаларын осы қолжазбада жариялап отырған. Бір ғана «Ұлу 1916 ж. 4 ноябрь: жұма. 20-санының мазмұнына көз салсақ:

1. Садақ оқушыларына	Басқарма
2. Сәлемдесу	Жекей
3. Өтініш	Керей
4. Ескі сөз	Жекей
5. Андамай сөйлеген ауырмай өледі.	Керей
6. Ескерткіштен бір бөлек	Жекей
7. Құтты болсын	Құдайберді
8. Қысасы қыяметке кетпес (күлкі)	Жекей
9. Ашық хат	Есіл
10. Халық өлеңдері. Жалған досқа. Намаз батасы.	Жекей
11. Қуанышты күн	Бөрте
12. Хабарлар, телеграммалар, басқалар	

Мұндағы «Жекей» — Жиенғали Тілепбергеновтің бүркеншік есімі. «Садақта» қаламы басығып, сол тұстағы «Қазак», «Алаш» газеттері. «Абай» журналдарында хабарлама, алғашқы әңгімелері жарық көре бастайды. Кейінгі басылымдарда жарияланған Жиенғали туындылары Т. Кәкішевтің

құрастыруымен «Ізбасар» жинағына еніп, 1969 жылы «Жазушы» баспасынан 224-беттік кітап болып, тұңғыш және соңғы рет оқырмандар қолына тиді. Бұл жинаққа қолға түскен жазушы шығармаларының өркештісі—«Таңбалылар» кірмей қалған.

«Таңбалылар». Ж. Тілепбергеновтің бұл повесі 1930 жылы қазақтың мемлекеттік баспасынан латын әрпімен жеке кітап болып басылып шыққан. Д. Әбілев пен Ж. Саинның құрастырған 1940 жылғы орта мектепке арналған хрестоматиясында повестің шінара қысқартылған нұсқасы беріліп, бағдарлама бойынша мектепте оқытылған. «Биографиялық мәліметтер» деген бөлімінде жазушының өмірі, әдеби. қоғамдық қызметі жүйеленіп берілген. Бірақ туған, қайтыс болған жылдары (1891—1935) жаңсақ көрсетілген. «Ақтөбе» газетінің 1996 ж. № 25, 26, 27 сандарында повестен үзінді, 1996 жылы «Жалын» журналының № 9—10 сандарында «Таңбалылардың» түгелге жуық нұсқасы жарық көрді.

Бұл «Таңбалылар» атты жинақта повесть толық нұсқасымен тұңғыш жарияланып отыр.

Заманында тиісті бағасын алған, мектеп бағдарламасына еніп, мектептерде оқытылған «Таңбалылар» повесі Жиенғалидың қолға түскен туындыларының көркемі де көлемдісі, өз кезінде өзекті деп танылған жеке меншікті шаруашылықты ұжымдық шаруашылыққа бірлестіру науқаны повестегі оқиға желісіне негіз болған. Жазушының жаңа саясатты қолдап, оның баянды болуын насихаттағаны анық байқалады. Төңкеріске дейінгі қазақ аулындағы теңсіздік, еңбек адамының сүренсіз тұрмысы, «Кедей», «бай» деп бөлінуді таңып отырған саясаттың салқыны повестің өң бойынан сезіліп отырады. Жазушы екі «тап» тартысынан гөрі Тұяқбай мен Қалман арасындағы жеке тартысқа мән берген сияқты. 13 бөлімнен тұратын талантты дарынның бұл туындысы—өзі өмір сүрген дәуір тынысын танытатын көркем шығарма.

«Атсыз роман, я Құбаш бақсы». Жазушының өзі роман деп атаған бұл қолжазба мұқабасында «Садақ» баспаханасы, Уфа, Ғалия медресесі, 1915 жылы 10 декабрьде жазыла бастады,—деп жазылған. 11 бөлімнен тұратын қолжазба Жиенғалидың «Садаққа» ұсынып болмаса ұсынбай өңдеуге қалдырған дүниесі ме екен? «Садақтың» 1915 жылғы 20 ноябрьдегі санында жарияланған Жекейдің «Жазғы көші» осы романдағы көш көрінісінің алғашқы эскизі.

Не де болса Жиенғалидын роман деп атаған бұл туындысы қаламгердің алғашқы талпынысы. үлкен жанрға деген ұмтылысы екені анық. «Атсыз романда» кездесетін кейбір сөздерге түсініктеме.

1. Мүмиін — діншіл.
2. Әптиек — әліппе
3. қауыс — караша
4. нафия — пайдалы ғылым.
5. Әбжат — алфавит
6. шүруты салам — намаздың шарттары.
7. амал — ақпан.
8. Шерхмолла — кітаптың аты.
9. мұталла — оқып
10. нахив — грамматика.
11. нәмәһрам — арам
12. хаді — шаріғат бойынша таяқ соғу.

«Перизат — Рамазан». Пьеса 1926 жылы Ташкенттен араб қарпімен жеке кітапша болып басылып шыққан. Осы күнгі қаріпке түсірген Т. Қәкішев. Бүгінге дейін қолжазба күйінде жүр. Тұңғыш жариялануы.

1928 жылы февраль айында Қызылорда қаласында режиссер А. Абдуллиннің басшылығымен академиялық драма театрында сахналанған. Е. Өмірзақов, Ш. Байзақова, С. Қожамқұлов, Қ. Байсейітов, Қ. Қуанышбаев сияқты өнер саялактары өзара роль бөліскен.

1995 жылы караша айында «Перизат—Рамазан» Ақтөбе драма театрында режиссер Мағзұм Бақытжановтың басшылығымен сахнада қайта жаңғырды. Пьеса XX ғасыр басында көп әңгіме болған қыз басын саудаға салып, қызға теңдік бермей, салт бойынша атастырылған жеріне беріп, сүймесіне қосқан сүреңсіз дәстүрді әшкерлейді.

4. «Тіліші». Пьеса 1928 жылы Қызылордада «Қазиздат» баспасынан араб әрпімен жеке кітапша болып басылып шыққан. Мұқабада «Газет тілшілерінің тұрмысынан алынған, 3 шымылдықты ойын кітабы. Оқиға 1925—27 жылдары болған» — деп жазылған.

1996 жылға дейін бүгінгі оқырманға танылмай араб әрпі мен басылған күйі архивте жатқан бұл пьеса танымал қаріпке түсіріліп, тұңғыш рет жарияланып отыр. Баспасөз майданындағы тілшінің жаңа заман орнату жолындағы қияметті қызметі баяндалады.

5. «Ораза» Қолжазба күйінде сақталған пьеса. мұқабада «1928 жыл Қызылжар. «Ораза» (бір шымылдықты күлкілі, үгітті ойын кітабы) деп көрсетілген. Баспа бетінде тұңғыш жариялануы.

6. «Ескерткіштен бір бөлек» «Садақ» қолжазба журналының 1916. ж. № 20-санында Жекей бүркеншік есімімен жарық көрген. 1969. ж. Т. Кәкішев құрастырған «Ізбасар» жинағынан алынды.

7. «Ат-тон айып» Қөлбай Төгісов Ташкентте шығарып тұрған «Алаш» газетінің 1917 жылғы № 18 санында, «Бұл қалай оқу?» № 22-санында жарияланған «Ізбасар» жинағынан алынды.

8. «Жазғы сапардан бір көрініс» «Садақ» қолжазбасының 1917. ж. № 1-санында жарияланған. «Ізбасардан» алынды.

Ж. Тілепбергеновтің өзіне сөз берсек: «Төңкеріс кезінде ауылда мұғалім болдым. 1918 жылы Түркістан казактары ашаршылыққа ұшырады. Ақтөбе, Орынборға қарай босып кетті. Ашаршылықтан ісіп-кеуіп, қырылып жатты. бір қызын бір тілім нанға сатты... Ақтөбе төңірегінде мұғалім боп тұрған да тоқ елдердегі байлардың аштарға істеген айуандық өмірінен, қыз-қатынмен алып-сатарлық еткені жайынан бір әңгіме жаздым. Оным Семейде шығатын «Абай» журналында басылып шықты. Баспасөздегі алғашқы шыққан сөзім сол еді. Мұны да бай—қулақтар мен саудагерлердің айуандық ызасы еріксіз жаздырып еді». («Жаңа әдебиет» — 1931 ж. № 5—6).

10. «Нағима» 1923 ж № 2, «Мерует» 1924 ж № 4 «Қызыл Қазақстан» журналында жарық көрген. «Ізбасардан» алынды.

11. «Қойшығұл қуанышы» 1925. ж. «Кедей» газетінде тұңғыш жарияланған. «Ізбасардан» алынды.

Ниязова Ғайша Мұхамбетқызы.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз	3
Таңбалылар (повесть)	9
Атсыз роман	79

ПЬЕСАЛАР

Перизат — Рамазан	113
Тілші	157
Ораза	200

ӘҢГІМЕЛЕР

Ескерткіш бір бөлек	213
Ат-тон айып	216
Бұл қалай оқу	221
Қайран елім-ай	229
Нағима	238
Меруерт	245
Қойшығұл қуанышы	253
Мұса ақсақалдың ауылы көңілді еді	259
Шайдың кесірі	264
Наурыздық	269
Есбикенің егіні	272
Сөз өнерінің зергері	288
Түсініктер	293

Жиенғали Тілепбергеновлы
Таңбалылар
(таңдамалы шығармалар)

Редакторы: Ниязова Ғайша Мұхамбетқызы,

Техникалық редакторы: Жаңабергенова Гүлжан Нәсіпқалиқызы

Корректоры: Ұлықпанова Әлия

Терушілер: Дәмежан Түймебаева, Майра Ұлмағамбетова.

Беттеуші: Маржан Жолжанова.

Теруге 25.12.96 ж. жіберілді. Басуға 20.02.97 ж. қол қойылды.
Қалпы 60X90 1/16 кітап-журнал қағазы. Есепті баспа табағы—18,7.
Таралымы — 2000 дана. Заказы № 3271. Бағасы келісім бойынша.

Ақтөбе облыстық «Полиграфия» өндірістік бірлестігі.

Бұл кітаптың демеушісі

Байтөбетов Сейітхан Мұқышұлы — облыстық құрылыс архитектура басқармасы бастығының бірінші орынбасары.

1951 жылғы 30 желтоқсанда Мұғалжар ауданының орталығы — Жем қаласында дүниеге келген Руы — Жекей.

Ақтөбе қаласындағы № 6 орта мектепті бітіргеннен кейін «Ақтөбеауылмаш» заводында жұмысшы болды. Әскери қызметін Тынық мұхиты жағалауында атқарған. Одан кейін Ақтөбе қаласындағы құрылыс мекемелерінде жұмыс істей жүріп, құрылыс техникумын, жоғары оқу орнын бітірді. Облыстық білім басқармасында, облыс әкімшілігінде жауапты қызметтер атқарды.

Байтөбетовтер әулетінің құрылыспен шұғылданатын жеке «Отан» фирмасында оның зайыбы Мәншүк, баласы Қызыр жұмыс істейді. Ақнолан мен Ақмарал атты қыздары бар.

ТАҢБАЛЫЛАР

Жиенғали Тілепбергелұлы

